

Den politiske kroppens kirurger;

Rettspsykiatriske fortolkninger av sjelen, 1902-1929.

Bernt Wankel

Masteroppgave i Teknologi, innovasjon og kunnskap

Det Samfunnsvitenskaplige fakultet

TIK senter for teknologi, innovasjon og kultur

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2014

Sammendrag

I straffeloven av 1902 innførte man et blandet prinsipp for utilregnelighet. På den ene siden satte man et medisinsk kriterie – *sinnssykdom* – som et umiddelbart utilregnelighetsgrunnlag for enhver straffbar handling. På den andre siden innførte man en mer åpen kategori – *mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner* – som grunnlag for utilregnelighet, men bare hvis handlingen skjedde på grunn av denne sinnstilstanden i gjerningsøyeblikket.

Prinsippene for avgjørelse av utilregnelighet var på samme tid motstridende og utfyllende. Det medisinske kriteriet hadde avklarte institusjonelle rammer, men var også en avgrenset kategori. Det metafysiske kriteriet hadde en delvis uavklart funksjon i strafferetten, men hadde til gjengjeld et bredere grunnlag for sin anvendelse siden det inntok sinnslidelser som falt utenfor sinnssykdom.

I denne oppgaven undersøkes de varig svekkede eller mangelfullt utviklede sjelsevnene slik de kom til anvendelse i rettspsykiatriske erklæringer i tidsrommet 1902-1929, hvor straffeloven gjennomgikk en revisjon og paragrafen for utilregnelighet ble endret. Ved å trekke veksler på begreper utviklet i STS – først og fremst *grensedragende innretning* og *kontekstualisering som produktiv praksis* – vil oppgaven utforske hvem det var som fikk sjelsevnebegrepet anvendt på seg, og hva legene la til grunn når de anvendte begrepet. Oppgaven drøfter forklaringsressursene de sakkyndige benyttet og det institusjonelle rommet hvor 'sjelen' fikk mening, ved å utforske forholdet mellom psykiatrisk teori og rettsakkyndig praksis.

Forord

Jeg gjerne rette en stor takk til min veileder Kristin Asdal for faglig og moralsk støtte.

Takk til Stine Lerkerød, Ida Wankel og Espen Sandøe Karlsen for kommentarer, innspill og korrektur.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag.....	ii
Forord.....	iii
Innholdsfortegnelse.....	iv
Kapittel 1: Innledning.....	1
Forskningsfeltet. Oppgavens utvalg og avgrensninger.....	3
Teori og metode.....	6
Sjelserklæringene.....	11
Oppgavens forløp.....	12
Etiske problemstillinger.....	12
Kapittel 2: Straffelovens bestemmelser om utilregnelighet.....	13
Strafferetten.....	13
Juss og tilregnelighetens politikk.....	16
Galskapens historie – medisin og tilregnelighet.....	19
Utilregnelighet – juss og medisin.....	21
Kapittel 3: Sakkyndighetsvesenet.....	24
Den Rettsmedisinske Kommisjon.....	24
De rettspsykiatriske erklæringenes form.....	27
De rettspsykiatriske erklæringenes innhold.....	28
Hva vil det si å erklære noen utilregnelig?.....	31
Det materielle fundamentet i vurderingen av sinnet.....	32
Kapittel 4: På grensen.....	35
Den allmenne forståelsens metafysiske problem.....	36
Den pastorale forbindelsen.....	39
Den prosaiske forbindelsen.....	41
Grensedragningene ble gjort.....	46
Kapittel 5: «Öieblikkets barn». Hva skulle man gjøre med de åndssvake?.....	48
Utfordringen: Å skape et selvstendig medisinsk grunnlag.....	48
Idioti på grensen mellom to psykiatriske paradigmer.....	50
Prosedylene for å avgjøre åndssvakhet.....	53
Objektivitet er vel og bra, men hva er det?.....	56
Vurdering av normalitet svarte til plassering i konkret forstand.....	57
Sjelsevnene som en kontekstualisering av åndssvak uskyld.....	60

Hvis pedagogikk er svaret – var spørsmålet knyttet til forbedring.....	65
Den åndssvake kontroversen, hvem var åndssvak og hvorfor?.....	68
Lovens pedagogiske siktemål – medisinenes mangel på virkemidler.....	74
Forstand, moral og skyld.....	75
Kapittel 6: Tillit.....	76
Sannhet og samvittighet.....	77
Enkeltindividets plikt overfor samfunnet.....	82
Sjelsevnenes kontekstualisering av gjensidig mistillit.....	84
Det groteske trekket i erklæringen.....	87
Det groteske i sakkyndigheten.....	91
Tillit til fremtiden.....	93
Kapittel 7: Konstitusjonell svekkelse.....	96
Vitenskap som oversettelse mellom normal og norm.....	96
Konstitusjonelle svekkelser – sjelelige defekter.....	100
Den biopolitiske konstitusjonen.....	103
Moralsk ryggrad.....	108
En robinsonade i konflikt med sivilisasjonen.....	110
Å konstituere en effekt.....	114
Kapittel 8: Avslutning – sjelen og politikkenes legeme.....	116
Det sjelelige mindreverdighetskomplekset.....	117
De psykiatriske vurderingsmåtene – og mine.....	119
Litteraturliste.....	121

Kapittel 1: Innledning

Det er et grunnleggende skille mellom *liv* og en *form for liv*, mellom det å være et *individ* og det å være en *person*. Dette skillet er av stor betydning for våre skjebner. Uavhengig av hva religion eller filosofi kan belære oss om vår iboende verdi eller moralens logiske gyldighet, er verdien av våre liv på vesentlige punkter avgjort av dette skillet – et skille som *trekkes*. Moralens *får* gyldighet fordi vi *tilkjenner* den betydning. Betydningen får sin mening i et fellesskap, hvor gjensidig anerkjennelse på flere måter impliserer ekskluderingen, av de som ikke kan eller vil gi sin anerkjennelse.

Oppgavetittelen henspiller på en tvetydighet. På den ene siden er det politiske fellesskapet i den vestlige idehistorien gjennomgående blitt fortolket som en kropp. På den andre siden er våre kropper politiske. Det vil si, våre kropper er gjenstand for politisk forhandling og behandling, og den kommuniserer et politisk ideal eller budskap. Dette kommer konkret til uttrykk i straffelovens bestemmelser om utilregnelighet. I vurderingen om noen er skikket til å stå ansvarlig for sine handlinger er motsatsen – utilregnelighet – en direkte omvurdering av dette individets moralske og politiske status. Samtidig er det en avgjørelse som treffes på et medisinsk grunnlag. *Kroppen* underlegges en vurdering med politiske følger. Mellom det biologiske individet og den juridiske personen foregår det en gjensidig definisjon. Hvordan er det dette skjer?

I denne oppgaven vil jeg utforske dette gjennom en nærlesning av rettspsykiatriske erklæringer i tidsrommet mellom 1902 og 1929. Hensikten er å utforske den psykiatriske kunnskapen om mennesket som kropp og person og hvordan dette utspilte seg *i praksis*. Rammen for oppgavens empiriske utvalg spenner fra ikrafttredelsen av den Almindelig Borgerlig Straffelov Af 22 Mai 1902, frem til dens revisjon i 1929. I denne perioden var ordlyden for utilregnelighet som følger (§44):

En handling er ikke strafbar, naar den handlende ved dens foretagelse var sindssyg, bevidstløs eller iøvrigt utilregnelig paa grund af mangelfuld udvikling af sjælsevnerne eller svækkelse eller sygelig forstyrrelse af disse eller formedelst tvang eller overhængende fare.¹

Et spesielt trekk ved denne formuleringen var at den oppstilte to ulike kriterier for avgjørelsen av tilregnelighet i tilfeller hvor det var tvil om den tiltaltes mentale sunnhets-

¹ Norge, *Almindelig Borgerlig Straffelov Af 22 Mai 1902 Og Lov Om Dens Ikrafttræden Af Samme Dato Udgivet Med Oplysende Anmærkninger Og Henvisninger* (Kristiania: Aschehoug, 1903) §44.

tilstand. På den ene siden var begrepet *sindssyg* ment å umiddelbart resultere i påtaleunnlattelse, fordi man forutsatte at syke mennesker trengte pleie, ikke straff. Til gjengjeld ville en som ble erklært sinnssyk bli innlagt i asyl. På den andre siden var individer med mangelfullt utviklede, eller varig svekkede *sjelsevner*, bare utilregnelige hvis lovovertrædelsen skjedde *på grunn av* den spesifiserte sjelelige svakheten. De var heller ikke umiddelbart fritatt fra påtale, men kunne idømmes en mildere straff på grunn av delvis tilregnelighet.²

I begge tilfellene var det opp til retten å ta den endelige avgjørelsen, men et individ som ble erklært sinnssyk av en lege ville normalt sett bli erklært utilregnelig av retten på bakgrunn av legens uttalelse. Vedkommende falt under Sinnssykeloven (1848) og dens midler til tvangsinnleggelse. Hvis tiltalte ikke var sinnssyk, men hadde sjelelige mangler, var det utelukkende opp til retten å bestemme graden av denne mangelen og den korrekte responsen. I straffeloven hadde man altså et differensiert system for tilregnelighetsbestemmelsene basert på ulike avgjørelsesprinsipper. Det biologiske prinsipp tilsier at en person som er sinnssyk på gjerningstidspunktet er utilregnelig uavhengig av hvorvidt sinnssykdommen *i seg selv* var grunnen til lovovertrædelsen. Det metafysiske prinsipp krever at lovovertrædelsen var *forårsaket* av sinnslidelsen, og det er således et strengere kriterie. Til gjengjeld var prinsippet anvendt innenfor en bred ramme av tiltak som retten stod fritt til å benytte. Foruten nedsatt straff kunne man også idømmes opphold i kur- og arbeidsanstalter, eller nektes å oppholde seg på bestemte steder.³

Straffeloven av 1902 inngikk i en stor lovgivningsreform, som inkluderte Straffeprosessloven av 1887, Løsgjengerloven av 1900 og Loven om forsømte Børns Behandling (Vergerådsloven) av 1900. I denne forbindelsen opprettet man også en egen rettsmedisinsk kommisjon i 1900. Den hadde til oppgave å godkjenne alle rettsmedisinske erklæringer som angikk strafferetten. Tilregnelighetsformuleringen må derfor ses i sammenheng med en tiltagende differensiering av straffe- og behandlingstiltak rettet mot samfunnets utskudd, ved inngangen til det 20. århundre. I denne forbindelsen vil jeg undersøke begrepet *sjelsevner* slik det ble anvendt i tilregnelighetsvurderingene. Selv om det var opp til retten å avgjøre følgene av betegnelsen var det legene som anvendte det. Mitt overordnede spørsmål er: *Hva var det de la i begrept, og hvilket resonnement lå til grunn når det ble valgt?*

Ved erklæring av nedsatte sjelseevner var det også åpnet for å erklære observanden farlig i henhold til §39 «Sikkerhedsforanstaltninger mod utilregnelige og formindsket til-

2 Debatter omkring formulering av utilregnelighet har vendt igjen ved flere anledninger. For tiden er det biologisk prinsipp gjerne omtalt som det medisinske prinsipp, og det metafysiske prinsipp som det psykologiske prinsipp. Mye av uenigheten er den samme som for hundre år siden. Norge utgjør et unntak ved å pt. i dag anvende det biologiske prinsipp. Se: Pål Grøndahl, 'A Comparative and Empirical Analysis of Practices in Norwegian Forensic Psychiatry' (Phd thesis, Universitetet i Oslo.) 11-4.

3 Norge. *Almindelig Borgerlig Straffelov*, §§39, 44, 56. §39 er også kjent som sikringsparagrafen.

regnelige». Man åpnet for å internere vedkommende av hensyn til samfunnssikkerheten. I tidsrommet jeg tar for meg skjedde dette imidlertid svært sjeldent blant de som på en eller annen måte ble betegnet som sjelelige svake. Sjelsevnebegrepet i seg selv ble anvendt omlag femtifire ganger i samme periode (slik det fremgår av registeret over psykiatriske erklæringer), av i alt 1750 rettspsykiatriske erklæringer. I 1929 ble formuleringen tatt ut av §44. Til gjengjeld ble begrepet flyttet til §39. Formuleringen tjente nå til å karakteriserte abnorme lovovertridere, med henblikk på deres *fremtidige* farlighet. Fra å være et begrep som «unnskyldte» enkelte lovovertridelser ble det et begrep som begrunnet samfunnets rett til internering. Formuleringen gikk fra å være en slags metafor med et relativt ubestemt innhold, til å bli et begrep med dyptgripende operasjonelle konsekvenser. Kan det tenkes at man kan få en bedre forståelse av hvorfor denne endringen var ønsket om man undersøker erklæringene hvor sjelsevnebegrepet ble anvendt i tiden før lovreformen?⁴

I tidsrommet 1902-1929 fungerte formuleringen i et kryssningsfelt mellom juss og psykiatri, siden begge disse institusjonene skulle uttale seg om graden og konsekvensen av den sjelelige svakheten. «Sjelsevnene» var omstridt allerede i forhandlingen om lovutkastet til den nye straffeloven, hvor begrepet var det eneste som var lagt til grunn for utilregnelighet. Legene satte seg imot formulering – det ble avfeid som «metafysikk». Når det allikevel ble tatt med i loven, sammen med sinnssykdom, ble det stående som en kategori med en avklart *funksjon*, men en uklar *definisjon*. Det var opp til de sakkyndige å anvende det, men de hadde i utgangspunktet ikke ønsket seg en slik formulering siden det ikke svarte til hva de mente var deres kompetanse.

Forskningsfeltet. Oppgavens utvalg og avgrensninger

Det er skrevet en hel del om norske psykiatri og kriminologi i tidsrommet 1902-1929. Særlig Espen Schaanning og Svein Atle Skålevåg har skildret formasjonen av den rettspsykiatriske diskursen. Schanning kaller det nivået han studerer for kriminal-filosofiske *vitenstrekk*. Han forklarer dette med at *kunnskapen* som gjorde seg gjeldende i utformingen av strafferetten og rettspsykiatrien ikke var det samme som *vitenskap*. Det er snarere et bredere felt av viten, hvor ulike aktører – hovedsaklig jurister og leger – forsøkte å påvirke utformingen av hva slags respons samfunnet skulle ha overfor sinnssyke og kriminelle. I dette rommet beskriver han hvordan det foregår et slags spill om autoritet og definisjonsmakt, som på ulike måter bidrar til å avgjøre betingelsene for hvordan vitensutøvelsen foregår. I kriminal-*filosofisk* ligger at han har drøftet forutsetningene som ble lagt til grunn. Han har slik sett rettet opp-

4 Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Journalregister 1900 – 1981, RA/S-4249/C/Cc . Riksarkivet'.

merksomhet mot den offentlige og politiske diskursen omkring kampen om «den forbryterske sjel». Schannings analyser har særlig drøftet hvordan det ble dannet et bilde av den kriminelle som farlig, en prosess karakterisert som psykiatriens gradvise erobring av definisjonsretten på utilregnelighet og fremtidig farlighet.⁵

Skålevåg har inngående studert tilblivelsen av psykiatrisk kunnskap i Norge. I den anledning har han også drøftet Den Rettsmedisinske Kommisjons virkemåte og begrepsliggjøringer av sinnssyke kriminelle. Han beskriver psykiatrien som et apparat som tilvirket terapi, rettsekspertise og teori, hvor tilnærmingen er å lese sinnssykdom som oppfunnet fremfor oppdaget. Ifølge Skålevåg må tilblivelsen av psykiatrien søkes i innføringen av dens mange teknikker, hvor han knytter måten psykiaterne snakket og skrev på, sammen med deres virke som asyллеger og sakkyndige i retten. Skålevåg beskriver prosessen rundt overgangen fra administrasjonen av sinnssyke, til den moderne psykiatriske vitenskapen i Norge. Diskursen fortolkes som det *gjensidige* forholdet mellom praksis og kunnskap.⁶

De omlag femtifire erklæringene hvor begrepet 'sjelsevner' inngår enten i diagnosen eller konklusjonen, vil utgjøre det empiriske kildematerialet i oppgaven. I likhet med Schaanning og Skålevåg vil jeg ta utgangspunkt i *konstruksjonen* av en kategori. *Mangelfulle sjelsevner* – i sine ulike variasjoner – faller på flere måter mellom Skålevågs *rettslig sinnssyk* og Schannings *farlig forbryter*, i tid såvel som i rom. Sjelsevnebegrepet fikk en større betydning i rettspsykiatrien i tidsrommet hvor Skålevåg har valgt å avslutte sin undersøkelse omkring 1920. Det kan være flere grunner til dette som vil komme frem underveis i analysen, men det er også noen grunner man kan anføre uten å lese erklæringene. For det første fordi det på dette tidspunktet var et generasjonsskifte innad i psykiatrien, både på det teoretiske nivået og i forhold til hvem som ledet an i faget. For det andre og formodentlig delvis også på grunn av dette skiftet, fikk sjelsevnene en annen plass og betydning i lovteksten ved reformen i 1929. Dette er en overgang Schaanning har analysert, men han har ikke gått inn i de allerede foreliggende erklæringene i sin analyse av hva som lå i begrepet på dette tidspunktet. Istedet har han konsentrert seg om en lengre tidslinje i den biologisk-filosofiske tenkningen som preget vitenshåndtørenes genealogi og påvirkning dette fikk på straffeloven og kriminalomsorgen. Hans tilnærming er det han i en annen sammenheng kaller en *opphavstraderingsanalyse*, hvor han undersøker definisjonskampen mellom juss og psykiatri på bakgrunn av den heterogene begrepsutviklingen som endret forholdet mellom sykdom og skyld.⁷

5 Espen Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjel: Kriminal-Filosofiske Vitenstrekk* (Oslo: Unipub forlag, 2002). 24-5. 126-168.

6 Svein Atle Skålevåg, 'Fra normalitetens historie: sinnssykdom 1870-1920' (Bergen: UiB - Stein Rokkan Senter for Flerfaglige Samfunnsstudier, 2003). 14-21, 359-362.

7 Espen Schaanning, 'Fortiden I Våre Hender; Foucault Som Vitenshåndtør. Introduksjon. Teoretisk Praksis. Bind 1' (Oslo: Universitetet i Oslo; Det historisk-filosofiske fakultet, 2002), 17-27; Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*.

Min egen lesning vil ta utgangspunkt i Schaanning og Skålevågs arbeider. Samtidig ønsker jeg å komme nærmere begrepet ved å undersøke *vitensproduksjonen*, snarere enn kontroversene omkring fagets virkningsfelt og legitimitet. Ved å lese *anvendelse* av begrepet 'sjelsevner' kan man få en dypere forståelse av den virksomheten de sakkyndige utøvde som portvokter for samfunnet. Begrepet er særlig godt egnet fordi det betegnet en dobbel grensetilstand, en plassering i gråsonen mellom frisk og syk, og mellom skyldig og uskyldig. Min antagelse er ikke at Schaanning eller Skålevåg tar feil i sine analyser, men at begge arbeider kan utfylles. 'Sjelsevnene' ble stående som en uavklart kategori i straffeloven av 1902. Dette kommer til å bringe min analyse i kontakt med kontroversene omkring sakkyndighetens rolle, og psykiaternes forsøk på å legitimere sin praksis. For det første er det en nær sammenheng mellom det å produsere viten og det å legitimere den. For det andre etterlot begrepet et tomrom. I straffeloven fikk det en funksjon, men ingen avklart definisjon. Jeg vil beskrive definisjonsarbeidet som gav begrepet mening og virkning.

For å gjøre dette vil jeg starte med å rekonstruere den historiske sammenhengen hvor begrepet inngikk. Denne konteksten har to avgjørende aspekter. På den ene siden idehistorien om den medisinske kunnskapen om mennesket. På den andre siden de praksiser, teknikker og institusjoner som inngikk i den rettspsykiatriske sakkyndigheten. Dette vil danne et bilde av hvordan rettsakkyndigheten fungerte etter den nye straffeloven, et bilde som hovedsaklig vil ta utgangspunkt i foreliggende forskning. Hoveddelen av oppgaven er en nærlesning av rettserklæringer, med henblikk på å tegne et portrett av de sakkyndiges vurderinger av mennesker med avvikende sjelsevner. Ikke alle erklæringene i utvalget vil bli viet like mye plass. Jeg vil særlig konsentrere meg om tilfellene hvor sjelsevnene blir drøftet av de sakkyndige eller kritisert av kommisjonen. Når spørsmålet om begrepets mening ble åpnet, utviklet de også konteksten hvor sjelsevnene stod på spill.

I denne sammenhengen er det nærliggende å se på sentrale trekk ved psykiatrien slik den ble teoretisert i samme tidsrom. Materialet jeg kunne ha anvendt til dette er enormt. Jeg har derfor valgt visse avgrensninger. Særlig tre personer peker seg ut med sine posisjoner og bidrag innen fagfeltet. Paul Winge (1857-1920) var initiativtager for Den Rettsmedisinske Kommissjons opprettelse, og fremste talsmann fra medisinsk hold i kontroversen om tilregnelighetsbestemmelsene i straffeloven. I tillegg var han kommisjonens førsterespondent til rettspsykiatriske erklæringer i perioden 1900-1919. Utover dette var han politilege i Kristiania og produserte en stor mengde tekster om sinnssykdommens historie og forholdet mellom juss og psykiatri. Hans Evensen (1868-1953) var den første direktøren for Kriminalasylet i Trondhjem, siden direktør for Gaustad asyl, og forfatter for lærebøker i sinnssykepleie og en veiledning i rettsmedisinske spørsmål. Ragnar Vogt (1870-1943) var dosent i psy-

kiatri ved Universitetet i Oslo fra 1904, besatt det første norske professoratet i psykiatri fra 1914, og skrev en rekke lærebøker. Jeg har valgt å ta utgangspunkt i deres fremstillinger, og har gjort en innsnevring ved å primært forholde meg til lærebøker og forelesninger. Utover det rent praktiske spørsmålet om materialets omfang finnes det en god grunn til denne avgrensningen. Ved å ta utgangspunkt i undervisningsverk kan man avlese den etablerte psykiatriske kunnskapen, og de foreliggende minimumskunnskapene for å opptre som rettsakkyndig. Av de tre forfatterene vil jeg vie mest oppmerksomhet til Ragnar Vogt. Han overtok i 1919 Wings rolle i Den Rettsmedisinske Kommisjon, og var med i utvalget som utarbeidet lovreformen i 1929. I tillegg var det han som i størst grad teoretiserte sjelsevnebegrepet i og utenfor erklæringene.

Teori og metode

Siden jeg har valgt å lese vitensproduksjonen sammen med psykiatriske læreverk som er egnet til å beskrive de faglige kriteriene til denne praksisen, kunne det skape et inntrykk av at min historiografiske metode er internalistisk. Det er imidlertid ikke tilfellet. Jeg forutsetter ikke at den riktige måten å forstå vitenskapenes historie er ved å fokusere på den faginterne utviklingen og «logikken» i deres teorier. Det betyr til gjengjeld heller ikke at narrativen er eksternalistisk: Jeg forutsetter ikke at forklaringen på vitenskapelig utvikling primært må tolkes på bakgrunn av de sosiale interessene til dets aktører eller den generelle kulturen som preget deres praksis. I medisinhistorien har disse posisjonene fulgt hver sin narrativ. Internalistene har beskrevet psykiatrihistorien som en frigjøring av syke mennesker man har oppdaget kunnskap om. Eksternalistene har orientert seg mot psykiatriens behandlingspraksis som nye former for sosial kontroll. Begge perspektivene anfører viktige innsikter, og internalisme versus eksternalisme har delvis forsvunnet som en problemstilling i vitenskapshistoriografien. Jeg mener allikevel det er verdt å løfte frem problemet fordi *emnet* for min oppgave er en slik grensedragning mellom innside og utside. Rettspsykiatriens oppgave var og er å kvalifisere individet under observasjon: Enten til å være innenfor lovens virkningsrom, eller å være utenfor dette rommet og istedet plasseres i et avviksregister. Fortolkningen kunne således poengtert måten dette skjer ved å analysere den (internalistiske) forklaringen de sakkynndige gir på hvor dette skillet går, eller den (eksternalistiske) funksjonen grensen hadde som sortering av mennesker i tråd med et «samfunnsbehov». Mitt anliggende er å drøfte de sakkynndiges forklaringer, med henblikk på hvordan de *skaper* denne grensen, ved å følge Steve Shapins påstand om at:

..., boundary-speech, including the vocabulary of "extrinsic/intrinsic", can be analysed not simply as indications of how things are but also as instrumentalities actively used to maintain social and cultural realities, to shift them in some desired direction⁸

Samtidig vil jeg ikke la dette forbli en eksternalistisk forklaring, ved å gi en bakenforklaring på hvordan «kulturen» innvirker på vitenskapens apparat. Denne oppgaven er et bidrag til STS-feltet, og et av de grunnleggende grepene til denne tradisjonen er å analysere vitenskapene *som* kulturer. En sentral problemstilling i STS er å klargjøre hvordan vitenskaplig ekspertise spiller en rolle i det moderne høyteknologiske samfunnet, som i utstrakt grad benytter seg av sakkyndighet i beslutningsprosesser. Innenfor STS blir eksterne faktorer i den vitenskaplige praksisen ikke nødvendigvis forutsatt, selv om det heller ikke er utelukket. Dette må påvises i sin egen rett. Hensikten er å analysere et mer konkret nivå, fremfor å *anta* at psykiatrien først og fremst var drevet av behovet for sosial kontroll.⁹

I likhet med mye av den foreliggende forskningen er min tilnærming inspirert av Michel Foucault (1926-1984). Hans teorier og metoder er mangslungne og bildet kompliseres ytterligere av at det etterhvert finnes svært mange ulike tilnærminger til hans arbeider. *Min* Foucault kommer til å forfølge det historiserende perspektivet, en analyse av historisk handling i lys av aktørenes egne begrepsliggjøringer. La oss anta at universelle betegnelser ikke eksisterer. Oppgaven følger Foucaults fortolkende rammeverk i antagelsen om at sannheter blir til i vekselvirkningen mellom praksiser som går på tvers av de konvensjonelle kategoriene som skiller mellom politisk makt og vitenskaplig sannhet. Det er ikke maktens *hva* og *hvorfor*, men maktens *hvordan* som undersøkes. I forlengelse av dette inspireres temaet såvel som metoden i denne oppgaven av en vending på gammel visdom Foucault formulerte: «Sjelen, en politisk anatomis virkning og instrument; sjelen, legemets fengsel.»¹⁰

Michel Foucaults arbeider har vært en viktig innfallsvinkel i STS. Samtidig har denne

8 Steven Shapin, 'Disciplin and Bounding; 'The History and Sociology of Science Seen through the Externalism-Internalism Debate', *History of Science*, 1992, 330–369. 335

9 Shapin, 'Disciplin and Bounding', 346, 349-355.; Svein Atle Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 13-5. En tidlig STS-skole *the sociology of scientific knowledge (SSK)*, har blitt kritisert for sosiologisk reduksjonisme, hvor eksternalismen har tatt form av en sosial bakenforklaring. Om vi skal tro Steven Shapin er dette en feillesning av deres argumenter som primært har undersøkt vitenskapen som en sosial aktivitet, hvor skillet mellom det interne og eksterne i vitensdisiplinene tjener ulike interesser. Uansett har STS-feltet beveget seg vekk fra en ensidig sosial forklaring. Snarere har det vært bygget flere teorier som på noe ulike måter forklarer samfunnet og vitenskapen – eller mennesker og ting – som gjensidige aspekter ved én prosess. Se for eksempel: Sheila Jasanoff, *States of Knowledge: The Co-Production of Science and Social Order* (Routledge, 2004), eller: Bruno Latour, *The Pasteurization of France*, New edition (Harvard University Press, 1993).

10 Michel Foucault, *Overvåkning og straff: det moderne fengsels historie* (Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1999) 31.; Michel Foucault, 'The Subject and Power.', in *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ed. by H. Dreyfus and Paul Rabinow, 2nd ed. (The University of Chicago Press, 1983), pp. 208–226 ; Shapin, 'Disciplin and Bounding', 354; Mitchell Dean, *The Signature of Power: Sovereignty, Governmentality and Biopolitics*, (Los Angeles: Sage, 2013), 19.

fagtradisjonen i stor grad vært rettet mot samtidige kontroverser innad i vitenskapene og kontroversene som har oppstått når vitenskapen har blitt offentlige anliggende. Ved å vektlegge åpenheten i samproduksjonen av samfunn og vitenskap har Foucaults narrativer og andre historiske kontekstualiseringer (deriblant Steven Shapins) blitt kritisert av *actor-network theory (ANT)*, som utgjør en av de viktigste retningene innen STS. I ANT er det endringene i den materielle så vel som den sosiale virkeligheten – styrken i alliansen mellom mange og heterogene aktører – som skal forklare interesser og kontekst, fremfor å la interesser og kontekst forklare aktørene. Størrelser som «Vitenskap» har ikke en umiddelbar enhet som gjør den dominant nok til å påtvinge omgivelsene sin versjon av virkeligheten. Både fordi enheten ikke finnes og fordi de versjonene av virkeligheten som bygges opp bare får innflytelse i den grad andre aktører tilknytter seg den og anvender den til sine egne formål. Å skille mellom tanke-systemer og struktur blir en feilslutning fordi begge deler må primært undersøkes i den praksis som begge er en konsekvens av.¹¹

Innenfor denne teorien er ytringer tolket som en handling som skaper nye aspekter ved virkeligheten *ved å virke i den*, det Kristin Asdal i artikkelen *Contexts in Action – and the future of the past in STS* kaller en *addingfilosofi (philosophy of adding)*:

... by which is meant that the actors, or rather the actions, being studied add something to the world which was not there to begin with. Actions cannot be reduced to an external context, or machinery, which determines and explains the actors' movements. Actors cannot be reduced to their position in a social framework, and social scientists (or humanists for that matter) were not seen as competent to judge other people's actions on the basis of knowledge of a social structure the actors themselves would not necessarily acknowledge.¹²

Hennes grep i denne sammenhengen er å vise til kombinasjonen av et slikt perspektiv med en historiserende analyse hvor konteksten ikke er en bakenforklaring, men en aktiv fortolkning av den *situasjonen* teksten inngår i. Den samlede forutsetningen er at både ANT og denne formen for historisering tolker tekst som handling, med utgangspunkt i analytisk talehandlingsfilosofi. Ved å historisere på denne måten kan 'kontekst' anta en ny betydning som det rommet hvor teksten som handling foregår og hvor konteksten i seg selv kan være en del av det som står på spill:

11 Kristin Asdal, *Politikkens Teknologier; Produksjon Av Regjerelig Natur* (Universitetet i Oslo; Det historisk-filosofiske fakultet, 2004). 30-3. Resonnementet i teksten er en gjengivelse av hennes utlegging.

12 K. Asdal, 'Contexts in Action--And the Future of the Past in STS', *Science, Technology & Human Values*, 37 (2012), 379–403 <<http://dx.doi.org/10.1177/0162243912438271>>. 384.

The network in actor-network theory is that which, very concretely, enables agency. Thus, it is not a matter of a “context” lying out there, in the external surroundings so to speak, but rather something which is integral to the very action. Thus, the situation as the context that needs to be “recovered” is that which conditions or enables a specific utterance to happen.¹³

Teksten inngår i en situasjon hvor flere kontekster kan stå på spill, og kan selv leses som et forsøk på å kontekstualisere – sammenveve – både mennesker og andre objekter i et nettverk som skaper fremtidige virkeligheter.¹⁴

Opgaven kommer til kretse rundt det psykiatriske fremfor det juridiske innholdet i sjelsbegrepet, men dette er ikke ensbetydende med at disse egentlig kan skilles i sin menings-sammenheng. Tvert i mot. Allikevel er det nødvendig å gjøre avgrensninger som gir plass til mine lesninger, og kontekstualiseringen vil utformes slik at *rettspsykiatrien* vil avtegnes som den overordnede situasjonen erklæringene leses i lys av. Min historiserende metode er ledet av det hermeneutiske spørsmålet: På hvilket spørsmål er dette er svar? Det vil si, hva er den riktige sammenhengen hvor denne teksten som talehandlingen skal tolkes innenfor? Her finnes det analytisk sett en mulighet til å skille mellom kontekstnivåer, ved å følge Quentin Skinners sontring mellom tekstens mening og hva forfatteren mente med teksten. For å forstå materialet vil jeg søke etter intensjonen bak teksten, uten å forutsette hva som foregår i hodet til forfatteren. Dette er mulig for så vidt som meningen ikke er privat og unik, men snarere inngår i et «språkspill»: En intersubjektiv konstituering av mening. At intensjonen er riktig forstått kan selvsagt ikke garanteres. Den kan derimot argumenteres for ved å forsøke å opprettholde en størst mulig grad av rasjonalitet i ytringen målt opp mot dens kontekst. Forklaringen kan ikke bevege seg utenfor en ramme som aktøren ikke selv kunne ha kjent seg igjen i, siden hensikten med ytringen er med på å bestemme dens mening i den grad aktøren *gjør* noe ved å ytre seg. Det er to kontekster for erklæringene som talehandlinger jeg ønsker å forfølge. For det første tekstens institusjonaliserte mening i rettsrommet som en *erklæring*. For det andre forfatterens mening i teksten som et vitenstrekk innen psykiatrien og som var gjenstand for Den Rettsmedisinske Kommissjons vurdering og kritikk¹⁵

13 Asdal, ‘Contexts in Action—And the Future of the Past in STS’. 388.

14 Asdal, ‘Contexts in Action—And the Future of the Past in STS’. Asdal sammenligner ANT med Quentin Skinners bruk av analytisk talehandlingsfilosofi etter tradisjonen fra den sene Wittgenstein og Austin. La meg tilføye at Skålevåg og Asdal har overlappende teoretiske tilnærminger ved å kombinere en praksis-orientert Foucault med STS. Se forøvrig: Kristin Asdal and Ingunn Moser, ‘Experiments in Context and Contexting’, *Science, Technology & Human Values*, 37 (2012), 291–306.

15 Quentin Skinner, *Visions of Politics* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2002), 76-79, 103-7, 113-6, 120-1; Robin George Collingwood, *An Autobiography* (Oxford U.P, 1967), 30-38. Utgangspunktet for mye av historiefagets tilnærming til fortolkning er preget av den «språklige vendingen» som fulgte av filosofien til den sene Wittgenstein. Så også Skinners poengtering av handlingsaspektet til tekstlige ytringer. Sammenhengen mellom språk og makt er også helt sentralt for Foucault.

Den umiddelbare konteksten for erklæringenes mening var å besvare rettens spørsmål angående observandens sinnstilstand og evne til ansvarlighet. Denne konteksten vil jeg rekonstruere på bakgrunn av foreliggende forskning med særlig henblikk på en tolkning som reformulerer tilregnelighetsspørsmålet i mer filosofiske rammer, knyttet til begrepet 'biopolitikk'. Jeg har valgt denne fremgangsmåten av to grunner. For det første fordi det i forlengelsen av skillet mellom tekstens mening og forfatterens mening avgrenser oppgaven uten å la erklæringens funksjon i *retten* stå uberørt. For det andre engasjerer det en viktig teoretisk utvikling i forståelsen av politisk filosofi som kan bidra til å utdype hva det var som stod på spill i erklæringene. Begrepet 'biopolitikk' fikk fornyet relevans i og med forskningen til Foucault. I denne sammenhengen skriver han rettspsykiatrien inn i en særegen diskurs som gikk utenpå både psykiatrien og jussen – en diskurs om *det normale* som et viktig aspekt i det modernes liberale styringsprosjektet. Utfordringen for den liberale rettsstaten er å finne det rette balansepunktet mellom borgerens frihet og samfunnets sikkerhet. Foucault presenterte to hovedakser i dette prosjektet. Disiplin og biopolitikk. Hvor disiplin var både en kunnskap om og makt over individet, var biopolitikk en kunnskap om og makt over populasjonen. Det er således tale om makt gjennom kunnskap hentet fra henholdsvis mikro- og makronivå. Disse aksene tangerer hverandre i spørsmålet om normalisering. Her blir samfunnets påvirkningskraft på enkeltindividet gjennom disiplinære tiltak, avveid mot populasjonens sunnhetstilstand tolket som en norm. Det var slett ikke slik at enhver form for avvik eller sinnslidelse resulterte i utilregnelighet, men på et punkt satte man grensen hvor disiplinære tiltak – slik som fengselsstraff – ikke lenger gjaldt. Isteden utdefinerte man individet fra befolkningen som en *politisk* enhet. Sjelsevnene peker henimot vippepunktet for denne avgjørelsen som gråsonen mellom det normale og det abnormale.¹⁶

'Sjelsevnene' er i seg selv ikke *tilstrekkelig* for å klargjøre hva man på dette tidspunktet forstod med begrepet 'person'. Men, i en kvalifisert forstand antar jeg at begrepet anskueliggjør enkelte *nødvendige* betingelser for medborgerlighet. Lesningen av rettserklæringer som konkrete bidrag til konstruksjonen av en kategori vil belyse dette. Jeg trekker her veksler på Ian Hacking's innsikt at erkjennelsen av subjektet som en *type* henger sammen med muligheten til å gi den en selvstendig merkelapp ved at: «Making up people changes the space of possibilities for personhood, [...], our possibilities, although inexhaustible, are also bounded».¹⁷ Dette vil skrives ut i den andre konteksten i oppgaven. Denne tar for seg hva de *sakkyndige* mente i erklæring, som et svar på spørsmålet om den korrekte

16 Michel Foucault, *Security, Territory, Population* (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2009), 303-4, 315-325; Michel Foucault, *Abnormal: lectures at the Collège de France 1974-1975* (London: Verso, 2003), 41-2, 51-2.; Michel Foucault, *Society must be defended* (London: Penguin, 2003). 252-3.

17 *Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought* (Stanford, Calif: Stanford University Press, 1986); Ian Hacking, 'Making Up People', 229.

klassifiseringen av psykiatriske lidelser og deres stilling til sjelsevnene. Konteksten er her sammenvevingen av legenes observasjoner og deres psykiatriske kunnskap. I denne forbindelsen ønsker jeg å vektlegge arkivmaterialets egenart og åpenhet. Fremfor å fokusere på overgripende rasjonaliteter, og dermed agere som en «mistankens hermeneutikker» ved å tegne det moderne som tiltagende kontroll og ufrihet, vil jeg forsøke å skrive frem det sårbare og ikkedeterminerte aspektet ved erklæringene som en motsetning til det monolittiske «epistememet» av medisin og juss. Det kan forhåpentligvis berike vår forståelse av normative prosesser i samfunnet om man henter frem den vaklende gangen i disse tildragelsene.¹⁸

Sjelserklæringene

I arkivet til Den Rettsmedisinske Kommissjon er det oppbevart et journalregister med kartotekkort inndelt etter saksnummer og årstall. I tidsrommet jeg har sett på, perioden 1902 – 1929, var det ifølge Den Rettsmedisinske Kommissjons *årsberetningen for året 1929* avlagt 1757 rettspsykiatriske erklæringer, hvor en liten andel av dem kryssreferer til hverandre (samme person er altså utredet mer enn én gang). Hvert kartotekkort anfører årstall, hvilken rettsinstans som har begjært erklæringen, og hvem som har utført den. I tillegg er det oppført siktetes navn, tiltale, tidligere tiltaler, den medisinske diagnosen og legens konklusjon. Forøvrig er det rubrikker for tiltaltes bosted, yrke, og et felt for øvrige kommentarer. Vanligvis er ikke alle feltene utfylt, men i hvert tilfelle står journalnummeret, året, siktelsen, diagnosen og konklusjonen. Mitt utvalg er basert på dette registeret hvor jeg tar utgangspunkt i alle erklæringene hvor begrepet 'sjelsevner' er benyttet enten i diagnosen eller i konklusjonen.

Begrepet er tilsammen benyttet omkring 54 ganger. På den ene siden er dette en liten andel av alle erklæringene fra samme tidsrom. På den andre siden er et stort materiale å drøfte. Hvorvidt begrepet også er benyttet i andre erklæringer kan jeg i liten grad uttale meg om. På bakgrunn av dette må det understrekes at begrepet fungerer som et utvalgskriterie med den hypotesen at man blant disse sakene finner særlig vanskelige avgjørelser i skjæringspunktet for normalitetens grenser, og jeg vil ikke primært bestrebe meg på å lese ut en essensiell definisjon av begrepet. Snarere står det om å undersøke de ulike måtene det ble anvendt, for dermed å kunne si noe om hvordan beslutningsprosessen fant sted i tvilstilfeller. De erklæringene jeg har innlemmet i oppgaven er valgt på bakgrunn av hvordan de tillater en slik lesning. Jeg prioriterer en grundig lesning av noen få erklæringer, fremfor generelle betrakt-

¹⁸ Kristin Asdal, *Politikkens Natur: Naturens Politikk*. (Oslo: Universitetsforlaget, 2011). 221-7. Asdal skriver at en av STS-tradisjonens styrker ligger nettopp i å følge opp Foucault, men konsentrert om det åpne ved å granske de spesifikke teknologiene fremfor å skrive dem inn i et (dominerende) system. «Mistankens hermeneutikkere» ble formulert av Paul Ricouer i hans monografi om Freud, man skal være selvsikker for å plassere seg i denne rekken bestående av Marx, Nietzsche og Freud.

ninger om helheten.¹⁹

Oppgavens forløp

Andre kapittel er en historisk narrativ som forklarer ulike dimensjoner til sjelsevnebegrepet. Med utgangspunkt i foreliggende litteratur gir det en oversikt over kontroversen knyttet til betingelsene for strafferettslig utilregnelighet. Det tredje kapittelet tar for seg hvordan psykiatrien skulle fungere i henhold til straffeloven. Det fjerde kapittelet vil utforske begrepet som en grensedragende innretning. Her drøftes innsider og utsider begrepet dannet. Det femte kapittelet analyserer den psykiatriske kunnskapen om den kategorien begrepet hovedsaklig ble anvendt på – åndssvakhet. Hva var det og hvordan skulle det observeres? Det sjette kapittelet analyserer de mange aspektene av tillit som gjorde seg gjeldende i erklæringene. Det syvende kapittelet vil diskutere definisjonsarbeidet som øvet størst innflytelse på begrepet. Teori om «konstitusjonell svekkelse» gjorde begrepet til en biologisk fundering av moralen. Det avsluttende kapittelet vil oppsummere mine lesninger, og ta opp spørsmålet om konstruksjonen av sjelsevner i rettspsykiatrien.

Etiske problemstillinger

Innsynet i dette materialet pålegger meg taushetsplikt. Dette imøtekommes ved å la navn i oppgaven være fiksjonelle. De er gitt for å understreke at det var mennesker legene skrev om, ikke patologiske fenomener. Derimot er det en annen utfordring som er verdt å påpeke. Hvordan skal jeg formidle erklæringenes innhold uten at de munner ut i en form for lyteporno-grafi? Hensikten med oppgaven er ikke å more leseren med detaljerte skildringer av lidelser. Samtidig tar oppgaven opp hvordan vanskjebner er blitt satt i scene i rettsrommet. Det er noe forstemmende i å skulle brette ut dette en gang til.

¹⁹ Den Rettsmedisinske Kommissjon, *Beretning for året 1929*, 296.; Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/C/Cc . Riksarkivet?. Nøyaktig hvor mange ganger begrepet er anvendt er uklart. Det forekommer 54 ganger i registeret, men har også dukket opp i erklæringer hvor det ikke var påført kartotekkortet. Jeg har heller ikke fått lest alle erklæringene som oppga anvendelsen. Årsakene til at jeg ikke har kunnet oppspore alle erklæringene, skyldes to hovedgrunner: Enkelte erklæringer har blitt flyttet over til mapper med et senere løpenummer, hvor jeg ikke har innsyn. Andre erklæringer er kort og godt borte. Under arbeidet med oppgaven har jeg opplevd at kildematerialets egenart ønsket andre ting enn det jeg hadde planlagt. Arkivnotatene alene hadde sprengt sidetallsbegrensningene til oppgaven med stor margin. Jeg vil derfor påpeke at oppgavens endelige form ikke på langt nær uttømmer den overfloden av historie som ligger i de skarve 54 erklæringene (omlag 3%) som i utgangspunktet var avgrensningen blant alle de rettspsykiatriske erklæringene fra samme tidsrom.

Kapittel 2: Straffelovens bestemmelser om utilregnelighet

Når forhandlingene om straffeloven av 1902 var over var de endelige betingelsene for utilregnelighet formulert slik (§44):

En handling er ikke strafbar, naar den handlende ved dens foretagelse var sindssyg, bevidstløs eller iøvrigt utilregnelig paa grund af mangelfuld udvikling af sjælsevnerne eller svækkelse eller sygelig forstyrrelse af disse eller formedelst tvang eller overhængende fare.²⁰

Formuleringen stod i et krysningsfelt. Den skulle anvendes for å avgjøre om lovbruddet var en handling eller en hendelse, om lovbryteren hørte hjemme under jussens eller medisinenes myndighetsområde. I tillegg skilte paragrafen mellom biologi og metafysikk i kriteriet. I det minste ble det hevdet at det var slik under debatten mellom leger og jurister angående formuleringen av utilregnelighetsbetingelsene.

I dette kapitlet vil jeg forsøke å trekke frem disse aksene, ved å beskrive den historiske prosessen hvor alternativer ble drøftet og hvorfor denne formuleringen ble valgt. Kapitlet er en kontekstualisering i form av et omriss av mulighetsbetingelsene for at 'sjælsevnerne' skulle inngå i vurderingen av strafferettslig tilregnelighet. Viktige momenter var utviklingen i strafferettslæren og psykiatrien på slutten av det nittende århundre og hvordan de ble forent i kriminologien. Ingen av disse momentene kan i seg selv forklare hvordan og hvorfor begrepet ble brukt, men de indikerer viktige avgrensninger i de institusjonelle og vitenskapelige rommene hvor rettspsykiatrien kom til anvendelse.

Strafferetten

Straffeloven skilte seg fra den forrige – kriminalloven fra 1842 – ved å begrunne lovforordningene med straffens *hensikt*. Den tidligere loven fulgte det som kalles *den klassiske strafferettslæren* og tok utgangspunkt i en proporsjonal straff i forhold til brøde. Det ble forutsatt at den tiltalte hadde *valgt* å bryte loven – forstått som en samfunnskontrakt – og at skyld ble avgjort i henhold til innholdet i denne kontrakten. Den korrekte straffen ble dernest utmålt for den spesifikke overtredelsen. Straff var moralsk riktig fordi den sanksjonerte mot individet som misbrukte sin frie vilje. Skyld var en objektiv vurdering og individet en abstrakt størrelse. Et halvt århundre senere ble både grunnlaget for straffeutmåling og

²⁰ Norge, *Almindelig Borgerlig Straffelov Af 22 Mai 1902*, §44.

straffetypene differensiert betydelig. Den underliggende rasjonalen for dette var at man håpet å komme kriminaliteten til livs ved å vurdere lovovertrederen fremfor lovovertreddelsen. En av de viktigste aktørene i den nye lovens utforming – Francis Hagerup (1853-1921)– skrev: «Den nyere kriminalistiske retning [...] fremhæver, at straffen alene har til opgave at bekjempe det forbryderske sindelag.»²¹ Den nye *relative strafferettsteorien* anførte to hovedformål for straff, henholdsvis den konstante og den variable. Med konstant tenkte Hagerup på: «... den i straffen liggende misbilligelse af den forbryderske handling.»²² Blant de variable anførte han avskrekkelse, forbedring, og uskadeliggjøring.²³

Hagerup mente at den tidligere strafferettslæren ikke hadde tatt høyde for mulighetene straffelovgivningen hadde. Ved å inkludere spørsmålet om det subjektive skyldforholdet, kunne man opprettholde straffens normative karakter som moralens beskytter, og tilpasse straffen etter den tiltaltes egenart.²⁴

Fortolkningen av lovovertrederen ble innført som et vesentlig element i lovgivningen, man ville (be)dømme den «drivfjær» som lå til grunn for handlingen. En slik differensiering fordret nødvendigvis at retten kunne påvise graden av hensikt. Forutsetningen var lik den tidligere strafferettsteorien, gjort på vegne av det abstrakte subjektet: At vedkommende kunne holdes ansvarlig for sine handlinger. Samtidig foregikk det et skifte i forståelsen av aktørens vesen, som forskjøv tilregnelighetens grenser og truet med å fjerne den. Differensieringen av straff var motivert i at kriminalitet *i seg selv* kunne være en form for sykdom.²⁵

Norsk strafferett ble, slik Espen Schaanning formulerer det i *Kampen om den forbryterske sjel* (2002): «hjemsøkt av et nytt vitensregime»²⁶ av kriminalantropologisk art, som tok utgangspunkt i en biologisk antropologi hvor mennesket som et driftsvesen var den sentrale fortolkningsnøkkelen. Tove Stang Dahl identifiserer i boka *Barnevern og samfunnsvern* (1978) dette nye feltet – kriminologien – med et stigende press mot å formulere et forklarende såvel som et behandlende regime for kriminalitetsutvikling og -omsorg.²⁷

De ulike kriminologiske skolene delte, ifølge Dahl, metode – *positivismen* – det var derimot sterk uenighet om hvorledes og på hva denne metoden skulle benyttes:

Striden gikk om hvilke kjennetegn som skulle legges til grunn for den differensiering

21 Francis Hagerup, *Strafferettens Almindelige Del: Forelæsningsnotiser I 1ste Og 2det Semester 1903* (Kristiania: Kart- og litograferingskontoret, 1904). 171.

22 Hagerup. *Strafferettens Almindelige Del*, 3.

23 Torben Hviid Nielsen, *Livets tre og kodenens kode: fra genetik til bioteknologi: Norge, 1900-2000* (Oslo: Gyldendal akademisk, 2000).103; Espen Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*, 37, 39-40.

24 Hagerup. *Strafferettens Almindelige Del*, 3-11, 276-280; Schaanning. *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*, 133-7.

25 Hagerup. *Strafferettens Almindelige Del*, 279.; Schaanning. *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*.

26 Schaanning. *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*, 39.

27 Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*, 36-45.; Tove Stang Dahl, *Barnevern og samfunnsvern: om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge* (Oslo: Pax Forlag A/S, 1992). 62.

som metoden forutsatte, for å finne fram til hva som skilte lovbrøyttere fra lovlydige og som dermed forklarte kriminaliteten som fenomen. Striden var viktig for så vidt som den både avgjorde hvilken forskningsretning som var den riktige, og viste veien til den mest effektive kriminalpolitikken.²⁸

I forbindelse med min oppgave er det vesentlig at den såkalte *tredje skolen i kriminologi* fikk en avgjørende betydning for norske forhold. Hovedarkitekten bak straffeloven av 1902 – Bernhard Getz – diskuterte bredt strafferettslige problemstillinger med jurister, fengelsesfolk og leger i den norske avleggeren av den tredje skolen – *Den norske kriminalistforening* (1892). Selv om det var steile fronter mellom kriminalistene identifiserer Dahl en felles forutsetning. Man var ikke villig til å følge konsekvensen av den positivistiske anskuelsen fullt ut, altså: «...forkastelsen av moralsk skyld og fri vilje, hjørnesteiner i den klassiske strafferettsvitenskap.»²⁹ Samtidig opprettet man en forbindelseslinje mellom strafferettslæren, fengelsvitenskapen, og psykiatrien hvor man forsøkte å finne et balansepunkt.³⁰

Rune Slagstad påpeker i *De nasjonale strateger (1998)* det paradoksale i at de konservative juristene Getz og Hagerup skulle være pådriveren av en positivistisk straffelov som Slagstad plasserer idéhistorisk i venstrestatsreformismen. Riktignok var de involvert i kriminologiens etablering i Norge, men til tross for rosen straffeloven mottok av kriminologene er det nok en overdrivelse å kalle dem utpregede positivist. Straffeloven av 1902 beholdt mye av det gamle grunnlaget for skyldvurdering, men tok en positivistisk vending for så vidt som at den var mer orientert mot å tilpasse straffene til den straffedømte: Leilighetsforbrytere kunne slippe med betinget dom (§§52-4), som man formodet ville virke avskrekkende. Vane-forbrytere derimot kunne i tillegg til straffesatsen, idømmes lengre soning for gjentatte lovbrudd (§61), i verste fall tidsubestemt «saalænge det findes fornødent»³¹ (§65). Dette var preventive tiltak som internerte individer ansett som farlige for samfunnet eller den enkelte, og inngikk i straffeloven som en forskyvning av strafferettens vektlegging av personlig moralsk ansvar henimot et kollektivt sosialt ansvar.³²

Selv om kriminalistene spekulerte over hvorvidt denne gruppen var patologisk kriminelle tok ikke straffeloven stilling til dette spørsmålet direkte. Beslutningsgrunnlaget var i så måte «objektivt». Gjentatte forbrytelser som et rettslig faktum var i seg selv tilstrekkelig for å påvise den onde viljen som berettiget straffetiltak utover prinsippet om proporsjonalitet. Hovedbegrunnelsen for straff var straffetrusselens psykologiske effekt, og lovens forsterk-

28 Dahl. *Barnevern og samfunnsvern*, 59

29 Dahl. *Barnevern og samfunnsvern*, 55.

30 Dahl. *Barnevern og samfunnsvern*, 64-6.

31 Norge. *Almindelig Borgerlig Straffelov Af 22 Mai 1902*, §65, dog kunne ikke den ubestemte soningen vare lenger enn 15 år utover den utmålte straffen.

32 Rune Slagstad, *De nasjonale strateger*. 143 (Oslo: Pax Forlag, 2001); Dahl. 55-6.

ning og flukt med moralen. Denne rettet seg mot det normale flertallet av befolkningen. Når det kom til formuleringen av tilregnelighetsbetingelsene derimot, fikk det medisinske og deterministiske blikket på mennesket vesentlig større innflytelse.

Juss og tilregnelighetens politikk

I *utkastene* til straffeloven var en handling ikke:

...den Handlende tilregnelig som strafbar, naar han ved dens Foretagelse paa Grund af manglende Forstandsudvikling eller Svækkelse af Sjælsevnerne ikke har kunnet forstaa dens retsstridige Beskaffenhed, eller naar han af nogen saadan Grund eller formedelst Tvang, overhængende Fare eller nogen særegen Sjæls- eller Legemstilstand ei var sig selv mægtig.³³

Begrunnelsene for en slik formulering var hovedsaklig to. På den ene siden ville man bare straffe personer som hadde evne til å unnlate å foreta den rettsstridige handlingen, «... fordi Straffen kræver moralsk Skyld...»³⁴ På den andre siden kunne man fortsatt straffe en person som var sinnssyk hvis årsaken til lovovertrædelsen ikke skyldtes sinnssykdommen. Ifølge Getz hadde den forrige straffeloven bare anerkjent sinnssykdommer som var åpenbart tilstede. Nå, derimot, var det annerledes:

Eftersom den psykiatriske Videnskab er skredet frem, og Tidens voxende Humanitet har stillet stedse større Krav til en retfærdig Behandling ogsaa af den sindssyge Forbryder, har imidlertid mer og mer den Opfatning gjort sig gjældende, at ogsaa de mindre fremtrædende Grader af Sindssygdom maa tillægges Betydning.³⁵

Dette tok man høyde for under forutsetning om at de mindre fremtrædende gradene av sinnssykdom var *årsak* til lovovertrædelsen. Formuleringen hadde ifølge Getz en åpenbar fordel med henblikk på de institusjonelle følgene av vurderingen. Om en lite syk person brøt loven og ble erklært sinnssyk, måtte man slippe ham fri så snart han var frisk igjen. Om en syk person begikk et ubetydelig lovbrudd, kunne konsekvensen være asylinternering over en mye lenger periode enn det lovovertrædelsen ville ha tilsagt. Dessuten, hevdet han, var

33 Bernhard Getz and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast til almindelig borgerlig straffelov for kongeriget Norge* (Det Steenske Bogtrykkeri, 1893). 11, §38.

34 Bernhard Getz and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast Til Almindelig Borgerlig Straffelov for Kongeriget Norge: Del II, Motiver / Udarbejdet Af Den Ved Kgl. Resolution Af 14de November Nedsatte Kommission* (Kristiania: Det Steenske Bogtrykkeri, 1896). 65.

35 Getz and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast Til Almindelig Borgerlig Straffelov, Del II, Motiver*, 66.

psykiatriens innhold såpass omstridt og foranderlig at man var tjent med en formulering som ikke refererte til spesifikke fagbegreper. Istedet skulle formuleringen fungere som en rettslig parafrasering. Slik ville paragrafens ordlyd hele tiden være i flukt med utviklingen i vitenskapen.³⁶

At Getz benyttet ordet «sjel» synes å passe dårlig med den moderne sekulære straffetretten. Her må vi ta høyde for at den sekulære meningen til begrepet var fremhevet allerede på 1700-tallet i en oversikt over dansk-norsk strafferett: «... Straffe-Rettigheden ei kan øves imod Andre, end de, som have Sielens Frihed, [den] haver sin Grund i den Beskadendes fri Villie »³⁷ Getz' generiske formulering var innrettet mot å sondre mellom den normale viljen, og svikt i forstanden eller driftene. «Sjælsevnerne» var ikke et metafysisk postulat om en immateriell størrelse eller en tese om viljens frihet, men betegnet et «Komplæx af Fænomener» som tilsammen utgjorde individets handlingsgrunnlag. Hensikten var å avgjøre om det forelå omstendigheter som utelukket straffbarhet for handlingen, og å la det være opp til retten å bedømme dette på bakgrunn av legens vurdering. Metoden fulgte det såkalte *metafysiske prinsipp*: Det var opp til retten å avgjøre spørsmålet og det skulle være en kausal sammenheng mellom sinnssykdommen og lovbruddet. Medicinaldirektøren og enkelte asyldirektører mente Getz' forslag var godt egnet. Man kunne derved ta høyde for tilstander som lå utenfor sinnssykdomsbegrepet, særlig de abnormtilstandene som kriminologene knyttet an til «forbryter typer». Forslaget møtte allikevel motstand, og det hovedsaklig av to grunner. For det første fordi den kausale vurderingen lå utenfor utenfor kompetansen til de ekspertoppnevnte legene, hva enten de var asyллеger eller allmennpraktikere. For det andre fryktet de at det ville oppstå en mellomgruppe av forbrytere som var for syke til å straffes, men for friske til å interneres i asyl. I Stortinget rådet det uenighet om man skulle følge straffelovskomiteens forslag eller lytte til dens kritikere.³⁸

I en innstilling fra justiskomiteen i 1900 ble det tatt til orde for å følge opp Getz' forslag om å anvende det metafysiske prinsipp, selv om det var en viss uenighet om ordlyden. Ved neste innstilling fra justiskomiteen i 1902, hadde det snudd. Den Norske Legeforeningens komité kom med et utspill hvor de formodet at hvis kommisjonens forslag ble

36 Getz and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast Til Almindelig Borgerlig Straffelov, Del II, Motiver* 65-73.

37 Sitatet er fra *Haandbog over den Danske og Norske Private Ret (§1008)*, skrevet av Laurits Nørregaard (1745-1804), som var professor i juss ved Københavns universitet fra 1787. Jeg siterer fra: Bodil Chr. Erichsen, *Kriminalitet Og Rettsvesen I Kristiania På Slutten Av 1600-Tallet*, Publiseringer Fra Tingbokprosjektet, 4 (Oslo: Universitetet i Oslo, IKS, Avdeling for historie, Tingbokprosjektet, 1993). 79.

38 Oth. Prp. No. 24, 'Ang. Udfærdigelsen Af En Alimndelig Borgerlig Straffelov, En Lov Om Den Almindelige Borgerlige Straffelovs Ikrafttræden Samt En Lov, Indeholdende Forandringer I Lov Om Rettergangsmaaden I Straffesager Af 1ste Juli 1887', 1899, 14-5; Getz and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast Til Almindelig Borgerlig Straffelov for Kongeriget Norge: Del II.* 71-3.; Erik Anners, *Den europeiske rettens historie* (Oslo: Universitets-forlaget, 1983). 341. Kritikkerne var for øvrig stortingsmedlemmer med medisinsk bakgrunn, og enkelte deler av det medisinske miljøet.

godkjent:

... vil vi, saavidt det kan skjønnes, faa at regne med følgende ikke sindssyge, men efter paragrafen utilregnelige lovovertrædere: 1) en del ikke sindssyge, aandelige svage eller svækkede personer, der ikke forstod handlingens væsen eller retsstridige beskaffenhed, 2) en del aandelige svage eller svækkede, hysteriske, degenerede m.v. individer, der – f.eks. paa grund av abnorme drifter, tvangsimpulser – "ei var sig selv mægtige".³⁹

De som var for syke til å straffes og for friske til å holdes i asyl ble antatt å utgjøre et problem. Komiteen foretrakk da å kunne anvende straff ovenfor disse, fremfor å la dem gå løs. I tillegg ble det i den andre innstillingen til justiskomiteen trukket frem en juridisk kritikk som gikk på at Getz hadde postulert positive betingelser for tilregnelighet, hvilket åpnet for å lovfeste «omstridte juridisk-filosofiske doktriner om den strafferetslige tilregneligheds grundlag dels psykiatriske doktriner, der ialfald ikke endnu nyder nogen enstemmig tilslutning, ...»⁴⁰

I Stortinget ble det til slutt enighet om en formulering som var ment å opprettholde den rettslige praksis fra kriminalloven fra 1842, men i en mer tidsmessig form. I stortingsforhandlingene fremgår det hvordan Hagerup forsvarte straffekommisjonens mindretallsforslag. Han hevdet at den foreslåtte kompromissformuleringen (hans egen forøvrig), ville imøtekomme legene uten at den endret intensjonen i det opprinnelige forslaget. Samtidig fremgår det at de tok den Hollandske straffelovens formuleringen som modell. Den derimot, fulgte det metafysiske prinsippet og overlot det til domstolen å beslutte om tiltalte var tilregnelig.⁴¹

Når det nye lovforslaget ble kritisert og forsøkt erstattet med en formulering som baserte seg på det samme prinsippet som det opprinnelige ble kritisert for, var en del av problemet at det ikke hersket enighet om hvordan den forrige loven fungerte på dette punktet. Var dens begreper medisinske eller juridiske, og hvilken ekspertise hadde kompetanse til å uttale seg om hva? Det ble en kamp om fortolkningen av hva som allerede var praksis. Getz' narrativ var at man hadde et for grovkornet kriterie og at man overlot for mye makt til legene om man lot en sinnssykdomserklæring automatisk gjelde som utilregnelighetsgrunnlag. Mot-

39 Indst. O. I (1901/ 1902), 'Indstilling Fra Justiskomiteen Angaaende Den Kongelige Proposition Til En Almindelig Borgerlig Straffelov, En Lov Om Den Almindelige Borgerlige Straffelovs Ikrafttræden Samt En Lov, Indeholdende forandringer I Lov Om Rettergangsmaaden I Straffesager Af 1ste Juli 1887.', 1902, Indst. O. I (1901/ 1902), 32.

40 Indst. O. I (1901/ 1902). 33. Innstilling henviste til Franz von Litz når de kom med denne uttalelsen.

41 Indst. O. VII., 'Indstilling Fra Justiskomiteen Angaaende Den Kgl. Proposition Til En Almindelig Borgerlig Straffelov, En Lov Om Den Almindelige Borgerlige Straffelovs Ikrafttræden Samt En Lov, Indeholdende Forandringer I Lov Om Rettergangsmaaden I Straffesager Af 1ste Juli 1887. (Ot. Prp. Nr. 24 for 1898/99 Samt Dok Nr. 27 Med to Tillæg.)', 1900; Indst. O. I (1901/ 1902); 32-34. 'Stortingstidende, Indeholdende En Og Femtiende Ordentlige Stortings Forhandlinger 1901/1902: Møde Den 5te December'. 462-3.

satt hevdet han at om legene ikke kunne imøtekomme retten med svar på spørsmål om tiltaltes tilregnelighet i gjerningsøyeblikket, måtte man heller henvende seg til noen andre. Ved å kreve en årsakssammenheng kunne man ta høyde for de mange formene for sinnssykdom, og ta stilling til hvert enkelt tilfelle på bakgrunn av et generelt kriterie om ansvarlighet. Samtidig var det en annen fortelling om tilregnelighetskriteriene i den forrige loven, og den stammet fra det medisinske perspektivet på denne problemstillingen.⁴²

Galskapens historie – medisin og tilregnelighet

Den fremste kritikken mot Getz' forslag kom fra Paul Winge. Han mente at kriminalloven fra 1842 *egentlig* uttrykte det *biologiske prinsipp*, hvor det var loven og ikke dommeren som avgjorde om noen var strafferettslig utilregnelig. Et medisinsk kriterie lå til grunn, hvilket kom til uttrykk i den forrige straffelovens: «... galne eller afsindige eller ved Sygdom eller Alderdomssvaghed berøvet Forstandens Brug».⁴³ Etter Winges mening var det bare en kyndig lege som var skikket til å ta stilling til problemet. Enhver sinnssyk skulle dessuten være straffri uavhengig om det var sykdommen som hadde forårsaket lovbruddet. Det biologiske prinsippet lot skillet mellom 'sinnsfrisk' og 'sinnssyk' avgjøre grensen: Enten var man frisk og soningsdyktig, eller syk og kvalifisert til asylinnleggelse. Winges innsigelser mot Getz' forslag lå ikke så mye i begrepets rekkevidde, men i vurderingskriteriet som dermed lå til grunn. Dette kriteriet derimot, var av samme opphav som «sjelen» i sin teoretisering over mennesket. Det springende punktet var «... paa Grund af ...», altså *hva* det var legen skulle påvise. Ved å tegne opp den historiske utviklingen i forståelsen av sinnssykdom mente Winge å kunne vise at det biologiske prinsippet var overlegent.⁴⁴

Winges narrativ lød at i det moderne hadde medisinsk kunnskap om mennesket påny utfordret den religiøse og metafysiske forståelse av sinnslidelser som var preget av middelalderens dualistiske skille mellom sjel og kropp. Den nye medisinen hadde mange spekulative og religiøse forutsetninger, men også optimisme angående behandlingen av sinnssyke på et *fysiologisk* grunnlag. Dette medvirket til det Winge kaltet en arbeidsdeling mellom en teologisk og medisinsk definisjon av galskap. I strafferettslig sammenheng kom dette til uttrykk i en strid mellom en metafysisk og en biologisk vurdering, parallell med en metafysisk og en biologisk tilnærming i sinnssykepleien. I det moderne hadde den metafysiske tilnærmingen i stor grad blitt sekularisert – Winge identifiserer skiftet til den franske revolusjon og psykia-

42 Kari Ludvigsen, 'Kunnskap Og Politikk I Norsk Sinnssykevesen 1820-1920', Phd thesis, Rapport nr. 63., Universitetet i Bergen: Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, 1998). 340-1.

43 Getz and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast Til Almindelig Borgerlig Straffelov Del II, Motiver* 65.

44 Paul Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsninger* (Kristiania, 1901). 12-24.; Skålevåg. 'Fra normalitetens historie', 158-160. Winge kalte sitt alternativ for det «biologiske *system*», og ikke «*prinsipp*».

trien i dens kjølvann – slik at sjelen ikke lenger var et begrep teologien kunne ta tilbake fra legene. Derimot var det en strid mellom psykisk eller somatisk behandling og strafferettslig diagnostisering som stod på spill. Problemet slik Winge så det var at de:

... metafysiske psykiatere, bundne, som de var, til den ene side i den teologiske dogmatik med dens lære om hver enkelt arts skabelse og menneskets nedstamning fra et par, til den anden i opplysningstidens lighedssververi, og dertil uden støtte i en Biologiske psykologi og socialmedicin.⁴⁵

Det tilgrunnliggende og dualistiske menneskesynet var forkjært. Det de nektet å innse var at:

Menneskene er nu engang ikke lige, men høist forskjelligartede væsener, af hvilke hver enkelt inntager sit individuelle standpunkt i den uhyre lange rekke, som begynder med den laveststaaende idiot og ender med det geniale talent, ...⁴⁶

Det metafysiske prinsippet baserte seg på en feilslutning gjort på bakgrunn av de teologiske og egalitære forutsetningen han mente det bar på. Den kausale sammenhengen var metafysikk forstått som spekulasjon, og derfor ikke egnet til å avgjøre tilregnelighetsspørsmålet. Når det kom til stykket, hevdet Winge, var det ikke mulig å påvise en kausal sammenheng mellom psykiske tilstander og handlinger. Istedet måtte man vurdere hele personen og på grunnlag av det samlede inntrykket avgjøre om det forelå sinnssykdom. Dette ville i så fall utelukke denne personen fra alt strafferettslig ansvar. Slik Winge tolket loven av 1842 var den basert på denne modellen. En sinnssykeerklæring ville umiddelbart lede til utilregnelighet og påtaleunntatelse, og det var legen som erklærte noen sinnssyk.⁴⁷

Svein Atle Skålevåg skriver i *Fra normalitetens historie; Sinnssykdom 1870-1920*, hvordan Winge fikk rett, selv om hans tolkning av hvordan den forrige loven fungerte ikke var korrekt. I 1838 ble det for første gang publisert en norsk tekst med tema *rettsmedisin*. Professor Michael Skjeldrup (1769-1852) anla i disse forelesningene en intellektualistisk forståelse av sinnssykdom. I tråd med det opplysningsrasjonalistiske perspektivet forstod han slike lidelser som et resultat av kognitive feilslutninger. Samtidig baserte han seg ikke utelukkende på en filosofisk tilnærming. Sinnsykdom tok riktig nok *form* av forestillingsfeil, men *oppstod* på grunn av (formedelst) fysiologiske årsaker. Den fysiologiske forståelsen av sinnssykdom berettiget den medisinske rettseksperisen. Dette åpnet for en biologisk tilnærm-

45 Paul Winge, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Fremstillet, Bind 3* (Kristiania: Dybwad, 1917). 37

46 Winge, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Fremstillet, Bind 3*. 37

47 Winge, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Fremstillet, Bind 3*; Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsninger*. 20-27, 31-4, 53-55.

ing hvor tilregnelighet ble vurdert i et register som analyserte handlingens driftsmoment. Sinnssykdom bestod i å ikke være herre over seg selv. Den rasjonalistiske modellen kunne også brukes til å forklare slike mangler. Fraværet av *forståelse* av hva man gjorde resulterte i fravær av *eigenherredømme*. Man skiftet oppmerksomhet fra forstanden til viljen.⁴⁸

Skålevåg sporer en viktig endring. Den gyldige kompetansen gikk fra å være av fysiologisk og moralsk art med innspill fra både lege og prest, til å være et spørsmål forbeholdt leger. Tidligere hadde mennesket hatt en tydelig todelt natur, som i løpet av 19. århundre gikk over til å ha én. Forholdet mellom det fysiologiske og moralske ble reformulert som forholdet mellom det somatiske og det psykiske. Skillet reflekterer, ifølge Skålevåg, endringer i forståelsen av *Mennesket* som sådann. Endringen skapte allikevel ikke klarhet i rettslige kompetanseområder og ansvar. Samtidig som spørsmålet ble medisinfaglig, ble denne vitenskapen differensiert i flere diskurser. Universitetsprofessorene i medisin var forbeholdne med å uttale seg om strafferettslig tilregnelighet. Man mente at dette i realiteten gjorde legen til dommer. Sinnssykelegene på sin side, mente at de var kvalifisert til å uttale seg om tilregnelighet i kraft av sin *praktiske erfaring* med sinnssyke. En del av problemet her var at den norske lovgivning fra 1842 ikke benyttet et *spesifikt* medisinsk vokabular i sin formulering av utilregnelighet. I motsetning til det Paul Winge hevdet var det uklart om loven fordret en uttale om vedkommendes medisinske tilstand, eller en uttale om vedkommendes rettslige ansvarlighet (på medisinsk grunnlag). Skålevåg tegner et bilde hvor den terminologiske, epistemologiske, og profesjonsorienterte kampen var en og den samme. Anerkjennelse av det psykiatriske feltet og dets relasjon til jussen hang sammen med hvordan man forstod de psykiatriske såvel som de rettslige begrepene.⁴⁹

Utilregnelighet – juss og medisin

Det man var *enige* om under forhandlingene om den nye straffeloven var at legene skulle ta stilling til det kliniske spørsmålet. Uenigheten lå i hva slags vurdering de skulle gjøre. I henhold til det metafysiske prinsippet skulle de fastslå sammenhengen mellom handlingen og aktørens mentale tilstand på gjerningstidspunktet. I henhold til det biologiske prinsipp var det individets kapasitet til å handle som et rettssubjekt overhodet som skulle avgjøres.

La oss gjenta paragrafen i sin helhet og se på hva den inneholder:

En handling er ikke strafbar, naar den handlende ved dens foretagelse var sindssyg,

48 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 180-2, 160-163.

49 Svein Atle Skålevåg, 'The Matter of Forensic Psychiatry: A Historical Enquiry', *Medical history*, 50 (2006), 49-68. 51-54, 57-65. «psykiatri» er egentlig en anakronisme i denne sammenhengen som innebærer både asylpraksis og alienisme.

bevidstløs eller iøvrigt utilregnelig paa grund af mangelfuld udvikling af sjælsevnerne eller svækkelse eller sygelig forstyrrelse af disse eller formedelst tvang eller overhængende fare.⁵⁰

Når den endelige formuleringen la sinnssykdom til grunn for at en handling ikke var straffbar, var dette avgjort en seier for det biologiske prinsippet og det medisinske miljøet. Når jeg tidligere i kapitlet påpekte at det under stortingsforhandlingene synes å ha foreligget en hel del uklarhet omkring formuleringen – man ønsket å bytte ut det opprinnelige forslaget med et som hadde det samme prinsippet som ble kritisert – mener jeg at det er grunn til å hevde at denne uklarheten ble værende i en ganske lang periode, i det minste frem til lovreformen i 1929. Uklarheten var nok ikke tilsiktet, men når Hagerup mente at den endrede ordlyden var i sin betydning nøyaktig slik det opprinnelige forslaget var ment, kan det ha vært et forsøk på å dekke over uenigheten. Og denne uklarheten forplantet seg, ikke minst fordi man valgte å beholde det metafysiske prinsippet i grensetilfeller.⁵¹

Espen Schanning har hevdet at paragrafen i sin helhet forble tvetydig fordi det lyder «... iøvrigt utilregnelig paa grund av...». Francis Hagerup – som formulerte det endelige kompromisset – tolket paragrafens «iøvrigt» i sine kommentarer til straffeloven:

Den særlige fremhæven af sindssygdom og bevidstløshed har imidlertid den betydning, at loven derved har givet udtryk for den opfatning, at utilregnelighed uden videre vil kunne forudsættes, naar disse tilstande foreligger.»⁵²

Dette var den medisinske forståelsen, men Getz' tilnærming ble derimot forutsatt i Hagerups tolkning av begrepet 'tilregnelighet':

Ved tilregnelighed forstaaes det normale gjennemsnitmenneskes evne til at lade sig bestemme af motiver; og denne forstyrres dels ved mangel paa den normale evne til at forestille sig de forskjellige momenter, der kan paavirke de menneskelige handlinger, dels ved mangel paa normal evne til at træffe et valg mellem de forskjellige mulige handlingsalternativer.⁵³

Fra det juridiske perspektivet var det stadig vektlegging av vanlige forstandsevner og selvkontroll som var utgangspunktet for paragrafen. Slik Hagerup tolket det, virker det som om paragrafen hovedsaklig er metafysisk, men tilføyer et medisinsk kriterie for når tilregne-

50 Norge. §44. «tvang» og «overhængende fare» var ment som psykisk tvang eller trussler.

51 Schaanning. *Kampen Om Den Forbryterske Sjæl*, 39,55.; Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 163

52 Norge. *side* 40, Hagerups kommentar til «iøvrigt».

53 Norge. *side* 41, Hagerups kommentar til «tilregnelighed».

lighetsspørsmålet umiddelbart var avgjort. Når det kom til «paa grund av» derimot, virker det som om Hagerup mente at det skulle bety *grunnet i*, og ikke *forårsaket av*. I sin forelesningsserie i allminnelig strafferett i 1903, skrev Hagerup at i tilfeller hvor den tiltalte ikke var sinnssyk, men utviste sjelelige abnormiteter gikk vurderingen på:

... den konkrete grad i det enkelte tilfælde, om den kan antages at begrunde utilregnelighed. Afgjørelsen heraf tilkommer retten – [...] under en fri vurdering af de sagkyndige udtalelser»⁵⁴

«Metafysikken» i paragrafen var ikke avklart. Den var åpen for at det enten skulle være en kausal sammenheng, eller at den spesifikke sjelsforstyrrelsen skulle fritta fra straff i likhet med sinnssykdom.⁵⁵

I alle tilfeller var det fortsatt dommeren som skulle ta den endelige avgjørelsen om legens erklæring skulle legges til grunn, selv om en sinnssykdomsdiagnose i praksis utelukket straff. Fordelen med sinnssykdomsbegrepet var at når det utelukket straff, ga det samtidig myndighet til å innlegge vedkommende i asyl i henhold til §9 i sinnssykelovgivningen fra 1848, hvor en medisinsk diagnose var betingelse for asylinnleggelse. De som ble betegnet som mangelfult utviklede, varig svekkede, eller sykkelig forstyrret i sine sjelsevner kunne altså ikke innlegges i asyl, siden de *ikke* var erklært sinnssyke. Til gjengjeld kunne de enten frifinnes enhver tilregnelighet *på grunn av* sine sjelsmangler, eller de kunne få nedsatt straff *på grunn av* nedsatt tilregnelighet (§56). I tillegg åpnet man for andre tiltak: De kunne de nektes bestemte oppholdssteder, tvangsinnsettes i arbeidshus, pleieanstalter og kursteder (§39).

Skålevåg mener at den nye paragrafen var klarere enn det den forrige hadde vært, ikke minst fordi man *ble* enige om at den forrige hadde fulgt det biologiske prinsipp. Men, av det foregående er det tydelig at det fortsatt hersket betydelig uklarhet omkring hva den egentlig skulle bety, særlig med henblikk på hva som skulle inngå i sjelsevnenes forstyrrelse. I tillegg til den nye straffeloven ble det også opprettet en kommisjon som skulle ha overoppsyn med rettssakkyndigheten. *Metoden* for å avklare sakkyndige spørsmål fikk et betydelig løft. La oss gå fra *hva*, til *hvordan*. I kontroversen omkring formuleringen var drøftelsen av forskjellene mellom «metafysikk» og «biologi» nært knyttet til hva disse prinsippene skulle resultere i, og i mindre grad med filosofien som lå til grunn for prinsippene.

54 Hagerup. *Strafferettens Almindelige Del*, 146.

55 Schaanning. *Kampen Om Den Forbryterske Sjæl*, 55, fotnote 481; Hagerup. *Strafferettens Almindelige Del*, 141-7; Skålevåg, 'Fra normalitetens historie' 163.

Kapittel 3: Sakkyndighetsvesenet

I dette kapittelet skal vi se på den institusjonelle sammenhengen hvor rettspsykiatrien inngikk. Hvordan ble den rettspsykiatriske sakkyndigheten utøvd? Innblikk i dette vil åpne for å kartlegge ulike måter sjelsevnebegrepet ble benyttet. I forrige kapittel antydet jeg at valget av utilregnelighetsformulering best kan forstås om man tolker det i kontekst av dens praktiske anvendelse, fremfor det teoretiske aspektet knyttet til menneskelig handling og ansvarlighet. Det biologiske prinsipp vant frem fordi det hørte sammen med en praksis som gikk i forlengelse av hvordan man allerede håndterte spørsmålet om tilregnelighet: Winge kalte det for det biologiske *system*. Med straffeloven av 1902 fikk man befestet legens rolle som ekspert i rettsrommet, samtidig som man utvidet deres kompetanseområde ved å ta med sjelsevnene som et tilleggskriterie for utilregnelighet. Parallelt ble psykiatrien som institusjon styrket. Det ble opprettet en egen rettsmedisinske kommisjon, bygget flere asyls, den akademiske undervisning i psykiatri ble styrket og etterhvert ble det også opprettet et professorat i faget (1914). I det følgende beskrives Den Rettsmedisinske Kommisjon, utviklingen av psykiatriske behandlingspraksiser, samt hvordan selve erklæringen var bygget opp. Med dette på plass kan vi forstå hvordan begrepet 'sjelsevner' ble anvendt.

Den Rettsmedisinske Kommisjon

På midten av det nittende århundre hadde tilregnelighetsproblematikken antatt flere dimensjoner. En ting var *hva* som utgjorde sinnssykdom, en annen var *hvordan* man skulle avgjøre at den forelå. Observasjonens betydning for den nye psykiatrien utfordret tidligere modeller på bakgrunn av empiriske metoder og praktisk erfaring med sinnssyke. I likhet med kriminologien og strafferettsteorien var det innad i legevitskapen et motsetningsforhold mellom moralsk voluntarisme og medisinsk determinisme. En viktig institusjon i denne sammenhengen var *Den Rettsmedisinske Kommisjon* (1900), fordi dette ble en arena for å etablere et bestemt syn på psykiatri. Aina Schiøtz har drøftet kommisjonens tilblivelse i sitt bidrag i boka *Den mangfoldige velferden* (2003).⁵⁶

Bakgrunnen for en egen rettsmedisinsk kommisjon identifiserer Schiøtz i et behov som oppstod med straffeprosessloven fra 1887 (juryloven), som innførte et demokratisk aspekt ved rettssystemet. Nå skulle også legdommere vurdere skyldspørsmålet i straffesaker.

56 Svein Atle Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 182-3, 187, 202.; Aina Schiøtz, 'Medisin og Juss: ambisjoner og ulikheter; Opptakten til Den rettsmedisinske kommisjon 1880-1900', i *Den Mangfoldige Velferden: Festskrift Til Anne-Lise Seip*, 1. udg (Oslo: Gyldendal, 2003).

I den forbindelse skulle også rettergangen være muntlig. Dette innebar at de sakkyndige skulle opptre i rettssalen og ikke som tidligere bare avlevere skriftlige erklæringer. Den økte innflytelsen ekspertene ville øve krevde at man skjerpet kravene til deres kompetanse. Schiøtz spissformulerer konflikten som kunne oppstå mellom det medisinske og det juridiske i rettsrommet: De to profesjonene søkte respektivt sannhet og rettferdighet. Begge disse begrepene var under debatt på grunn av endringene i utformingen av rettferdig gjengjeldelse i straffeloven og en forskyvning i hva som gikk for sannhet i medisinen. Særlig dette siste var ifølge Schiøtz det sentrale påskuddet for at man ønsket en egen rettsmedisinsk kommisjon. Initiativet kom fra Paul Winge som foreslo en bredt anlagt endring i systemet for medisinsk sakkyndighet. Riktignok ble ikke hans forslag gjennomført i sin helhet, men det ansjoret til å skape et system med primær og sekundær sakkyndighet. Dette innebar at man skulle styrke sakkyndigheten – det vil si den rettsutnevnte legen som kunne være disktriktsleger uten psykiatrisk kompetanse – ved å opprette et overoppsyn med denne praksisen. Slik kunne man kvalitetssikre og regulere de sakkyndiges mandat. Flere modeller ble vurdert og man falt ned på en kommisjon bestående av fem medlemmer – hvorav to representerte psykiatrien – plassert under justisdepartementet.⁵⁷

I denne prosessen tegnes det ifølge Schiøtz en profesjonssosiologisk konfliktlinje mellom juss og medisin. Schiøtz anlegger et perspektiv som understreker de mangfoldige territoriekampene innenfor et *profesjonssystem* som fortolkningsnøkkel. Det var kombinasjonen av et demokratisk anlagt, reformorientert juristvesen og en dynamisk psykiatri på jakt etter anerkjennelse, som resulterte i opprettelsen av en egen kommisjon. Som bakteppe settes oppbyggingen av rettsstaten og en gryende velferdsstat som påtok seg mer ansvar overfor sine borgere. I denne sammenhengen kan det tilføyes at i den grad den nye medisinske sakkyndigheten var et resultat av en demokratisering av rettsprosessen, må det biologiske system og vektleggingen av sinnssykdom som det primære kriteriet for utilregnelighet kunne sies å trekk i motsatt retning av demokratisering. Ved å uttale seg om foreliggende sinnssykdom, en vurdering bare de sakkyndige kunne besvare, ble tilregnelighet et ekspertiseområde unndratt demokratisk deltagelse. Samtidig var jo nettopp slik at for de forstyrrede sjelsevnene – hvis

57 Aina Schiøtz. 'Medisin og Juss: ambisjoner og ulikheter', 182-191. ; Skålevåg, 'The Matter of Forensic Psychiatry' 49-68. 49-51. I artikkelen beskriver Skålevåg de to viktigste tilnærmingene til det historiske forholdet mellom medisin og juss i faglitteraturen. Profesjonssosiologien har beskrevet fremveksten av medisin i rettsrommet, med fokus på hvordan den har artet seg som en domenekamp mellom profesjoner (medisin og juss), den er således internalistisk for så vidt som at den forutsetter de profesjonelles interesser som den viktigste drivkraften. Det andre perspektivet – diskursanalyse – har analysert medisinenes inntreden i jussen som en utvidelse og forsterkning av jussens virksomhetskrets, istedet for interesser er det omforeningen av ulike diskurser med samme strategi som informerer analysen, og den er således eksternalistisk. Skålevåg mener at begge perspektivene er gyldige, og tjener til å utfylle hverandre. Aina Schiøtz inntar tydelig et internalistisk perspektiv og Skålevåg et eksternalistisk, i henhold til hans måte å definere det på. Det skal tilføyes at også Kari Ludvigsen har kommet med et viktig profesjonssosiologisk bidrag til norsk psykiatrisk historien, med sin doktorgrad: *Kunnskap og politikk i norsk sinnssykevesen 1820-1920* (1998).

de var påvist som sådann av legen – var det utelukkende opp til dommeren å avgjøre om dette skulle resultere i utilregnelighet eller ikke. Vurderingen av konsekvensene ved grensetilfeller var med andre ord heller ikke demokratisert.⁵⁸

Hovedoppgaven for Den Rettsmedisinske Kommissjon var å gjennomgå avskrifter av rettsmedisinske erklæring for å kvalitetsgodkjenne dem. Erklæringene var anmodet av de ulike rettsinstanser i Norge i tillegg til politimyndighetene. Erklæringen ble sendt tilbake med kommisjonens påskrift, som regel at den ikke hadde noen beføyninger, eventuelt at det var formelle mangler eller feil. Slik formulerte kommisjonen sin egen oppgave:

Foranlediget ved en forespørgsel om, hvorvidt der var adgang til at blive bekendt med den retsmedicinske kommissions motiver (præmisses) til dens afgjørelser af retsmedicinske spørgsmaal, meddeler kommissionen, at dens udtalelser i retsmedicinske spørgsmaal i regelen gjælder tilfælde, i hvilke den finder det tvilsomt, om en af en sagkyndig afgiven erklæring kan lægges til grund for vedkommende straffesags behandling. Kommissionen fæster sig i denne henseende navnlig ved mangelen af nødvendige oplysninger, ufuldstændige undersøgelser eller uoverensstemmelser mellem erklæringens præmisses og konklusion. I tilfælde af, at en erklæring af saadanne grunde ikke findes fyldestgjørende, vil det tilstrækkelig tydelig fremgaa af kommissionens udtalelser eller afgjørelses eget indhold, paa hvilke præmisses den er bygget.⁵⁹

Kommisjonens oppgave var å sikre erklæringene som ofte var foretatt av leger uten spesialkompetanse i psykiatri. I henhold til straffeprosessloven §210 kunne den foreslå en ny observasjon foretatt i asyl, og slik kanalisere vanskelige saker over til omstendigheter som lå til rette for en grundig vurdering. En av de viktigste effektene av kommisjonen var hvordan den sørget for å profesjonalisere rettspsykiatrien.⁶⁰

Samtidig foregikk det en betydelig utbygging av asylinstitusjoner i Norge. Kriminalasylet ble opprettet for å sikre farlige, sinnssyke lovovertridere i 1895. Et annet kriminalasyl – Reitgjerdet – ble opprettet i 1923. I tillegg ble det også opprettet mange amtsasyler (som et tillegg til statsasylene), en universitetsklinikk (Vinderen 1926) og en sykehusavdeling (Ullevål VI, 1915). Sengeplassene i norske asyler vokste kraftig i Norge i perioden 1900-1930, samtidig som det i i mellomkrigstiden ble et offentlig ordskifte angående «asylnøden», hvor det kom frem at det ikke var på langt nær tilstrekkelig med plasser. Det ble med andre ord en betydelig økning i kapasiteten til å ta imot sinnssyke, men desto flere pasienter. Mange av de innlagte kom i forbindelse med at de var erklært utilregnelige. I denne sammenhengen

58 Aina Schiøtz. *Medisin og Juss: ambisjoner og ulikheter*, 176-8, 189-192.

59 Den Rettsmedisinske Kommissjon., 'Årsberetninger'. *Beretninger for aaret 1903*, 99.

60 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'.

var det biologiske systemet en utfordring: Det innlemmet lovovertredere i asyler som var under press, samtidig som de kriminelle satte behandlingsregimet i asylene under press fordi sikkerhetshensyn ikke tillot den formen for «moralsk behandling» som preget asylene ved inngangen til det tyvende århundre. Den fremste behandlingsformen asylene kunne tilby var arbeid, disiplin og sosialt samvær under størst mulig grad av frihet og frivillighet.⁶¹

De rettspsykiatriske erklæringenes form

Sentralt i de rettspsykiatriske erklæringene var utredningen av observandens personlighet, og å fremlegge den i rapporten gikk ofte langt ut over å avgjøre spørsmålet om sinnssykdom. Erklæringen tok sikte på å utlegge hele livshistorien til observanden, for bare slik kunne man beskrive hvordan biologien preget individet. Dette var en etablert forståelse ved kommisjonens tilblivelse, og fortsatte å være det utover i dens virketid. Utleggingen av observandens personlighet tok form av to hovedbolker i erklæringen. Den første delen gikk gjennom vedkommendes slekt med henblikk på sinnsslidelser og biologiske arv ble tillagt stor betydning for påvise at observanden var sinnssyk. I tillegg ble livsforløpet gjennomgått. For å utrede dette ble gjerne familiemedlemmer og myndighetsperson fra nærmiljøet slik som lærer, prest og lensmann konsultert. Denne biografiske opptegningen kunne tjene til å avklare to ulike problemstillinger. For det første kunne det belyse om det allerede fra barndommen forelå en form for avvik, et vitnemål som kunne gi fasit på spørsmålet om sinnssykdom på tidspunktet for undersøkelsen. For det andre kunne det et stykke på vei bidra til å forklare hvorfor individet hadde handlet som det haddet gjort. Ved å sette opp en livshistorie lest gjennom sykdomssymptomer kunne den påtalte handlingen skrives inn i en biografisk sammenheng og forklare den som nok et symptom.⁶²

Den andre delen av erklæringen – *status præsens* – tok for seg observandens tilstand på undersøkelsestidspunktet. Observasjonen, som ofte var foretatt i varetektsarresten, dreide seg rundt observandens adferd og egen oppfatning av situasjonen. Legene foretok på stedet en fysisk undersøkelse, og siden en utspørring om både nåtidige og fortidige forhold. Den anviste observasjonstiden kunne være knapp og informasjon var ofte vanskelig å oppdrive. I tillegg var omstendighetene for observasjonen ikke alltid de beste. I en trang varetektsarrest med kummerlige forhold kunne den tiltaltes sinnstilstand være opprevet. Årsaken til dette,

61 Einar Kringlen, *Norsk Psykiatri Gjennom Tidene* (Oslo: N.W.Damm & Søn, 2007), 104-7, 126-143; Kari Ludvigsen, *Kunnskap Og Politikk I Norsk Sinnssykevesen 1820-1920* (Phd thesis, Rapport nr. 63., Bergen: Universitetet i Bergen: Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, 1998). 303-7.

62 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie' 212-3.; Hans Evensen and Francis Harbitz, *Veiledning I Retsmedicinske Undersøkelser; Utarbeidet Av Professor Dr. Francis Harbitz Og Direktør Dr. Hans Evensen. Efter Opdrag Av Den Retsmedicinske Kommission.* (Kristiania: Cammermeyers Boghandel, 1924), 59.

derimot, kunne vel så gjerne være presset fra disse omgivelsen som et bevis på sinnssykdom i gjerningsøyeblikket.⁶³

Prosedyren for selve undersøkelsen, altså omstendighetene og den benyttede metoden, var derfor ofte poengtert i erklæringen. Referanser til hvordan legen hadde gått frem bidro til å legitimere fremgangsmåten. Metoden inneholdt tre punkter: Utredding av saksdokumenter, undersøkelse av observanden og selve rettsforhandlingene. Skålevåg påpeker et vesentlig trekk ved denne selvrefleksive praksisen. Man kunne jo umiddelbart tro at autoriteten til legen sprang ut av deres komptanse til å si hvordan ting *er*, altså avlese tingenes natur i kraft av vitenskaplig kunnskap. Men Skålevåg understreker betydning av selve *vitnemålets karakter* som noe mer enn å formidle naturen ned på papir. Det var nettopp vektleggingen av prosedyrens korrekthet, at metoden var tilfredsstillende, som gjorde konklusjonen berettiget: «En slik redegjørelse for egen fremgangsmåte, for tekstens tilblivelseshistorie, er i seg selv et tegn på vitenskaplighet».⁶⁴

Vi kjenner igjen denne fremgangsmåten fra andre steder i vitenskapshistorien. Særlig Shapin og Schaffer har i sin bok *Leviathan and the Air pump* (1989) understreket nettopp vitnemålets karakter som avgjørende for den sosiale strukturen til moderne vitenskap. De karakteriserer fremveksten av en eksperimentell vitenskap representert ved vakumkammerforsøkene til Robert Boyle (1627-1691) som målbar vitenskapelig autoritet i kraft av vitnet. De analyserer i denne sammenhengen det de kaller *sosiale teknologier* etablert for å avdekke sannheter om naturen. Blant disse var vitnets forhold til eksperimentet i seg selv av den største betydning: Han skulle være fullstendig interessefri, upartisk og betraktende. Jo mer vitnet forholdt seg nøytralt til eksperimentet og dets resultater, desto mer troverdig var han som vitne. Å etablere en sannhet fordret både eksperimentelle resultater og bevitnelsen av resultatene. Tillit, med andre ord, ble en integrert del av den vitenskapelige praksisen. Rapporten var, i tråd med normene etablert av den moderne eksperimentelle vitenskapen, skrevet fra et upersonlig, betraktende ståsted hvor forfatteren kun var et interesseløst vitne. Ved å vektlegge metoden som grunnlag for å legitimere erklæringene, etterstrebet Den Rettsmedisinske Kommisjon vitenskaplig status.⁶⁵

De rettspsykiatriske erklæringenes innhold

Begrepet 'observasjon' ble reservert for den personlige undersøkelsen utført av legen.

63 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 216-8.

64 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 214, kursiv i original.

65 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 214. Steven Shapin, Simon Schaffer and Thomas Hobbes, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton University Press, 1989). 332-334, 340-342

Skålevåg trekker frem det tendensiøse ved uttrykket i at det fomidlet en empirisme: «'Observasjon' indikerer et passivt medisinsk blikk som med kjølig distanse betrakter sitt objekt, et objekt som under dette spesifikke blikket før eller senere selv vil avsløre sin sannhet». ⁶⁶ Dette føyer seg også inn i idealet Donna Haraway har kalt «det beskjedne vitnet», som innbød til troverdighet ved å fremstå som tilbaketrukket og interesseløs. En av Donna Haraways grunner til å trekke frem «beskjedenhet» som en epistemologisk dyd i den moderne vitenskapen, har vært å påpeke at denne interesseløsheten slett ikke har vært nøytral, men bidratt til å reservere retten å vite til en forbeholdt gruppe. ⁶⁷

Fortellingen legen bygde opp var båret frem av observandens reaksjon (eller fravær av sådann) på legens interaksjon. Denne interaksjonen hadde to fasetter. Først den fysiske undersøkelsen, og dernest et intervju. Etter Skålevågs mening var den fysiske undersøkelsen legene foretok først og fremst et rituelt skuespill som bidro til å bygge autoritet hos den sakkyndige. At dette også var tilsiktet, kommer blant annet frem i den rettsmedisinske veiledningen skrevet i 1923, hvor det heter: «Det kan i mange tilfælde være praktisk at begynde med den legemlige undersøkelse først, hvorved den sakkyndige understreker sin stilling som læge.» ⁶⁸ Lege – pasient relasjonen skapte et avklart myndighetsforhold, men til forskjell fra andre myndigheter kunne den også inngyte en viss tillit. ⁶⁹

Allerede i den fysiologiske undersøkelsen dukket det opp moralske karakteristikk. Skålevåg tilskriver dette den medisinske tradisjonens hang til å tilføre kroppens utseende en moralsk dimensjon. Fysiologiske stereotyper var sentrale fortolkningsnøkler i utviklingen av kriminalantropologi i det 19. århundret. Nesens form, hodets omkrets eller pannens høyde kunne alle bidra til å røpe patologi. Ved kommisjonens opprettelse hadde denne antropologien utviklet seg vekk fra strenge klassifikasjoner av forbrytertyper til å anse fysiske avvik som tegn på biologisk degenerasjon, hvilket igjen kunne forklare forbryterisk adferd. Dette var et evolusjonistisk perspektiv hvor utviklingen av arten for det meste var positiv, men at det noen ganger også slo feil. Av den grunn var misdannelser og påfallende trekk megetsigende utover sin biologiske realitet, legene «leste» kroppen. I tillegg tillot kroppsundersøkelsen å skrive inn observanden i en *medisinsk* tekst som skilte deres kompetanse fra allmenheten. ⁷⁰

Utspørringen av individet var i siste instans viktigst. Slik kunne legen komme «under huden» på observanden. Spørsmålene fulgte ikke noe fast mønster, men innebar gjerne de

66 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 216.

67 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 216.; Anne-Jorunn Berg, 'Det Beskjedne Vitnet', in *Betatt av viten : bruksanvisninger til Donna Haraway*, ed. by Kristin Asdal and et al. (Oslo: Spartacus, 1998). 76-79.

68 Evensen and Harbitz, *Veiledning I Retsmedisinske Undersøkelser*, 70.

69 Skålevåg. 'Fra normalitetens historie', 216-7.

70 Skålevåg. 'Fra normalitetens historie', 217 – 221.

fleste av følgende forhold: hukommelse, skolekunnskap, livserindring (som også gav et innblikk i biografien), sted- og tidsforståelse, skyldfølelse og andre emosjonelle kapasiteter, samt intelligens. Til sammen dannet svarene et bilde av vedkommende og røpet eventuelt tilstedeværelsen av sinnslidelser.⁷¹

Utspørringen tjente et dobbelt formål. På den ene siden gav observanden informasjon, på andre siden var *måten* det ble snakket på et symptom i seg selv. Ifølge Skålevåg ble vektleggingen av saksinnholdet mindre og mindre viktig, det var først og fremst atferden som ble undersøkt. Men, denne psykologiske informasjonen kunne være vanskelig å innhente fordi observanden hadde mulighet til å gjøre motstand. I alle fall ble det dobbelte formålet ved utspørringen også et dilemma, fordi legen både hadde en terapeutisk og en sannhetssøkende hensikt: «Psykiateren som terapeut vil helst diagnostisere den syke på grunnlag av talen. Men som rettsmedisinsk sakkyndig blir han etterforsker, og som etterforsker er hans oppmerksomhet dirigert mot hvorvidt det framkomne er riktig.»⁷² Løsningen var, for så vidt det lot seg gjøre, å sammenligne observandens beretninger med andres vitnemål. På denne måten kunne man avdekke patologisk tale og eventuell tidligere sykdom ved å sammenligne observandens versjon av virkeligheten med andres, den såkalte *komparasjonen*. Dette kunne til gjengjeld skape usikkerhet i den grad observanden ikke frembød symptomer på sinnslidelser i møtet med legene og samtidig ble beskrevet som avvikende av andre.⁷³

Den viktigste nyvinningen i psykiatrien i perioden jeg tar for meg var en systematisering av psykologiske tester. Skålevåg mener å avlese tegn til teknifisering i erklæringene desto lenger ut i århundret man kommer. Den antok et stadig mer vitenskaplig preg ved at allmenne begreper ble skiftet ut med fagtermer. Et tydelige eksempel på dette var skiftet i hvordan man anslo observandens forstand. Den regulære fremgangsmåten under hele perioden var å undersøke kunnskapsnivået. Dette gjorde man ved å stille spørsmål om kjente personer fra historien, om politiske forhold, enkle regnestykker, samt lese- og skriveferdigheter. En svakhet ved slik kunnskapsprøving var at man ikke uten videre kunne avgjøre *hva* som var grunnen til at en person manglet kunnskap. På den ene siden kunne det dreie seg om sinnssykdom, på den andre kunne det handle om fravær av skolegang.⁷⁴

Intelligenstester kunne bøte på problemet. Denne teknikken, som i utgangspunktet ble innført med pedagogiske siktemål i europeiske skoler, rettet seg mot å måle barns kognitive utvikling. Man hadde flere sett av oppgaver, hvor hvert sett korresponderte med en normal for et alderstrinn. Testen åpnet for en mer rigid og overførbar tilnærming til kognitive evner.

71 Evensen and Harbitz, *Veiledning I Retsmedisinske Undersøkelser*, 67-90.

72 Skålevåg. 'Fra normalitetens historie', 225.

73 Skålevåg. 'Fra normalitetens historie', 223-8.

74 Skålevåg. 'Fra normalitetens historie', 228-231.

Målt opp mot en normalfordeling ga den et resultat på empirisk og statistisk grunnlag. Testene ble introdusert i Norge omkring 1913 og fikk en voksende plass i rettspsykiatrien fra denne tiden og utover. I den rettsmedisinske veiledningen fra 1923 ble den ansett som obligatorisk.⁷⁵

Skålevåg påpeker en viktig følge av intelligensmålingene. Siden testen som oftest var gjengitt som et resultat, hvorpå selve testingen uteble fra erklæringen, fikk den en esoterisk karakter. Tallet hadde sitt opphav i en prosess som diskvalifiserte de som skulle ta stilling til den. Slik forsterket de sakkyndige sin kompetanse vis á vis retten. I motsetning til «det beskjedne vitnets» gjennomsiktighet var testen ugjennomtrengelig. Samtidig innebar intelligensmålingen at sinnssykdom – og tilregnelighet – fundamentalt sett var et gradsspørsmål. Testen resulterte i en skala som måtte avleses for å avgjøre spørsmålet om tilregnelighet.⁷⁶

Hva vil det si å erklære noen utilregnelig?

Å erklære noen for utilregnelig var *ikke* de sakkyndiges oppgave. Deres mandat var begrenset til en uttalelse angående sinnssykdom, farlighet for den offentlige sikkerheten og eventuelt psykiske abnormaliteter utenfor sinnssykdomsbegrepet. Konklusjonen bestod vanligvis av to, og enkelte ganger tre, punkter. Det første var diagnosen som skulle fulgte observasjonene. Det andre skulle ta stilling til sinnssykdom. Det tredje tok for seg spørsmålet om farlighet, men bare etter anmodning. Det legene *gjorde* var å avsløre observandens virkelighetssans og moralske orientering. Ved å se på observandens begreper og selvoppfattelse sporet de avvik som ofte viste seg å være tilgjengelige i normative spørsmål. I perioden etter straffeloven var trådt i kraft tenderte erklæringene mot å anvende flere tekniske begreper som underbygget legenes vitenskaplighet. Samtidig var de ute etter å avdekke et spørsmål om ansvar. Skålevåg reflekterer over dette: «'Ansvar' har flere betydninger: «1) Juridisk, som strafferettslig ansvar [...], 2) psykologisk, som det som er underlagt viljens kontroll, eller 3) moralsk, som 'skyldig'. Forholdet mellom utilregnelighet og sykdom er alt annet en avklart.»⁷⁷ I *praksis* dominerte det biologiske systemet for så vidt som at man ved hjelp av faglige begreper opprettholdt en mekanisme som skilte mellom de som skulle i fengsel, og de som skulle i asyl. Det må allikevel være rimelig å si at dette systemet i stor grad var metafysisk i den forstand at legene behandlet moral- og handlingsfilosofiske emner.

Om straffeloven hadde blitt medikalisert av kriminologien og psykiatrien ble også

75 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 233-6.; Evensen and Harbitz, *Veiledning I Retsmedisinske Undersøkelser*

76 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 236-8.

77 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 248.

psykiatrien påvirket av å inngå i rettsapparatet. Psykiatrien ble vevet sammen med juss og pedagogikk når den fikk rettslige konsekvenser og dens teknikker (intelligensmålingene) hang sammen med tiltak rettet mot barnevern og skoleverk. Man trenger ikke å lete lenge i kommisjonens journalarkiv for å finne diagnoser og konklusjoner som beveger seg utenfor det psykiatriske. Konklusjonen kunne være: « Ikke s.s. [sinnssyk]», og diagnosen: «etisk avstumpet, fantsilögner». Vurderingene kunne være kvasimedisinske, slik som «Inferiørt individ». Begrepet synes ikke å ha noen avklart medisinsk mening, men henledet oppmerksomheten på at det lå en slik vurdering til grunn. Det ble også konkluderte med sinnssykdom, men diagnostisert med begreper som befinner seg i et moralsk domene, slik som: «moralsk defekt person», eller «slem og ondskapsfull».⁷⁸

Det er i det hele tatt ikke så lett å se rigiditeten i hvordan kommisjonen opererte som et overoppsyn når man tar i betraktning at flere av de ovenstående betegnelsene var levert av kommisjonens medlemmer, den siste så sent som i 1929. I hvert fall ikke om man skal ta dem på alvor når de selv påstod at de forholdt seg strengt vitenskaplig til sin virksomhet. To forhold må tas i betraktning her. Det ene er at som psykiatere og asyллеger var de meget bevisste på å anse seg som *fagpersoner* og at dette ikke er identisk med vitenskap. Kommisjonen jobbet med *vitenskapliggjøringen* av en praksis som i sin kompleksitet unnslett formaliseringen som hadde funnet sted i andre naturvitenskaplige felter. I tillegg må vi åpne opp for at deres fagforståelse tillot dem å være en form for moralsk dommer. Det finnes også klare tendenser til disiplinering av erklæringene. I 1914 ble en erklæring som konkluderte med «Mangelfuld forståelse av straffeskyldighet – internering det bedste»⁷⁹ godtatt til tross for at straffeskyld og sikringstiltak var noe legene overhodet ikke hadde mandat til å uttale seg om. I erklæringene på tyvetallet ser man slike tilfeller sjeldnere, samtidig som kommisjonen brukte mer plass i sine årsberetninger på å refse de som skred ut over retningslinjene.⁸⁰

Det materielle fundamentet i vurderingen av sinnet

Dette var Winges oppsummering av den nye lovens intensjon:

Baade den psykiatriske og den kriminalistiske reformbevægelse havde en udpræget humanitær karakter. De sindssyge skulde helbredes og forbryderne forbedres, det vil

78 Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Journalregister 1900 – 1981, RA/S-4249/C/Cc . Riksarkivet'. Sitatene er hentet fra 253/25; 316/14; 108/19; 294/29, i denne rekkefølgen. Nummerene referer til journalens løpenummer i arkivet for det året som er påført etter skråstreken. Jeg har valgt å ikke korrigere ortografiske feil jeg har funnet i arkivmaterialet, med mindre det svekker fortolkningen av meningen.

79 Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Journalregister 1900 – 1981, RA/S-4249/C/Cc . Riksarkivet'. 123/14.

80 Evensen and Harbitz, *Veiledning I Retsmedicinske Undersøkelser*, 97; Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. Se f.eks. årsberetningene for årene 1922, 1925, og 1927.

sige, gjøres til skikkelige mennesker.»⁸¹

Juristene ønsket et fleksibelt begrep som direkte behandlet sinnstilstandens betydning for det enkelte lovbruddet. Det biologiske system ble dermed en form for innskrenkning av hvem som kunne bli erklært utilregnelige. Dette skulle bare gjelde sinnssyke. Til gjengjeld skulle de motta pleie. Det fikk også andre konsekvenser – sinnssyke var umyndige i henhold til loven. Foruten tvangsinnlegges på asyl på ubestemt tid mistet de stemmerett og fullmakt til å inngå kontrakter. Å erklære noen utilregnelige var dermed å frata dem deres status som fullverdige medborgere. Loven var preget av *både* sosial reformoptimisme og ønsket om større sosial kontroll. Hvordan gikk disse hensynene sammen?⁸²

Michel Foucault har hevdet at rettspsykiatrien hverken var juridisk eller medisinsk, den var orientert mot *det normale*. Som en disiplineringsteknikk hadde den et apparat for å normalisere avvikere ved å sette dem inn i livsformer som skulle representere en ideell livsførsel med sosialt samkvem, arbeid og rutiner i asylet. Retten var en teknikk som skilte mellom den normale personen som lot seg lede av de motivene loven ga det, og de som ikke lot seg lede. Normen var, ifølge Foucault, forbindelseslinjen mellom den enkelte kroppen og hele populasjonen man ønsket å regulere. Rettspsykiatrien blir forstått som en biopolitisk teknologi, ved siden av de statistiske vitenskapenes teknikker for å tolke informasjon om befolkningen (levealder, fødselstall, sykdom, osv.) og økonomisk data (regnskapstall, skatteinformasjon, inflasjon, etc.). Samlet utgjorde dette statens virkemidler vis á vis befolkningen den var satt til å regjere som en ressurs.⁸³

Denne påstanden må naturligvis kvalifiseres siden de såkalte revolusjonskonstitusjonene – som Norge var den siste i rekken til å forfatte – understreket at regjering i siste instans var legitimert av dens borgere, og det ble bygget opp et offentlig rom for politisk uenighet angående spørsmålene om (politisk) frihet og kontroll. Et nærliggende eksempel er den omfattende offentlige utvekslingen som lå til grunn for utilregnelighetsbestemmelsene i straffeloven av 1902. I tidsrommet jeg tar for meg, og perioden forut for den, ble inkluderingen i dette politiske rommet betraktlig utvidet samtidig som statens regjeringskompetanse

81 Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsnings*. 134.

82 Paul Winge, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Femstillet, Bind 2*, 256.; Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsnings*. 91.

83 Nikolas Rose and Peter Miller, *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life* (Polity Press, 2008). Kapittel 3: *Political Power beyond the State*; Michel Foucault, *Security, Territory, Population* (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2009), forelesningen 1.2.1978; Ian Hacking, *The Taming of Chance*, Ideas in Context (Cambridge [England]; New York: Cambridge University Press, 1990); Ian Hacking, 'How Should We Do the History of Statistics?', in *The Foucault Effect; Studies in governmentality*, ed. by Burchell, Gordon, & Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1991). 183-4, 193-4.; Michel Foucault, *Society must be defended*.252.; Michel Foucault, *Psychiatric Power: Lectures at the Collège de France, 1973-74* (Basingstoke, Hampshire [England]. 248-250. ; New York: Palgrave Macmillan, 2006); Michel Foucault, *Abnormal*. 41-2, 51-2.

økte. Til en viss grad kan en si at staten ekspanderte sine regjeringsteknologier parallelt med at den innrullerte flere personer i legitimeringen av dens virke. Det er heller ikke noen absolutt motsetning mellom regjeringsprosessen og demokratiseringsprosessen, tvertimot. Regjeringen av befolkningen var legitimert i og motivert av at dette skulle komme befolkningen til gode. I lys av dette er kanskje koblingen mellom den reformorienterte strafferetten og den biologisk-deterministiske psykiatrien mer tilforlatelig. På den ene siden var den en reell politisk innsats for å motvirke kriminalitet ved hjelp av tiltak fundert i en sosiologisk rasjonalitet. På den andre siden var den beredt til å innrømme en nedre grense for politisk, kommunikativ og sosial påvirkning, et punkt hvor «dyret i mennesket» måtte regjeres.⁸⁴

Slik Skålevåg beskriver rettspsykiatrien gir han Foucault rett i at den skiftet sin orientering mot «det normale». I det psykiatrien ble etablert var ikke 'sinnssykdom' som begrep lenger sentralt fordi det nå hadde fått avklarte institusjonelle rammer. Det var teknifisert og hørte til spørsmålet om enkeltindividets umyndiggjøring og utilregnelighet. Psykiatriens forskningsobjekt ble aksent som gikk fra normalt til abnormt.⁸⁵

At det medisinske perspektivet vant fram i straffeloven var på den ene siden overraskende med tanke på at jussen ønsket seg et mer fleksibelt og vidtgående begrep. På den andre siden *ble* den medisinske tolkningen en forlengelse av foreliggende praksis, den passet inn i foreliggende lovgivning. Den Rettsmedisinske Kommisjon skulle etterse de sakkyndiges erklæringer, spesielt med henblikk på at de ikke gikk over sitt mandat. I erklæringene tok legene sikte på å lese observandens kropp og språk ved å utføre tester. Ved å kommentere metoden de anvendte fremviste de sin faglighet. De skulle konkludere angående et rent faglig spørsmål – sinnssykdom – og ikke om tilregnelighet. I forrige kapittel berørte jeg hvordan tilregnelighetbegrepets teoretiske dimensjon – forholdet mellom gjerning og mental tilstand – var underordnet det praktiske anliggende i å ha et klart kriterie for utilregnelighet. Kontroversen omkring ordlyden i straffeloven bør først og fremst forstås på bakgrunn av dette, og ikke primært angående metafysikken i paragrafen. Når jeg har beskrevet de ulike psykiatriske institusjonene blir dette tydeligere. Begrepet 'sinnssykdom' opererte som en grense for ulike lovhemlede tiltak for å internere lovovertredere, henholdsvis sinnsfriske og tilregnelige i fengsel, og sinnssyke og utilregnelige i asyl. De abnorme sjelsevnene inntok en plass i dette systemet som ikke var avklart på forhånd. Det var ikke en gang avklart *hvordan* man skulle avklare det, utover at det i siste instans var dommeren som skulle ta stilling til spørsmålet om tilregnelighet (hvilket i like stor grad gjaldt ved sinnssykdom). I neste kapittel skal vi se på hvem som ble betegnet som sjelelig svekket, og hvordan legen kom frem til dette.

84 Jan Eivind Myhre, *Norsk historie 1814 til 1905* (Det Norske Samlaget, 2011). 163-185, 243-279.

85 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'. 240-250.

Kapittel 4: På grensen

I dette kapittelet vil jeg beskrive noen av måtene sjelsevnebegrepet ble anvendt. Derfor har jeg valgt ut erklæringer som på ulike måter fremviser de problemstillingene som ble reist i forbindelse med at sjelsevnene ble benyttet som begrep og teknikk i erklæringen. For å forstå det rommet begrepet ble utspilt i er det nyttig å ta utgangspunkt i en teoretisk innsikt utviklet i STS: *Boundary-ordering device*. Ved å analysere begreper som et middel for å ordne en grense mellom ulike kunnskaps- og beslutningsområder kan man bedre forstå hvordan det bygger kontekster ved å ha ulike meningsinnhold for avsender og mottager. Jeg vil ta utgangspunkt i artikkelen *Representing Uncertainty in Global Climate Change Science and Policy: Boundary-Ordering Devices and Authority*, skrevet av Brian Wynne og Simon Shackley. I artikkelen analyserer de forhandlinger om risikobegreper i kontaktflaten mellom klimavitere og politiske organer. Deres argument er at kommunikasjonen fungerer *fordi* begrepene har en til dels ulik mening for partene, hvilket tillater dem å følge sine egne føringer samtidig som de samarbeider.⁸⁶

Begrepet kan være nyttig i vår sammenheng fordi både selve erklæringen og sjelsevnebegrepet er grensedragende på flere nivåer. For det første var rettspsykiatriens sortering mellom skyld og sykdom en grensedragende institusjon. For det andre står sjelsevnebegrepet i en mellomstilling mellom skyld og sykdom hvor begge begrepene øvet innflytelse. Wynne og Shackley har analysert en annen kunnskapssammenheng enn min, men i likhet med deres analyseobjekt er også mitt preget av risiko og usikkerhet. Det var nettopp i grensetilfeller begrepet var aktuelt for å håndtere usikkerhet omkring tilregnelighet. Risikoelementet knytter seg til at psykiatrien legitimerte sin virksomhet ved å håndtere avvik og fare. Med henvisning til samfunnets trygghet hadde man rett til frata et individ sin frihet. Et sitat fra Ragnar Vogts lærebok *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri* (1923) fremviser tankegangen: «Det store gros av rene samfundsparasiter tilhører grænsefeltet mellem aandssvakhet og lettere subnormalitet; hyppig er også kombinationene av subnormalitet og psykopati»⁸⁷ Ved å tolke sjelsevnebegrepet som en grensedragende innretning kan vi forstå hvordan det skapte samarbeid og ulikhet mellom de sakkyndige og retten.

86 Simon Shackley and Brian Wynne, 'Representing Uncertainty in Global Climate Change Science and Policy: Boundary-Ordering Devices and Authority', *Science, Technology & Human Values*, 21 (1996), (275–302). 280-294. Begrepet 'boundary-ordering device' er en omformulering av begrepet 'boundary object' dannet av sosiologene Susan Leigh Star og James Griesemer (i 1989).

87 Ragnar Vogt, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*, 1St Edition edition (Steenske Forlag, 1923). 166.

Den allmenne forståelsens metafysiske problem

Etter at straffeloven hadde trådt i kraft bemerket Paul Winge at man som sakkyndig nå kunne bli bedt om å ta stilling til observandens sjelsevner:

...den sagkyndige faar da loyalt bøie sig for loven og strække sig saalangt han kan; men nemo ultra posse obligatur; og at formulere en retspsykiatrisk konklusjon paa disse spøragsmaal er umuligt. Den kompetente sagkyndige kan derfor aldrig komme længer end til i sine præmisses at give nogle oplysninger til veiledning for dommeren, naar han skal løse denne overmenneskelige opgave, som lovgiveren har fundet at burde paalægge ham og — til held for psykiaterne — ikke den sagkyndige.⁸⁸

Ved å gå direkte inn i tilregnelighetsspørsmålet måtte det nødvendigvis spekuleres. Den store fordelten med å konsentrere seg om sinnssykdom var at dette lot den sakkyndige forholde seg til en etablert kunnskap, og dermed unngå formeninger. La oss se på en erklæring Winge mente var metafysisk vrøvl. Hvordan var det den definerte individet?

I 1911 avla distriktslege Mortensen en erklæring om Ole S. Han var siktet for forbrytelser mot straffelovens §195 (utukt mot mindreårig). I erklæringen gjenga legen hva han hadde blitt forespurt av sorenskriveren, om det:

... maa antas han har været sig sine handlingers umoralske, usædelige karakter fuldt bevidst, ved forövelsen, eller om han paa nogen maate kan ansees utilregnelig, eller mindre tilregnelig paa grund av mangelfuld utvikling av sjælsevnerne eller svækkelse eller sykkelig forandring av disse⁸⁹

Spenningen mellom det retten ønsket å vite og det legen hadde mandat til å uttale seg om var etablert i sorenskriverens ordlyd: Var tiltalte utilregnelig? Legen var dermed *rettslig* forpliktet til å uttale seg om det Winge mente var umulig. Om man ble oppnevnt som sakkyndig av retten måtte man oppgi særskilte grunner for å ikke påta seg oppgaven.

Ole S. var vokst opp i fattige kår, han hadde passert konfirmasjonen som 17-åring på tredje forsøk, og medga at han hadde vanskelig for å lære. Han kunne hverken lese eller skrive. Siden hadde han hatt ulikt løsarbeid, ofte ubetalt. Han hadde i perioder vært fattig-understøttet på grunn av sykdom. Ole fortalte at han aldri hadde vært tiltrukket av kvinner og derfor aldri hadde ønsket å stifte familie. Om natten hendte det han drømte om unge menn «som han var i lag med». Han hadde derfor ikke kunnet motsette seg fristelsen, selv om han

88 Winge, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Femstillet, Bind 2*. 235. «ingen er forpliktet til å gjøre mer enn det mulige».

89 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/. 86/11.

innså at handling nok var både umoralsk og usedelig. Legen observerte:

Dette, at han ikke føler sig tiltrukket av det andet kjønn, men at derimot gutunger og mandlig ungdom forekommer i hans drømme, og hans forbryterske adferd likeoverfor guttene tyder paa en psykisk anomali paa kjønslivets omraade (homosexualitet).⁹⁰

Han fortsatte: «Den svækkede medfødte intelligens er tiltat med aarene, og han frembyder sig nu i sit 67.-aar som en 'halvfjolling'.»⁹¹

Legen konkluderte med å svare ja på begge spørsmål. Ole var bevisst sine handlingers umoralske og usedelige karakter og han måtte anses for utilregnelig eller mindre tilregnelig på grunn av mangelfull utvikling av sjelsevnene. Legen tilføyde at han ikke så noen grunn til å erklære ham som farlig for den offentlige sikkerhet på det inneværende tidspunktet. Dette ble ikke godt mottatt av kommisjonen. Paul Winge kommenterte at «Dette metafysisk vrøvl burde ikke kunde passere for en retsmedisinsk erklæring.», og de andre medlemmene istemte at det nok var tilrådelig å innlegge Ole S. til observasjon. Forøvrig ble det påpekt at aktsutdrag manglet. Samtidig ble det ikke stilt spørsmål ved problemstillingen legen var bedt om å besvare. Han hadde imøtekommet sorenskriverens anmodning, så hvorfor er erklæringen metafysisk vrøvl?⁹²

Ved siden av de formelle feilene i erklæringen er det grunn til å anta at det er konklusjonens *hvordan* som skar kommisjonen i øynene. Legens oppsummering og diagnose bar i liten grad preg av et medisinsk vokabular. Bortsett fra begrepene «intelligens», «psykisk anomali» og «homosexualitet» er den skrevet uten faglige uttrykk. Forøvrig var homoseksualitet ikke regnet som psykopatologi, selv om det ble omtalt som en perversjon. Man kunne si at erklæringen var overflatisk og derav vrøvlet. Måten legen kom frem til at Ole var sjelelig svekket var primært bygget på en allmennfornuftig måte å anse spørsmålet. Legens oppfatningen ledet til konklusjonen at Ole var både skyldbevisst og «halvfjolling». Her lå den metafysiske forløpelsen. Ikke fordi skyldbevissthet og fjollethet nødvendigvis var uforenelig, men fordi det var begreper som ikke hørte til *i psykiatrien*.⁹³

At legen måtte ta stilling til noe som lå utenfor hans kompetanse var ofte tilfelle når saken ble oppfattet som en gråson. Til gjengjeld kunne de formelle kriteriene knyttet til metoden understøtte det vanskelige resonnementet. Her er et av mange eksempler på at de sakkyndige innrømmet problemet og dermed gjorde det til en styrke for sin autoritet:

90 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/. 86/11.

91 Ibid. 86/11.

92 Ibid. 86/11.

93 Ibid. 86/11.; Den Rettsmedisinske Kommisjon, 'Årsberetninger' *Årsberetning for året 1921*, 144.

At J. T. er en psykisk abnorm personlighet er utvilsomt. Vanskeligheten består i at avgjøre, om det dreier seg om en konstitutionel karaktereigendommelighet, som i sine grundtræk ligger indenfor den normale variationsbredde av sindssundhet, [...] eller om man har at gjøre med en sykkelig forandring av sindstilstanden...⁹⁴

De sakkyndige slo fast at man hadde å gjøre med en abnormitet, men drøftet åpent problemet med å fastslå hvordan man skulle bedømme dette.

I erklæringen over Ole S. var grunnlaget for tvil utelukket fordi legen uttalte det «alle» visste allerede. Metafysikkens problem i så måte var at den tok utgangspunkt i en kunnskap som ikke var legens. Når straffeloven åpnet for erklæringer om sjelsevnene var dette fortsatt et medisinsk spørsmål i den grad legene kun skulle «belære domstolen om psykiatriske emner»⁹⁵. Autoriteten til å si det alle visste lå i å si det på den riktige måten. Når komptansen manglet var det ifølge Winge bedre å innrømme dette enn å: «...erstatte sin Mangel paa naturvidenskabelige Kundskaber med naturfilosofisk eller rettere metafysisk Ræsonnement, ...»⁹⁶

I denne erklæringen var forbindelsen mellom det metafysiske resonnementet og belæringen av sorenskriveren annerledes enn det Winge forestilte seg. Det var en mer direkte sammenheng mellom det omspurte og hvordan legen svarte. Legen autoriserte den nedsatte tilregneligheten ved å sammenstille den svekkede sjelen og «halvfjolling», fordi det var åpnet for at dette var det riktige språket ved hjelp av sjelsevnebegrepet. Legens meningen i formuleringen var først og fremst negativ i den forstand at begrepet ikke ga belegg for et institusjonelt etterspill i det psykiatriske apparatet. Den rettslige meningen var det umiddelbare svaret på tilregnelighetsvurderingen. Og denne meningen var i stor grad skapt gjennom et resonnement som ikke nødvendigvis forutsatte psykiatrisk ekspertise. Begrepet egnet seg til å bære en psykiatrisk, juridisk og allmen betydning.

Straffedomstolen oppnevnte – i henhold til straffeprosessloven (1887) – selv den personen den anså som best skikket til oppgaven. Loven tilsa at det fortrinnsvis skulle være en med særlig sakkyndighet i spørsmålet det dreide seg om, men siden psykiatrien var regnet som en del av legevitenenskapen var alle leger i utgangspunktet å betrakte som psykiatrisk sakkyndige. Ifølge Den Rettsmedisinske Kommisjon var dette uholdbart fordi vanlige leger ikke var tilstrekkelig kompetente. De hadde ingen erfaring med slike observasjoner. Hovedoppgaven til kommisjonen var nettopp kompetansesikring, blant annet ved å utnevne fast beskikkede sakkyndige.⁹⁷

94 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Db/DbA', 305/25.

95 Winge, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Femstillet*, Bind 2. 255.

96 Paul Winge, *Samfundet Og Den Sindssyge Lovovertræder* (Kristiania: Cammermeyers Boghandel, 1898). 11.

97 Paul Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsninger*, 208. For å utstede en sinnssykerklæring måtte

Spenningen mellom medisinen og jussen fortsatte også etter lovens tilblivelse. Kommissjonen forsøkte å knytte sjelsevnene inn i meningshorisont hvor *patologi* var sentralt. Retten ønsket å benytte begrepet for å avklare tilregnelighetsgraden uten å ta stilling til den spesifikt psykiatriske kompetansen til de sakkyndige. 'Sjelsevner' bar begge dimensjonene, og som vi så i erklæringen om Ole S., hadde den et potensial til å fylle ut en kontekst hvor vanlig forstand lå til grunn for vurderingen.

Den pastorale forbindelsen

I det vanlige forløpet til en erklæring var ofte presten fra observandens hjembygd konsultert med henblikk på å få et vitnemål. I tillegg ble observandens innsats under konfirmasjonen brukt som en indikator. Hvis vedkommende hadde gått to ganger for presten, eller konfirmert i en uregelmessig sen alder ble dette gjerne tatt som belegg for mulig sinnsykdrom. Denne forbindelsen mellom legen og presten som sakkyndige kan også forstås på en mer sammenvevd måte, hvilket kommer frem i en erklæring fra 1915.

Hansine L. hadde nedkommet og fosterfaren mente det var som følge av voldtekt. En ung mann stod tiltalt og legene ble bedt om å utrede Hansine for å bekrefte at hun ikke var tilregnelig og dermed ikke kunne sies å være frivillig i samleiet. Hansine hadde tidlig blitt satt bort av sine foreldre. Som barn hadde hun frem til skolealder virket normal. Det viste seg deretter at hun hadde liten læringsevne, men hun hadde blitt konfirmert etter at hennes fosterforeldre iherdig hadde forhandlet med presten som anså Hansines «viljesliv som "slapt og slövt"»⁹⁸. I denne erklæringen trer prestens og konfirmasjonens rolle frem ut over vitnemålets betydning for erklæringen. Tidligere hadde man ikke kunnet «gå for presten» med mindre man kunne besvare de spørsmål som ble stilt av ham fra den lille katekismen. I dette tilfellet hadde ikke presten ønsket å konfirmere Hansine, men altså gitt etter for press. Prestens karakteristikk, sitert i erklæringen, var også ifølge ham tilstrekkelig grunn til at Hansine ikke var verdig til å inntre i trosfellesskapet med fulle rettigheter. Det fremgår med andre ord at det forelå visse forutsetninger om intellektuelle minimumsbetingelser for å være et medlem av kirkefellesskapet, som inntil et punkt er analogt med den rollen de psykiatriske sakkyndige hadde i rettsvesenet.⁹⁹

Hva som lå i begrepet 'sjel' hadde forandret seg betraktelig fra tiden hvor presten var den fremste sosiale hyrden, til denne oppgaven ble overdratt legen. Prosessen var også betydelig forandret, men det er mulig å spore at *funksjonen* i det minste var overlappende.

man være lege.

98 Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Daa², 113/15.

99 Ibid. 113/15.

Før legene overtok den sakkyndige rollen var det vanlig å konsultere presten i spørsmål om strafferettslig utilregnelighet. Av samme grunn som at det var nærliggende for legene å intervju presten angående observanden, lå motivet i forutsetningen at presten var et upartisk og kompetent vitne med personlig kjennskap til vedkommende. Ut over dette hadde presten også en portvokterfunksjon i å skille mellom de som kunne bekreftes som autonome medlemmer av samfunnet de inngikk i, og de som måtte avkreftes. Sågar var konfirmasjon lovpålagt i tidsrommet 1736 - 1912 og konfirmasjonsattest en forutsetning for å inngå kontrakter, vies eller vitne i retten. Konfirmasjon hadde altså tidligere vært innrullert i et regjeringssystem som kvalifiserte innbyggerne i politisk så vel som religiøs forstand. Kvalifiseringen var ikke bare en rent rituell tilstelning – det var klare forventninger om å prestere eller bli avvist. I starten av det 20. århundre hadde prestens rolle som samfunnets portvokter tapt seg så mye at man i en erklæring fra 1928 får vite av søsteren til observanden at han til tross for komplett uvitenhet om kristendommens trossetninger, ble: «... konfirmeret fordi det var det sidste aar præsten var i embedet, og da vilde han ikke bortvise nogen.»¹⁰⁰ Der hvor legene overtok oppgaven presten tidligere hadde hatt, fremstår sjelsbegrepet som en kontinuitetsbevarer. I det minste med henblikk på markeringen av en grense for politisk status i samfunnet som fullverdig medborger. Kanskje var det også derfor psykiaterne tok så sterkt til orde for et utelukkende medisinsk kriterie for sakkyndighet. På denne måten hevdet de sine særegne autoritet.¹⁰¹

Presten kunne tillate seg å oppta Hansine som konfirmant, mens legene fant det vanskeligere å vise raushet. De stod overfor et problem siden saken dreide seg om hvorvidt den tiltalte hadde grunn til å innse at Hansine ikke kunne gi et selvstendig samtykke. Det fremgår av rapporten at legene mente hun nok ikke kunne det. Hun ble beskrevet som snill og føyelig, men forstod ikke verdien til penger, kunne ikke legge sammen to og fire og hadde ikke etter hva legene kunne se den ringeste interesse for omverdenen. Samtidig stod ikke dette skrevet på henne og legene bemerket: «Da hun er legemlig utviklet og hun i tale og opførsel ikke alltid viser noget iöienfaldende abnormt, vil hun vistnok ved et flygtigere bekjendtskab kunne tages for nogenlunde normal.»¹⁰² Hvorpå de konkluderte at de ville:

... i henhold til de fremkomne opplysninger og foretat personlig undersökelse erklære

¹⁰⁰Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/’, 325/28; St.meld. nr. 7 (2002-2003), ‘Trusopp-læring I Ei Ny Tid Om Reform Av Dåpsopplæringa I Den Norske Kyrkja.

¹⁰¹Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/’, 113/15. Presten hadde selvsagt en spesifikk *teologisk* kompetanse, men det fremgår ikke av kildene jeg har lest at det teologiske spilte noen større rolle i deres sakkyndige vurdering. Teologiens betydning i konfirmasjonsundervisningen er åpenbar. Samtidig kan det hevdes at for å passere var det viktigste å ha et godt hode, ikke nødvendigvis å være en god kristen.

¹⁰²Ibid 113/15.

Hansine H. for aandssvak eller lidende av mangelfuld utvikling av sjælsevnerne og hun kan ikke antages at ha nogen klar forstaaelse av følgerne av sine handlinger.¹⁰³

Legene var nødt til å trekke en linjen mellom det som *er* og det som *synes som om det er*. Å «kunne tages for nogenlunde normal» var i hvert fall ikke tilstrekkelig for de som *satte* normalen. Det er opplagt ikke nok at noe tilsynelatende er P for at det faktisk er P. Det er imidlertid ikke opplagt hvordan dette skillet skal *gjøres*. Saken legene skulle avgjøre dreide seg både om hvorvidt en person kunne tilregnes sine handlinger, og om *andre burde forstått* det eventuelle fraværet av tilrengelighet. Hadde de betegnet Hansine som sinnssyk hadde det både vært en klar avvisning av at hun kunne ta ansvar for seg selv, og det hadde – slik det fremgår i erklæringen – implisert at tiltalte *også* burde ha forstått det. Når det etter legenes vurdering ikke var gitt at barnefaren hadde innsett at Hansine var «aandssvak» egnest sjælsevnebegrepet seg til å innta en mellomposisjon. Ved å anvende begrepet var Hansine erklært uten ansvar for sine handlinger, samtidig som den tiltalte ikke *nødvendigvis* måtte ha forstått dette.¹⁰⁴

Den prosaiske forbindelsen

En annen gruppe av saker hvor skillelinjen mellom skyld og sykdom var vanskelig å avgrense, var tilfeller av såkalt patologisk kriminelle. I *Veiledning i rettsmedisinske undersøkelser*, ga Evensen en utredning over de sentrale utfordringene knyttet til problemstillingen:

Det er selvfølgelig en mangel ved den sakkyndiges utdanning, at han i regelen savner ethvert kundskap til den klasse mennesker, som oftest blir underkastet psykiatrisk observation, nemlig forbrydere. Ogsaa til den psykiatriske abnorme, som ikke har overskredet grensen for sindssygdome, er kjendskapet mangelfuldt. Faren for at lægge overdreven vekt paa avvikelser, som kan findes indenfor den normale sundhedsbredde, opveies dog av kravet om at de sygdomstegn hvorpaa en sindssykeerklæring maa bygges op, til sammenlagt skal gi et velkjendt sygdomsbillede.¹⁰⁵

Igjen ser vi et eksempel på hvordan den psykiatriske autoriteten forestilte seg at det biologiske *system* skulle fungere. *Summen* av mange ulike observerte symptomer på sinnsykdom skulle ligge til grunn for konklusjonen. Samtidig var det nettopp mangelen på erfaring med både psykisk syke og forbrytere som gjorde at vurderingen var vanskelig å foreta.

¹⁰³Ibid. 113/15.

¹⁰⁴Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Daa', 113/15.

¹⁰⁵Evensen and Harbitz, *Veiledning I Rettsmedisinske Undersøkelser*; 91.

Ifølge Evensen var det særlig fare for å overdrive betydningen til avvik som i henhold til psykiatrien ikke i seg selv var tilstrekkelig for å konkludere med sinnssykdom. Nettopp helhetsbetraktningen av observanden var det som tillot legen å trekke en grense for hvor avviket var stort nok til å gi utilregnelighet et medisinsk grunnlag:

I andre tilfælde, [hvor det ikke forelå akutte mentale forandringer], gjælder det at trække en grænse, uten at herved noget enkelt sygdomstegn kan tillægges nogen avgjørende betydning (smaa evner – idioti, imbecillitet – hebefreni, hysterisk karakter – hysterisk sindssygd, epileptisk sindssvækkelse – epileptisk sindssygd, o.s.v.). Der vil naturligvis maatte lægges vegt paa evnen til selvkontrol, til at tilpasse sig til det ordnede samfundsliv, til at føre en selvstændig tilværelse. Mens de handlinger som viser en brist herpaa, kan være uten enhver vegt ved en god forstandsutvikling, kan de som utslag av imbecillitet være det som til syvende og sidst blir bestemmende for en sindssykeerklæring [...]. Sammendraget bør ogsaa indeholde det fornødne *medicinspsykologiske og psykopatologiske* materiale til at retten kan opgjøre sig en mening om de strafferetslige spørmaal, hvorvidt der "iøvrig" (utenfor sindssygd og bevisstløshet) foreligger utilregnelighet paa grund av "mangelfuld udvikling" av "sjælsevnerne", "svækkelse" eller "sykelig" (d.v.s. av sygd fremkaldt) "forstyrrelse av disse" eller om observanden har handlet under (sjælelig) tvang. De sakkyndige har ikke noget med at drøfte selve spørmaale.¹⁰⁶

Det er særlig to momenter fra sitatet jeg vil trekke frem.

For det første er Evensen klar på at det ikke bare er slik at symptomer tilsammen utgjør grunnlaget for en diagnose. Det er *også* slik at diagnosen til en viss grad må forutsettes for at symptomene skal tolkes som sådan. Om observanden ikke kan innpasse seg sosialt er dette bare et symptom på sinnssykdom for så vidt som at vedkommende *er* sinnssyk. Man kunne tro at det var nettopp spørsmålet om sinnssykdom symptomene (til sammen) var ment å avgjøre, men det er altså ikke tilfellet. I det minste *kunne* det være slik at diagnosen måtte forutsettes for å kjenne igjen symptomene som nettopp symptomer.

For det andre er sjelsevnebegrepet føyd inn i denne sammenhengen som den restkategorien hvor legen hverken kan fastslå sinnssykdom eller ikke-sinnssykdom. I de tilfellene oppfordret Evensen legen til å ikke drøfte dette direkte, men heller overlate vurderingen til retten. I denne forbindelsen skulle legen heller ikke uttale seg om observandens farlighet, dette skulle bare vurderes på bakgrunn av kunnskap om farligheten til personer med bestemte diagnoser, altså som en mer generell vurdering angående typen sinnssykdom.¹⁰⁷

¹⁰⁶Evensen and Harbitz, *Veiledning I Retsmedicinske Undersøkelser*; 92-3. Min kursiv.

¹⁰⁷Evensen and Harbitz, *Veiledning I Retsmedicinske Undersøkelser*; 97.

Når straffeloven av 1902 forente juridiske og medisinske tenkemåter i forsøket på å bekjempe kriminalitet, kan sitatet fra veiledningen belyse hvorfor dette var en utfordring for den rettspsykiatriske ekspertisen. Kriminologien forutsatte en sentral forbindelse mellom sykdom og kriminalitet, uten å gi et entydig bilde av hva som var årsak og effekt mellom disse. I henhold til den biologiske kriminalantropologien var kriminalitet konsekvensen av visse mennesketyper, eventuelt en form for patologisk utarting hos individet. Omvendt var det innenfor kriminalsociologien slik at sosiale og kulturelle faktorer lå til grunn for både sykdom og kriminalitet. Vi ser at legene, som i utgangspunktet forfektet den biologiske modellen for kriminalitet, var prisgitt den normative anskuelsen som kjennetegnet det sosiologiske perspektivet såvel som den rettslige tenkemåten. Psykiatrien var i likhet med jussen en fortolkende praksis. De faglige autoritetene var åpne om at de ikke bare fulgte en manual, de trakk også en grense. Evensen synes å mene at årsaksforholdet mellom skyld og sykdom gikk begge veier. Men hva så når man skulle trekke grensen mellom skyld og sykdom i tilfeller hvor det var tale om individer som ble betraktet som *patologisk* kriminelle?

Vaneforbrytere var for det meste ikke å regne som sinnssyke. Et resonnement kunne være som følger:

Sammenfater man ovenstaaende opplysninger, maa det anses godtgjort, at sigtede allerede fra barndommen af er rammet af en alvorlig psykisk utviklingsmangel, som den hele tid siden har vedvaret; men der er ikke paavist et symptomkomplex som berettiger til at stille diagnosen sindssygdøm.¹⁰⁸

Her benyttet de sakkyndige Winge og Scharffenberg begreper knyttet til psykisk utvikling, men til tross for psykopatologi mente de at vedkommende – som forøvrig var intelligent og kom fra et møblert hjem – fortjente straff. Han var etisk defekt, i så fall måtte man straffe ham – kanskje ville det også lære ham å akte loven. I motsetning til denne erklæringen finner man andre som konkluderte med at observanden var etisk defekt hvorpå de erklærte sinnsykdøm. Legene hadde lagt vekt på at observanden kom fra et fattig hjem og hadde gjort det dårlig på skolen. Om man kan utlede noe fra dette er forskjellen mellom de to at den første hadde intellektuelle ressurser som den andre ikke hadde. Av den grunn hadde han forutsetninger for å klare seg uten å ty til kriminalitet. Den andre observanden hadde ikke de samme forutsetningene, hvilket gjorde at han heller ikke fortjente straff.¹⁰⁹

La oss se på hvordan de sakkyndige gjorde vurderingen i forholdet mellom sykdom,

108 Den Rettsmedisinske Kommissjon., 'Årsberetninger'. *Beretning året 1919*, 514.

109 Den Rettsmedisinske Kommissjon., 'Årsberetninger'. *Beretning året 1919*, 515-530. Erklæringen var avlagt av Winge og Vogt

skyld og fortjeneste. Signe N. var nok en gang siktet for overtredelse av løsgjengerlovens §§ 4 og 16 (lediggang og offentlig beruselse). I perioden mellom 1898 og 1914 hadde hun tilbrakt mer tid innesperret enn på frifot, hvor hun sonet for prostitusjon, tyveri (av sine kunder) og offentlig beruselse. Hun hadde flere ganger vært innlagt på psykiatrisk avdeling på Ullevål (avdeling VI), og ble omtalt som vaneforbryter. Direktøren for landsfengselet og arbeidshuset for kvinner avla vitenmål om Signe:

Med det samme hun kommer på et nytt sted, kan hun nok være snild og venlig, men hun har ikke vært et sted mere end en ganske kort tid, før hun viser sig tver, ekkel og vanskelig, opfører store scener, farer med bakvaskelser o.l. [...]. Hun har ikke vært paa arbeidsanstalt lenge før hun gjør livet utholdelig for de som skal passe hende.¹¹⁰

Den ene sakkyndige – overlege Johan Scharffenberg – kjente til henne fra tidligere, hvor hun var mistenkt for å ha et homoseksuelt forhold til en annen pasient. Hvilket hun også innrømmet: «Hun gav detaljerte opplysninger om forskjellige perverse kjønslige forhold hun hadde innlatt sig på både med menn og kvinner.» I 1916 ble hun erklært sinnssyk med begrunnelsen: «Hendes alkoholtrang og seksuelle væsen, alt annet forsøkt med negativt resultat», med tilføyelse i marginen av erklæringen at dette ikke var tilstrekkelig grunnlag for sinnssykdom. I tidsrommet 1917 til 1928 ble Signe arrestert for beruselse 71 ganger – omtrent annen hver måned – men hun ble sluppet fri fordi hun var erklært sinnssyk.¹¹¹

Myndighetenes utfordring var å holde henne fast på kuranstalter eller i privat forpleining. Hun rømte med en gang, eller var så vanskelig å håndtere at hun ble kastet ut. Hun ble av flere beskrevet som en notorisk og dyktig løgner, men forøvrig utviste hun ingen tegn på sinnssykdom, hverken nå eller tidligere. Hennes egne beretninger blir derfor stående i et tvetydig lys. Snakket hun sant, eller var legene utsatt for et renkespill? Blant annet fortalte hun at som prostituert flere ganger hadde hatt omgang med politibetjenter, sågar i fyllearristen i Møllergata 19: «Men hun tilføiet [...] ... gråtende at ingen jo vilde tro gatepikene når de fortalte om politiets optreden mot dem, for de hadde jo ingen beviser.». Når hun var edru virket hun fornuftig og klartenkt. Legene tilføyde:

Intellektuellt står hun neppe synderlig under gjennomsnittet, men hun må antas å lide av en uttalt etisk defekt som har preget hendes livsførsel (løgnaktighet, usedelighet, tyvaktighet, drikkfeldighet) og gjort alle redningsforsøk fruktesløse. Det er ikke usannsynelig – omenn ikke bevist – at hendes seksualfølelse er abnorm.¹¹²

110Den Rettsmedisinske Kommisjon., 142/28.

111Ibid. 142/28.

112Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/?. 142/28. Understreking i original.

I marginen står det "Vel homoseksuel i mangel av noget bedre?», og videre i erklæringen at:

Som barn var hun vilter og lekte helst med gutter, og hendes utseende er lit mannhaftig. Forøvig kan også livet som prostituert ha bragt hende til å innlate sig i forhold til homoseksuelle kvinner og perverse menn. [...]. når hun har vært i dårlig lune, har hun kunnet optre uforskammet og rått. Men hun kan meget godt beherske sig når hun finner dette stemmende med sine egne interesser....¹¹³

Dette motsetningsforholdet mellom hennes «etiske defekt» og fravær av alle tegn på sinnssykdom gjorde at legene stilte seg kritiske til tidligere diagnoser:

Diagnosen i Ullevål VI avdeling var "insania hysterica", og i Dikemark "insania degenerativa", – begge er dårlig avgrensede sykdomsformer. Myndighetenes behandling av hende etter utskrivningen fra Dikemark har vært holdningsløs. Hun har årevis fått skjønne sig selv; når hun gjorde sig skyldig i drukkenskapsforseelser, unnlot man å straffe hende fordi hun stod i den sinnsykes rettsstilling, men lot hende fremture på samme vis, år etter år. – En grense-tilstand som denne vil kunne bli gjenstand for ulikeartet bedømmelse fra sinnsykelægenes side, idet enkelte finner det berettiget å anse etisk defekte, ulikevektige, alkoholiserter og kriminelle personer som viser sig upåvirkelige både av kur og straff som sinnsyke. Undertegnede Scharffenberg kan ikke tiltræ denne oppfatning, hvis praktiske følger samfundet heller ikke er beredt til å trekke.¹¹⁴

De praktiske følgene Scharffenberg henspiller på var hans anslag at «sannsynligvis mindst 10%» av alle kvinner som oppholdt seg i fengsel, tvangsarbeidshus eller andre anstalter, utviste de samme om ikke verre holdninger enn Signe. Om *hun* skulle vurderes som sinnssyk ville rett og slett *for mange individer* måtte tilkjennes denne betegnelsen. Samtidig var Scharffenberg forsiktig med å kritisere de andre legenes vurderinger «..., i bedømmelsen av grensetilstander vil det kunne være berettiget meningsforskjel, men enhver sakkyndig må treffe sin avgjørelse efter sitt beste skjøn.»¹¹⁵

Scharffenbergs refleksjoner er viktige fordi han avdekker den underliggende rasjonalen bak «berettiget meningsforskjel» omkring nettopp grensedragningen. Ifølge ham var det ikke ønskelig å erklære avvikere av Signes sort for sinnssyke, fordi det ville utgjøre et administrativt problem. Rettferdighet var i denne sammenhengen en kollektiv problemstilling og

113Ibid. 142/28.

114Ibid. 142/28. Understreking i original.

115Ibid. 142/28.

konteksten hvor avgjørelsen ble fattet demografisk. Den etiske defekten til Signe kunne ha vært et gyldig grunnlag for å erklære sinnssykdom, om ikke dette hadde resultert i at en for stor gruppe ville ha havnet i samme situasjon. Altså var det best å ikke erklære Signe sinnssyk. Interessant nok forelå det uenighet mellom de sakkyndige, hvilket gjorde at overlege Dedichen anførte sin egen begrunnelse etter Sharffenbergs uttalelser. Han fremholdt at:

Signe N. fermbyder en række sjælelige svagheder, hvis betydning ikke maa under vurderes. Allerede unaturlig tidlig vækkes hendes kjønndrift, og hele sin opvæxt igjennem synes hun at ha havt samleie med forskjellige gutter til hun blev gravid. [Så] glider hun raskt, og som det synes uden kamp eller sjælelige kriser nedover skraa-planet, saa hun snart viser sig at være en dreven, fræk, dybt forkommen og tyvagtig gadepige, som afsoner den ene straf efter den anden. Hun betegnes som i høi grad løgnagtig, ondartet [...], så afstumpet i sit følelsesliv at man aldrig hører et angerens ord fra hende, selv om hun nok nu og da kan falde i graat. Jeg nærer ganske vist den overbevisning at en saadan tilstand maa betegnes som sygelig, abnorm, en folie morale, og det er vel ogsaa meningen med diagnosen "insania degenerativa", men da jeg ved, at denne opfatning ikke har hævd i norsk retspraksis, finder jeg det unyttigt derom at opta nogen strid, og jeg kan saaledes tiltræde Sharffenbergs konklusion.¹¹⁶

Dedichens oppsummering er for det meste lik den andre erklæringen, samtidig er Signes tilstand forklart som en moralsk galskap og hun burde etter hans skjønn erklæres sinnssyk. Konklusjonen lød allikevel: "Vi anser ikke Signe N. som sinnssyk.», en avgjørelse som er paradoksal på flere måter.¹¹⁷

Grensedragningene ble gjort

Året etter denne erklæringen var avlagt trådte en revidert straffelov i kraft. I denne ble formuleringen «mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner» flyttet ut av betingelsene for utilregnelighet, og over til §39. Denne paragrafen dreide seg om en tidsubestemt innesperring av farlige personer. Dedichen hadde tatt til ordet for en slik fortolkning av sjelsbegrepet tidligere. I en avisartikkel fra 15. juli 1922, skrev han om den kommende straffereformsreformen og henviste til Getz' mot i å bruke sjelsevneformuleringen som et parameter for å luke ut vaneforbrytere. Han mente at anledningen var duket for å: «[...], ta skrittet fuldt ut og indrømme, at straffen er unyttig overfor alle, hos hvem dere foreligger en sjælelig svækkelse, - at dette erfaringsmessig er tilfældet med de aller fleste vaneforbrydere, - at de

¹¹⁶Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/'. 142/28.

¹¹⁷Ibid. 142/28.

altså bør behandles med andre botemidler end straf, [...]»¹¹⁸

Når Dedichen tilsluttet seg Scharffenbergs vurdering var det tydelig med resignasjon. Han medga at han var i utakt med rettspsykiatrien forøvrig. Samtidig var det nettopp en skjerpert grense, hvor 'sjelsevnene' ble en universalbetegnelse for internering som var i ferd med å etablere seg. Det var med andre ord Dedichens tilnærming som etterhvert vant frem, ved å gjøre formulering til et forvaringsgrunnlag for de som var for syke til å straffes og for friske til å holdes i asyl. Fra og med 1929 skulle abnorme sjelsevner ikke bare åpne for forvaringstiltak, begrepet var ment å resultere i dette. I tillegg hadde de som gikk under betegnelsen ingen anledning til å slippe straff helt eller delvis slik formuleringen fungerte fra og med 1902. Scharffenbergs anskuelser i erklæringen om Signe var slik sett en av de siste som tillot seg en pragmatisk drøftelse av konklusjonens formål ved å vurdere alternativene. At noe var feil med sjelen til gjengangsforbryterne er det tydelig at legene mener, men deres vurdering av konsekvensene dette *burde* få var ulike i forlengelse av at de trakk grensen for skyld og sykdom på forskjellige måter.¹¹⁹

Sjelsevnebegrepet ble en grensedragende innretning ved å *gjøre* skillet gjennom å tildele ulike meningssammenhenger for legen og retten. I praksis ble det opp til den sakkyndige å avgjøre hva som kunne sies å være normalt i grensetilfeller hvor sjelsevnebegrepet kom til anvendelse. I likhet med prestens politiske hyrdefunksjon i forbindelse med konfirmasjonen, hadde legen en definisjonsmakt som også spilte en politiske rolle. Til forskjell fra konfirmasjonens slusende form – hvor alle måtte igjennom – hadde den psykiatriske tilregnelighetsvurderingen en lukende form. Dette gjaldt selvsagt ikke bare sjelsevnebegrepet, men også 'sinnssykdom'. I tilfeller hvor avgjørelsen var vanskelig å treffe åpnet sjelsevnebegrepet for at tilregnelighet kunne avgjøres på bakgrunn av mer enn sykdom i medisinsk forstand. Det kunne også gjøres med allmenne moralske vurderinger.¹²⁰

118Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'F Diverse Vedrørende DRK, 1850 - 1953' Stykke 18, *avisutklipp*.

Dessverre fremgår det ikke av utklippet hvilken avis det stammer fra. Dedichen hadde forøvrig vært en av de fremste talsmannen for den biologisk orienterte kriminalantropologien under debattene omkring den nye straffeloven på slutten av attenhundretallet, og en av de som oppfordret til drastisk medisinsk innflytelse på straffeloven. Se: Schaanning. *Kampen om den forbryterske sjel*, 36, 39, 153.

119Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/' 142/28; Schaanning. *Kampen om den forbryterske sjel*, 155; Den Rettsmedisinske Kommisjon, 'Årsberetninger', *Beretninger fra året 1929*, 319; Den Rettsmedisinske Kommisjon, Allmindelige Journalsaker 1926-1935 – RA/S-4249/D/Dc/' (Arkivverket Riksarkivet), 44/29.

120Å lese en sammenheng mellom prestens og legens portvokterfunksjoner er et trekk jeg henter fra Foucault. Se: Foucault, *Security, Territory, Population*, forelesningene 5-7, 9. Og; Michel Foucault, *Seksualitetens Historie I; Viljen Til Viten* (Oslo: Exil, 1999), 62-102, hvor han særlig tar opp makten i å sette i tale, i å lytte til, og fremstille som, som er en annen rolle legen har "arvet" fra presten.

Kapittel 5: «Öieblikkets barn». Hva skulle man gjøre med de åndssvake?

I Bernhard Getz' forslag til den nye straffeloven forestilte han seg at den sakkyndige skulle foreta en kausale vurdering av forholdet mellom sinnslidelsen og lovovertrædelsen. I de tilfellene hvor en person ikke maktet å holde seg innenfor loven i enkelte henseende, på grunn av psykisk abnormalitet, var vedkommende heller ikke tilregnelig for handlingen. Samtidig kunne denne personen holdes tilregnelig for eventuelt andre lovbrudd hvor det ikke forelå et abnormt handlingsgrunnlag. I arkivet til Den Rettsmedisinske Kommissjon finner vi nær sagt ingen eksempler på at sjelsevnebegrepet ble anvendt i slike tilfeller. Grensetilstanden hvor begrepet derimot kom til anvendelse var i gradienten mellom idioti og normalitet, hvor påtalte forekom tilbakestående. Disse tilstandene ble blant annet omtalt som «idioti», «aandsvakhet», «imbecillitet», «halvfjolle» og «inferiör». Problemet var uklarheten i hvordan disse begrepene stod i forhold til hverandre og til loven. Noe av grunnen til dette var at disse formene for subnormalitet kunne handle om mangel på forstand, moralske defekter eller begge deler. Man antok at intelligens og moral var forbundet, men på hvilken måte var vanskelig å avgjøre. Signe ble for eksempel ikke betraktet som dum selv om hun ble karakterisert som patologisk i sin moralske vandel. Vi skal nå se på hvordan de sakkyndige og kommisjonen oversatte mellom «mangelfullt utviklede sjelsevner» og de ulike formene for det vi i dag kaller «psykisk utviklingshemning». Hvordan skulle man plassere disse individene teoretisk og institusjonelt?¹²¹

Utfordringen: Å skape et selvstendig medisinsk grunnlag

Ifølge Hans Evensen hadde «de lettere tilfælder av idioti» også historisk sett vært de vanskeligste å avgjøre. Det fremste kriteriet hadde vært innrømmelse av skyld: «Hvis vedkommende indsa det urigtige i sin handling, ansaas han ikke for at være berøvet forstandens bruk og blev straffet.»¹²² Et annet sentralt kriterie i europeisk rettstradisjon var kravet om et minstemål av evne til abstrakt tenkning. Begrepet 'Idiotia' har en lang fartstid. Det etymologiske opphavet kan best oppsummere den generelle betydning til begrepet, til tross for at det har blitt operasjonalisert på ulike måter. Fra gresk betyr «idiot» en 'privat person', altså en uten offentlig status. Historisk sett kunne et individ befinne seg i denne tilstanden av mange

¹²¹Den Rettsmedisinske Kommissjon., 'Journalregister 1900 – 1981, RA/S-4249/C/Cc .; Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/'.233/24 er et eksempel på hvordan legene antok at «pyromani» var en grunn til (delvis) straffefritak på grunn av «sjælelig abnormitet».

¹²²Hans Evensen, 'Lovbestemmelserne Om Retsmedisinske Forretninger, Særlig Med Henysn Til Lægernes Pligter Og Honorarer'. (Kristiania: Særtrykk av Tidsskrift for den norske lægeforening, 1910). 20, begge sitatene.

grunner, men i den europeiske rettstradisjonen ble begrepet knyttet an til de som vedble i sin status som private på grunn av forstandsmangel. I retten ble begrepet i det 17. århundret operasjonalisert i spørsmålet om tiltalte kunne telle til 20. Fraværet av skyldforståelse og elementære intellektuelle oppgaver som å telle og håndtere penger ble sett på som grunn til straffefritak (eller tap av arverett). Den nære forbindelsen mellom svekket intellekt og amoral ble ytterligere forsterket av den utbredte forestillingen om idioten som fattig og forkommen på grunn av sin svake forstand og lave sosiale (offentlige) status. Historisk er det en nær forbindelse mellom den «naturlige» tilstanden å være idiot og det å «idiotforklare» hvorfor individet *fortjente* sin vanskjebne.¹²³

Legens mandat i tilregnelighetsvurderingen fordret en tolkning av personens liv og handlinger i henhold til medisinske begreper, hvor skylddevne inngikk som et moment av flere. Brøden i seg selv var ikke å regne som et symptom, men ble holdt for å kunne indikere en underliggende årsak. Slik sett trengte både overtredelsen og skylddevnen å bakenforklares, og i denne sammenhengen var tilregnelighet et begrep som ikke kunne anvendes uten å virke sirkulært. Bare medisinske forhold skulle tas med i betraktningen. Retten på sin side fortsatte i enkelte tilfeller å spørre legen om den tiltaltes skyldbevissthet:

... antas han har været sig sine handlingers umoralske, usædelige karakter fuldt bevidst, ved förövelsen, eller om han paa nogen maate kan ansees utilregnelig, eller mindre tilregnelig paa grund av mangelfuld utvikling av sjælsevnerne eller svækkelse eller sykkelig forandring av disse¹²⁴

Utfordringen de sakkyndige stod ovenfor, var hvordan de skulle fortolke og anvende den psykiatriske taksonomien i sammenheng med den gjeldende lovgivningen, uten å direkte ta for seg tilregnelighet. Dette var et infløkt spørsmål med henblikk på de som kunne betraktes som 'idioter', et begrep som ifølge Patrick McDonagh har utgjort et kjernebegrep for å fastslå hva man kunne forvente av en normal, rasjonell og myndig person. I begrepet 'idioti' falt distinksjonen mellom en juridisk og en medisinsk mening sammen.¹²⁵

123Edgar Miller, G. E. Berrios and Roy Porter, 'Mental Retardation: Clinical Section - Part I', in *A history of clinical psychiatry: the origin and history of psychiatric disorders* (New York: New York University Press, 1995), 226; Patrick McDonagh, *Idiocy: A Cultural History* (Liverpool: Liverpool University Press, 2008), 79-86. Idiotti var utover tilregnelighetsspørsmålet et viktig begrep for umyndiggjørelse i forbindelse med arv, hvor «The finding of idiocy would remove the individual from the world of men, relegating him to that of children, at least in a legal sense.», dette strakte seg så langt som til et svart marked for vergestillinger for erklærte idioter i engelsk senmiddelalder og fremover, hvor det også var tilfeller av arrangerte rettsaker for å frarøve personer deres arv ved å erklære dem for idioter, 85. Forøvrig betyr også ordet «privat» opprinnelig et individ uten offentlig status, begge begrepene er således opprinnelig politiske og fortsatte å være det frem til nytiden hvor denne betydningen ikke er like øyensynlig.

124Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/'. 86/1911.

125McDonagh, *Idiocy: A Cultural History*.

Idioti på grensen mellom to psykiatriske paradigmer

Problemstillingen ble tilspisset fra både juridisk og medisinsk hold. På den ene siden fikk ikke den nye straffeloven en tydelig avklaring av idiotibegrepets juridiske innhold. På den andre siden foregikk det et paradigmeskifte innen psykiatrien det påfølgende tiåret, hvor det teoretiske rammeverket omkring 'idioti' ble betydelig endret.

I henhold til sinnssykeloven (1848) og loven om umyndiggjørelse (1898) var det to betegnelser for psykisk utviklingshemming som kvalifiserte til sinnssykdom: Idiomi og åndssvakhet. Når Paul Winge reflekterte over denne nedre grensen for det normale, medgikk han at den var flytende. Hvor grensen mellom sinnssykdom og en tilregnelig abnormitet gikk, ville det alltid være uenighet om. Løsning var:

... efter vor Mening at tilveie bringe en Autoritet, der har Myndighed til at sige: "Her sætter den norske Statsmyndighed den i Norge for Tiden gjældende retslige Grænse mellem de Aandssvaghedstilstande, som skal betinge Utilregnelighed, og de, som ikke skal have denne Virkning." Denne Autoritet maa selvfølgelig have Magt til at sørge for, at dens Afgjørelser respekteres som en Art retspsykiatriske Høiesterets præjudikater.¹²⁶

Winge skrev videre at det rettspsykiatriske prejudikatet bare skulle endres på grunnlag av fremskritt i psykiatrien. Den rettspsykiatriske høyesteretten han forestilte seg, hadde blitt realisert i form av Den Rettsmedisinske Kommisjon. Problemet lå i at fortolkningsnøkklene for å forstå idioti og åndssvakhet hadde endret seg i perioden etter straffelovens ikrafttredelse, men ikke nødvendigvis i form av «fremskritt».¹²⁷

I 1909 begynte det Skålevåg betegner som det første paradigmeskifte i norsk psykiatri. I et innlegg på et møte for norsk psykiatrisk forening kritiserte Hans Evensen degenerasjonslæren om sinnssykdom, og presenterte samtidig et alternativ. Problemet slik Evensen så det var at teorien hadde et upresist – og overmåte beleilig – syn på arv: «jeg kjender ikke et eneste arbeide i denne retning, som tilfredsstillende beskedneste krav til en videnskabelig indgaaen paa opgaven.» Hovedproblemet var at man ikke kunne spesifisere sammenhengen mellom arven og sykdommen, og dermed heller ikke avgrense hypotesens gyldighet. Alt kunne tilsynelatende være et resultat av degenerasjon, og det meste kunne også forårsake den. Ikke minst moralske avvik:

¹²⁶Winge, *Samfundet Og Den Sindsyge Lovovertræder*. 30-1.

¹²⁷Winge, *Samfundet Og Den Sindsyge Lovovertræder*. 30-1.

Selv forgaaelse mot moralen, lidenskaper og daarlig opdragelse fik plads blandt degenerationsaarsakene. [...]. Moralens var av guddommelig oprindelse, uforanderlig og ens for alle, og sjælen kunde ikke antages at lide, uten at dens organ, hjernen, led med. Morel fandt det derfor rimelig, at moralsk brøst kunde føre til organiske forandringer.¹²⁸

Læren tok utgangspunkt i hypotesen om at en opprinnelig frisk slekt for hver generasjon ble sykere inntil dets medlemmer i en eller annen forstand ble mindreverdige. Den trinnvise degenerasjonen artet seg som tiltakende mangel på evnen til sosial tilpasning og imbecillitet, idioti og demens – sykdommer karakterisert ved forstandssvekkelser «*var fremfor andre degenerationens uttryk.*»¹²⁹

Skålevåg skriver i sin avhandling at degenerasjonismen over en periode ble brukt for å forklare og betegne mange psykiatriske grensebegreper, slik som 'idioti', 'imbecillitas', 'inferioritet', 'homoseksualitet', 'eksentrisitet', 'religiøst svermeri', 'politisk fanatisme' og 'erotomani'. Personer med slike diagnoser var psykisk abnorme, men ikke nødvendigvis sinnssyke. På grunn av arv befant de seg på et mellomstadium, og det skyldtes at degenerasjonen disponerte dem for å bli (psykisk) syke. Kriminalantropologiens sentrale bidrag i denne sammenhengen var antagelsen om at også forbrytelsen *i seg selv* var å betrakte som et slikt degenerasjonssymptom. En videre følge av degenerasjonstanken var at, når den ble satt i politisk sammenheng, ble den det med henblikk på sivilisasjonsutvikling. De degenererte led av en tilstand hvor de ikke lenger stod på høyde med sivilisasjonens utvikling, og slik sett kunne de også utgjøre en trussel i kraft av negativ utvikling. Således ble det «naturlig» å forstå kriminalitetsbekjempelse som samfunnsforsvar – et perspektiv som dominerte i hele den vestlige verden i den første halvdel av det tyvende århundre.¹³⁰

Det var to ulike vitenskapelige momenter som veltet degenerasjonslæren. På den ene siden genetikken og på den andre siden en ny psykiatrisk taksonomi. Arvelighetsteorier utviklet i botanikken bidro til å utfordre teorien om degenerasjon, siden de identifiserte de konkrete mekanismene ved arv. Overføringen av trekk over generasjonene fant sted i genet, hvilket kompliserte arvelighetsmekanismene ved å dele dem i dominante og resessive gener: Man hadde ikke lenger belegg for en lineær degenerasjon. Forståelsen av hva, såvel som

128Hans Evensen, 'Kritik Av 'Degenerationslæren': Foredrag Paa Norsk Psykiatrisk Forenings Møte I Bergen Den 7de August 1909', *Norsk Magazin for Lægevidenskaben*, 1911, 321–83. 328. Den franske legen Morel (1809-1873) var degenerasjonslærens opphavsmann. Det var forøvrig Evensen som tok initiativ til å stifte en forening for norske psykiatere, hvor han var formann i en årrekke. Kritikken av degenerasjonslæren var fremført med støtte av Winge og Vogt, den psykiatriske eliten holdt således en samlet front.

129Evensen, 'Kritik Av Degenerationslæren'; Sitat side 333, kursiv i original. 337-9.

130Svein Atle Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 311-316;. Ragnar Hauge, *Straffens Begrunnelser* (Oslo: Universitetsforlaget, 1996), 221.

hvordan, arv ble videreført ble modifisert med genetikken.¹³¹

Degenerasjonslæren hadde utviklet seg til å bli en eksplisitt biologisk modell (Evensen betegnet den «zoologisk-medicinsk»). Paul Winges argumenter for det biologiske system i strafferetten kan forstås på bakgrunn av dette perspektivet: Mennesket var et biologisk vesen tolket som en serie variasjoner fra idioti til geni, ikke som et rasjonelt vesen løst fra naturen forøvrig. Det som nå ble røkket ved var forestillingen om hvordan sinnssykdom ble overført og forverret i hvert slektsledd. Man hadde antatt at dette til slutt endte opp i idioti, og de mildere gradene ble forstått som trinnet før denne kulminasjonen. I forrige kapittel så vi hvordan Dedichen var uenig med Scharffenberg i hvorvidt Signes vedvarende kriminelle løpebane var et uttrykk for sinnssykdom eller ikke. I den forbindelsen benyttet han begrepet 'degenerasjon', men medgikk at det hadde gått ut av det psykiatriske vokabularet. Den tyske psykiateren Richard von Krafft-Ebing (1840-1902) videreutviklet degenerasjonslæren, og var, ifølge Evensen, den rådende teoretikeren for norske psykiatere ved slutten det 19. århundret da Dedichen etablerte sin privatpraksis. Oppgjøret med degenerasjonismen var drevet av en ny taksonomi for sinnssykdommer utarbeidet av Emil Kraepelin (1856-1926), som differensierte og omorganiserte klassifikasjonene. Degenerasjonsteorien om utartingens sluttstadier mistet mye av sin troverdighet når disse tilstandene i henhold til den nye taksonomien ikke hadde noen innbyrdes nosologisk sammenheng.¹³²

Samtidig må det tilføyes at når man forlot et vagt degenerasjonsbegrep – en metaforisk flodbølge som skyllet over og etterlot seg forfall – beholdt man mange av kategoriene som tidligere hadde fått sin forklaring innenfor rammen av læren. Teorien hadde forutsatt en biologisk utarting som hadde negative *sosiale* konsekvenser. Virkemiddelet var moralsk i den forstand at asylene i det 19. århundre bedrev det som kaltes «moral treatment», altså ulike forsøk på resosialisering og innøving i positive vaner. Når Evensen tok et oppgjør med degenerasjonismen ble den samtidig videreført som antagelsen om kulturelt forfall med *biologiske* konsekvenser. Befolkningstetthet, urbanisering, proletarisering og en «dekadent» høykultur hadde uheldige arvemessige ringvirkninger. Denne generelle degenerasjonen kunne heller ikke bekjempes med moralske midler, og grunnen til dette var ifølge Evensen blant

131Nielsen, *Livets tre og kodenets kode* 78-82.

132Skålevåg, 'Fra normalitetens historie'; Evensen, 'Kritik 'Av Degenerasjonslæren''; Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 142/28.; Olav Sundet, *Ragnar Vogt* (Oslo: Fondet for forskning og folkeopplysning (Scharffenberg-Vogt-Aarrestadfondet), 1980). 109. Den fremste teoretikeren for de taksonomiske endringene var Emil Kraepelin, som forøvrig regnes som grunnleggeren av *systematisk deskriptiv psykiatrisk klassifikasjon* (DMS), den systematikken som benyttes i dag. Ragnar Vogt studerte under ham på slutten av 1800-tallet, og Hans Evensens doktorgrad omhandlet Kraepelings diagnosteringsprinsipper. Skålevåg er forsiktig i sin karakteristikk av teoriendringen i psykiatrien som et paradigmeskifte. Kraepelin selv tok hovedsaklig utgangspunkt i degenerasjonslæren når han lagde sin egen modifiserte taksonomi, se: Martin Brüne, 'On Human Self-Domestication, Psychiatry, and Eugenics', *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 2 (2007), 21.

annet at:

Et moralsk paabud om at sætte samfundets interesser over det personlige krav paa lykke vilde nok kunne føre til, at de edleste gir avkald paa forplantning; men de sletteste elementer vilde vedbli at forplante sig uhindret.¹³³

Degenerasjonsproblemet hadde i sin fortolkningskontekst byttet om på den kausale rekkefølgen. Nå var det medisinske tiltak hjemlet i lov – *racehygiene* – som skulle bøte på moralske problemer. Noe av bakgrunnen til dette skiftet kan være at til tross for en viss optimisme på vegne av psykiatrien, ikke minst på grunn av kunnskap om arveprosessene og bedre taksonomier, var faget preget av terapeutisk pessimisme. I det minste på individnivå. På samfunnsmedisinsk nivå fikk faget en ny giv i sitt bidrag til å skille de normale fra de abnormale. Men, som det går frem av oppgjøret med tidligere faglige forutsetninger, etterlot dette et teoretisk tomrom omkring de lettere psykisk utviklingshemmede.¹³⁴

Prosedyrene for å avgjøre åndssvakhet

Om det teoretiske grunnlaget var uklart, ble i det minste den praktiske prosedyren for å bestemme åndssvakhet utviklet på en grundig måte. En av de viktigste grepene var å åpent erklære åndssvakhet som en funksjonell kategori, «... uten at uttale noget om deres aarsak.»¹³⁵ Disse abnormtilstandene som var medfødte eller erhvervet tidlig i livet og som aldri kunne kureres, måtte vurderes på bakgrunn av tilstandens *konsekvenser*. Den viktigste diagnosen blant anomaliene – «åndssvakhet» – definerte Vogt i sin lærebok *Nogen hovedlinjer i medicinsk psykologi og psykiatri (1923)* som følger:

Definitionen av aandssvakhet vil nødvendigvis bli noget ubestemt. Hovedpunktet er den almindelige sjælelige defekt fra barndommen av; men mangelen maa ogsaa være saadann, at den umuliggjør selv det beskedneste maal av social tilpasning.¹³⁶

133Evensen, 'Kritik Av 'Degenerationslæren'', 379.

134Evensen, 'Kritik Av Degenerationslæren'; Jan Bjarne Bøe, *Synd, Sykdom Og Samfunn: Linjer I Sinnssykepleiens Historie* (Oslo: Ad notam Gyldendal, 1994), 61-72; Dag Ellingsen, *Kan vi Stole På Rettspsykiatrien?: Kritisk Søkelys På Rettspsykiatrien*, Institutt for Kriminologi Og Strafferetts Skriftserie, nr. 1/1987 (Oslo: Universitetsforlaget, 1987). I avhandlingen til Dag Ellingsen går han også gjennom anvendelsen av begrepet 'sjelsevner' i perioden etter revisjonen av straffeloven i 1929. Han påpeker at begrepet aldri fikk noen tilfredsstillende teoretisk underbygging, ei heller rettesnor for sin anvendelse som åpnet for at begrepet kunne operere på en konsekvent måte. Hans svar på avhandlingens tittel er med andre ord et rungende nei.

135Evensen, 'Kritik Av 'Degenerationslæren'', 374, påstanden i sitatet dreide seg forøvrig om alle de ulike sinnslidelsene som hadde vedblitt å høre hjemme i den «degenerative restkategorien», og ikke bare åndssvakhet.

136Vogt, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*. 161.

Det springende punktet var «sosial tilpasning».

Slik det var formulert i sitatet over passet definisjonen bare til de sterkt åndssvake, de som gikk under begrepet 'idioti'. I praksis løp den funksjonelle symptomforklaringen over et bredt spekter, hvor «social tilpasning» betydde at vedkommende var ute av stand til å dra omsorg for seg selv i praktiske gjøremål, og hvor dette var en skjønnsvurdering i hvert enkelttilfelle. Også imbecillitet, demens, og andre sykdommer karakterisert ved forstandsvekkelser gikk under samlebetegnelsen åndssvakhet, de samme tilstandene som ifølge Evensens utlegning: «var fremfor andre degenerationens uttrykk.»¹³⁷ De var også nært knyttet opp mot forklaringen av lovovertridelser, og i så måte en sentral kriminologisk og rettspsykiatrisk kategori. De led ifølge kriminologien av det Eva Simonsen i sin avhandling *Vitenskap og profesjonskamp; Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963 (2000)* betegner som en: «medisinske lidelse med et kriminelt tilsnitt».¹³⁸

I likhet med hvordan den terapeutiske tilnærmingen byttet rekkefølge, ble også sykdomsforklaringen omkalfatret. Hvor degenerasjonismen anså sosialt avvik som årsak, var det nå sykdommenens identifiserende effekt. Dermed stod man uten en *medisinsk* grunn til å uttale seg om tilregnelighet for denne klassen av symptomer, som man kan se opererte i Wings uttalelser i en rettssak i 1904 mot en kvinne han omtalte som degenerert:

Denne degeneration havde fortrinsvis rammet den moralske sfære; men han var tilbøielig til at antage, at ogsaa hendes intelligents i nogen grad var rammet, hvilket vel altid var tilfældet, hvor der forefandtes en betydeligere moraldefekt.¹³⁹

I sitatet ser vi hvordan degenerasjonslæren var en forklaringsressurs. Omkring ti år senere var det ikke lenger slik. Samtidig er Wings resonnementet langt på vei det samme:

De oplysninger, som foreligger om hendes intelligents, tyder ogsaa bestemt paa, at denne er betragtelig under der gjennemsnitlige, hvilket jo ogsaa maa forventes hos en moral-insane. Jeg mener derfor, at diagnosen imbecillitet med tilstrækkelig sikkerhed kan stilles. Hendes impulsivitet og arbeidsskyhed er et temmelig konstant symptom ved denne sygdomstilstand, og hendes upaalidelige angivelser skyldes vistnok ikke blot løgnagtighed, men ogsaa – for en maaske ikke saa ringe del – hukommelses-svaghed og erindringsforfalskninger, er symptom-komplex, som hos imbecille er ret almindelig.¹⁴⁰

137Evensen, 'Kritik Av 'Degenerationslæren'', 333.

138Eva Simonsen, *Vitenskap og profesjonskamp: opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963* (Unipub, 2000). 125.

139Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. *Beretning for aaret 1904*, 209-210.

140Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. *Beretning for aaret 1913*, 487.

I begge erklæringene understreker Winge sammenhengen mellom moral og intelligens, men i det siste sitatet kunne han ikke lenger forklare denne sammenhengen ut fra en felles faktor.¹⁴¹

Ifølge Skålevåg tok «åndssvakhet» over for «degenerasjon» i teoriene til Ragnar Vogt hvor 'aand' og 'sjelsevner' ble benyttet synonymt. Det fremgår av arkivmaterialet at mange av de som ble erklært å ha mangelfullt utviklede sjelsevner var individer som ble karakterisert som åndssvake, altså hørende til i en gruppe som *hadde* blitt forklart av degenerasjonslæren. Det var også Ragnar Vogt som utviklet Den Rettsmedisinske Kommissjons retningslinjer for å identifisere åndssvake. Til innledning skrev han:

Aandssvakhet [...] er en av de hyppigste aarsaker til kriminalitet. Blandt de sindssyke lovovertrædere utgjør de aandssvake hovedgruppen. Dernæst er aandssvakeheten den sindssygdomsform, der volder de fleste tvistemaal ved bedømmelse.¹⁴²

Man kunne umiddelbart tro at han var av den oppfatning at de fleste kriminelle var åndssvake, men det var altså seks punkter som tilsammen kunne indikere denne diagnosen: Opplysning om skolegang, de pårørendes vitnemål om vedkommendes evner, aktmateriale om sosial tilpasningsevne – «socialt skibbrud overhodet» –, intelligensmåling, kunnskapsforråd, samt den psykiatriske undersøkelsen forøvrig. *Tilsammen* dannet dette et bilde:

Til en holdbar diagnose av aandssvakhet maa kræves, ... et samstemmig resultat. [...]. Fiasko i livet beror ingenlunde altid paa mangler ved intelligensen; det kan ogsaa dreie sig om anomalier ved temperament eller karakteren. Avgjørende vil det være, naar alle de enkelte momenter føier sig sammen til et helhetsbillede av en utviklingsanomali, karakterisert ved mangel av de høiere sjælelige direktiver (kritik, samvittighet og takt) og en hertil svarende primitiv instinktivitet og emotionalitet. [...]. Av den grund egner han sig heller ikke for straf, om han overtræder straffeloven. Tilvæanning, opøvelse og beskyttende veiledning maa være ledetankerne ved al omsorg for de aandssvake.¹⁴³

Punktene for å fastslå åndssvakhet var vesentlig de samme som for sinnssykdom forøvrig. Man kan spørre seg hvorfor det ble fremhevet. Jeg mener det er rimelig å anta at det var nettopp *fordi* disse tilstandene stod utenfor rammene til den psykiatriske kunnskapen om

141Den Rettsmedisinske Kommissjon., 'Årsberetninger'. Sammenstillingen av de to sitatene kan ikke tillegges for stor forklaringskraft, siden de stammer fra erklæringer som ellers har innbyrdes ulikheter som gjør de forskjellige på relevante måter. Derimot er de egnet som en illustrasjon av endringen som fant sted.

142Den Rettsmedisinske Kommissjon., 'Årsberetninger'. *Beretninger for aaret 1920*, 40-1.

143Ibid. 47-8.

sykdom, koblet med at de først og fremst var kjennetegnet ved moralske brister («kritik, samvittighet, takt»), som gjorde at metoden måtte understrekes. Det handlet om å tilføre en etterrettelig prosedyre som kunne gi en vitenskaplig og objektiv begrunnelse.¹⁴⁴

Objektivitet er vel og bra, men hva er det?

Det hevdes gjerne at psykiatrien og dens tilgrensende vitensregimer inngikk i en postivistisk bevegelse ved inngangen til det 20. århundre. Dette kan oppsummeres i at man ønsket å gi en forklaring på sosiale og kulturelle fenomener ved hjelp av empiriske analyser fundert i lover etter modell fra naturvitenskapene. I og med tilblivelsen av den biologiske forståelsen av mennesket, ble det utviklet flere teknikker med hensikt å bygge et empirisk etterrettelig og objektivt målbart kriterie for individets egenskaper. Den viktigste var intelligenstesten som tillot å lage en universell skala for klassifisering av evner ved hjelp av matematiske metoder. Utfordringen var at legene fra starten av visste at testingens objektivitet og universalitet var sterkt begrenset, den fordret kvalifisering og: «Testene måtte ofte suppleres med "det kliniske blikk", som var forbeholdt den sakkyndige ekspertisen.»¹⁴⁵

Et av de fremste kjennetegnene til positivismen i de sene attenhundretallet var kravet om objektiv representasjon. Men hva er så 'objektivitet'? I naturvitenskapene foregikk det et skifte, som Lorraine Daston og Peter Galison i boka *Objectivity (2007)* kaller overgangen fra «truth to nature» til «mechanical objectivity». I tidligere naturvitenskaplige praksis, representert ved for eksempel Karl von Linné, var gjengivelse av naturen underlagt et strengt krav om etterrettelighet, men den var også preget av sannhet *som* idealisering. Det gjaldt å mane frem hvordan noe essensielt så ut. Dette idealet ble utfordret i annen halvdel av det 19. århundre, ikke minst når fotografiteknikkene fant en plass i vitenskaplig praksis. Objektivitet ble å gjengi det konkrete funnet uten å blande inn det utøvende subjektet. I samfunns- og humanvitenskapene fant en tilsvarende objektivisering sted gjennom kvantifiseringen av forskningsobjektene. Statistikk skulle borge for vitenskaplighet ved å omgå fri spekulasjon.¹⁴⁶

Både mekanisk objektivitet og statistisk representasjon fikk til gjengjeld et annet

144Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 318.

145Simonsen, *Vitenskap og profesjonskamp*, 139-142. En av de mest spennende og viktige utviklerne av antropologi og statistikk fra denne tiden – Francis Galton (1822-1911) – forsøkte å komme frem til den arketypisk kriminelle ved å legge fotografier av forskjellige «forbryter typer» over hverandre ved hjelp hans egen *composite portrait*-teknikk. Metoden var en interessant blanding av degenerasjonismens hevdvunne teknikker knyttet til fysiognomikk, og statistisk tenkning omkring idealtyper. Det viste det seg at den kriminelle ideal-personen ble stadig vakrere å se til dessto fler bilder man la over hverandre. Se: <http://www.medienkunst-netz.de/-works/composite-fotografie/>. Og: <http://www.galton.org/essays/1870-1879/galton-1879-jaigi-composite-portraits.pdf>

146Lorraine Daston and Peter Galison, *Objectivity* (New York; Cambridge, Mass.: Zone Books ; Distributed by the MIT Press, 2007). 191-5.

problem. For hva med 'sannhet'? Selv om fotografiet gjenga objektet uhildet av forskerens idealiseringer (hvilket i seg selv er et åpent spørsmål), var ikke dermed sannheten om dette objektet som art eller klasse forklart, representert eller satt på begrep. Tilsvarende var summeringen av et statistisk tallmateriel et tall, ikke en innsikt. Fortolkningen, med andre ord, gjenstod. Man hadde kommet i konflikt mellom hensynene til sannhet eller metode. Det er åpenbart at legene var fullstendig klar over dette. Rettspsykiatri var en fortolkningspraksis, og selv om de benyttet kvantifiseringsteknikker – først og fremst intelligensprøver – kunne ikke disse være tilstrekkelige, hvilket også psykiaterne påpekte.¹⁴⁷

Vurdering av normalitet svarte til plassering i konkret forstand

I rettspsykiatrisk nomenklatura ble en sterk grad av åndssvakhet – *Idiotia* – klassifisert som sinnssykdom. Med innføring av intelligens tester, hvor resultat svarte til et trinn i barnets utvikling, var grensen for juridisk idioti satt for en person tydelig under nivået til en tiåring. Grunnlaget for disse testene var metoden til Binet og Simon, som selv anførte en noe annerledes klassifisering: Individuer på et førspråklig stadium – altså 2 år eller mindre – var idioter. Individuer som ikke kunne skrive – i den mentale aldersgruppen mellom to og ni – var imbecille. I strafferettslig sammenheng ble altså begge kategoriene samlet og ført inn som et medisinsk grunnlag for utilregnelighet. Andre åndssvake som ikke var idioter ble betegnet som imbecille eller debile. Disse var ifølge strafferetten i utgangspunktet å betrakte som tilregnelige, men kunne ved kjennelse av svekket sjelsevne enten slippe påtale eller bli idømt en lavere sats på grunn av nedsatt tilregnelighet (§56). Allerede ved klassifiseringen av idioter er det i erklæringene tvil og sprikende anførsler. For hva skal avgjøre spørsmålet om observanden er idiot, når det viser seg å være en rekke parametre som må tas i betraktning?¹⁴⁸

En kvinne var tiltalt for ildspåsettelse og legene konkluderte: «Hun må ansees for å være en imbecile intelligence, visstnok så lavt at hun neppe kan ansees ansvarlig for sine handlinger. [...] hun bør innlegges til asyl til observasjon»¹⁴⁹. Til dette kommenterte Ragnar Vogt at det sannelig var en tilbakestående ildspåsettelse, og at de sakkyndige nok kunne ha kommet frem til en positiv konklusjon (altså at hun var sinnssyk) om de bare hadde tatt seg bedre tid. Hans Evensen tilføyde at om politiet hadde henvendt seg til en asyллеge med en

¹⁴⁷Daston and Galison, *Objectivity*, 195. Det var Hans Evensen som understreket at et statistikk ikke var lik innsikt, og understreket intelligensprøvens utilstrekkelighet i sin veiledning.

¹⁴⁸Håkon Havik, 'Mål Og Mening; Idéhistoriske Blikk På Johan Lofthus' Intelligensmålinger I Norge 1918–1939' (Hovedoppgave i idéhistorie, Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk, Universitetet i Oslo., 2006), 37. Intelligensmålingene ble standardisert for bruk i norske skoler i 1931, i det påfølgende tiåret sluttet man å forstå intelligens som utelukkende styrt av biologi. Se Eva Simonsen, 'Intelligens, Moral Og Rasehygiene', in *Etikk, genetikk og spesialpedagogikk*, ed. by Eva Simonsen and Birgit Kirkebæk, Seminarrapport Kringsjå 31.10-1.11. 1996 (Oslo: Unipub forlag, 1999), 34-5.

¹⁴⁹Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Db/Db'a'. 94/28.

gang så hadde asylobservasjon vært overflødig. Han la til: «Fylkeslæger har overhodet ingen betingelse for at være psykiatriske sakkyndige». Saken, som syntes å være så opplagt for de to psykiaterne, fremstod ikke slik for fylkeslegene – merk språkbruken i erklæringen: «visstnok», «ansees», «neppe». Motsetningen mellom spisskompetansen og de utnevnte legene var helt klart til stede i 1928.¹⁵⁰

Imidlertid var ikke avgjørelsen om forholdet mellom idioti og sinnssykdom utelukkende avgjort i henhold til strenge vitenskaplige prosedyrer for de fremste ekspertene heller. Vogt og Evensen hadde i en erklæring følgende konklusjon om en person som av sine omgivelser gjennomgående ble omtalt som «aandssvak»:

Hans aandelige utviklingstrin svarer efter foretagne intelligensmaalinger omtrent til 10 aarstrinnet. Han savner de mest elementære moralbegreper og har ingen evne til abstrakt tenkning. I det hele tatt er han saa litet utviklet i intellektuelt og etisk henseende, at han maa betegnes som idiot og saaledes som sindssyk.¹⁵¹

Deres syn munnet ut i at selv om intelligensen lå omkring tiårstrinnet, så *var* vedkommende idiot – sinnssyk og utilregnelig – fordi intellektet og de moralske evnene var lite utviklet. Det vil si, de *valgte* å anføre moralske evner som den avgjørende faktoren. I hvert fall når vi kan fastslå at de intellektuelle evnene var fastslått til «omtrent til 10 aarstrinnet».¹⁵²

Et lignende resonnement finnes også i en erklæring hvor sinnssykdom og sjelsevner ble knyttet sammen på et spesifikt moralskt grunnlag: «Efter foretagen personlig undersøkelse av Henrig O. erklæres, at vi anser ham som sindssyg paa grund av mangelfuld utvikling av sjelsevnerne.»¹⁵³ *På grunn av* mangelfull utvikling altså, var han sinnssyk. Det fremgår klart av erklæringen hvorfor de hadde kommet frem til denne konklusjonen. Henrig O. hadde vært et spedt, sykelig og sent utviklet barn. Han kunne ikke følge vanlig undervisning, ble sendt på «aandssvakeskole» og var av alle som kjente ham regnet som unormal. Han var nå siktet for «uterlig omgang med smaagutter», idet han hadde antastet dem med løfte om penger. Dette skulle ha skjedd fire ganger, hvilket han uten videre tilstod. Samtidig kunne ikke påtalemakten feste lit til tilståelsen. Henrig var i stand til å tilstå hva det skulle være, og hadde svært dårlig hukommelse. Legene oppsummerte før konklusjonen:

Det fremgaar av ovenstaaende fremstilling, at Henrig O. er utgaaet fra derangerede livsforhold. [...]. Han selv har fra de tidligste barneaar og hele opvæksten igjennem

150Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Db/Dbá'. 94/28.

151Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/'. 300/22.

152Ibid. 300/22.

153Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/'. 94/22.

vist tegn paa legemlig og aandelig svakhet. [...]. Han viste sig tidlig at være lidet begavet, [...], saa han 13 aar gammel maatte anbringes paa en aandssvakeanstalt. Han betegnes derfra ved optagelse som "adskillig aandssvak", [...]. Han er fattigunderstøttet, kan gaa ærinder og gjøre lidt smaaarbeider, men kan ikke paa langt nær betragtes som istand til at ernære sig selv. Han lider av öiensynlig mangelfuld udvikling av sjælsevnerne og maa i det hele betegnes som imbecil, men ikke som idiot. Han perverse kjönsdrift med hang til tilfredsstillelse av kjönsdriftene ved seksuelle tilnærmelser til barn av samme kjön som ham selv, maa regnes at staa i forbindelse med hans psykisk abnorme tilstand og at være et utslag av denne. Da den paaviste samlede mentale anomali [...], der aldrig vil gaa tilbake eller i nævneværdig grad vil kunne tænkes endret, vil anbringelse av Henrig O. paa sindssygeasyl ialfald for tiden maatte ansees som utelukket. Som en hensigtsmæssig foranstaltning vil de sagkyndige maatte anbefale, at han anbringes paa landet uunder saavidt betryggende tilsyn, at han ikke kan streife om paa egenhaand,¹⁵⁴

Henrig var å regne som sinnssyk fordi hans sjelsevner var mangelfullt utviklede, hvilket igjen kunne forklare hans abnorme seksualitet. Legene går ikke videre i å forklare sammenhengen mellom sjelsevner og abnorm seksualitet – som forøvrig ble gjort i flere erklæringer – selv om det var denne abnormiteten som utgjorde dreiepunktet for konklusjonen. At Henrig innrømmet skyld og dermed utviste moralsk skyldevne, var heller ikke tatt opp som en sentral del av hans sjelsevner, antageligvis fordi de mente at det ikke ville gjøre noen forskjell med henblikk på hans fremtidige atferd. Et opphold i asyl ville ikke kunne tjene til hans bedring. I så måte henhørte han ikke til sinnssykepleien. Vi kan lese ut av erklæringen at legene skilte mellom sinnssyk i psykiatrisk og juridisk forstand. Han var ikke idiot i medisinsk betydning, men sinnssyk i strafferettslig. Det hensiktsmessige synes å orientere legenes anskuelser. Hvor vedkommende «hørte hjemme» var ledemotivet for avgjørelsen om den foreliggende åndssvakheten var en sinnssykdom eller ikke. Legenes vurderinger var gjort etter begjæring fra Frederikstad politimesterembede, rettet til stedets fattigvesen som understøttet ham, om at: «Henrig O. var saa unormal, at han ikke var strafferetslig tilregnelig, og at det maatte være uforsvarlig at lade en person med den slags tilböieligheter gaa lös omkring i byen»¹⁵⁵, hvorpå politiet foreslo bortsetting på landet. Selv om Henrig hverken var idiot eller led av noen avklarte sinnssykdommer var sjelsevnebegrepet tøyelig nok til å etterkomme politiets ønske om internering. Denne sjelen måtte gjøres til gjenstand for sikkerhetstiltak.¹⁵⁶

154Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/. 94/22.

155Ibid. 94/22.

156Søbye. *En mann fra forgangne århundrer*, Erklæring 33/1913, er vedlagt en sak som ligger utenfor mitt innsyn. Til gjengjeld er saken omtalt i Søbyes bok, hvor man får vite at Scharffenberg mente at observanden led av mangelfullt utviklede sjelsevner, og som åndssvak var han å regne som et barn, hvilket også *forklarte*

Sjelsevnene som en kontekstualisering av åndssvak uskyld

Det moralske aspektet kunne også lede legene til å *ikke* erklære observanden som idiot og sinnssyk, til tross for at de mente at dette var tilfelle *i medisinske forstand*. Etter at legene hadde konkludert med at Olai T. «har manglende utviklede Sjelsevner» og derfor ikke hadde forstått det straffbare i sine handlinger, repliserte kommisjonen at:

... en person, der med rette kan anses som frembydende en "mangelfuld utvikling av aandsevnerne" i saadan grad, at han av den grund maa anses "som utilregnelig" (J.mf. tillægserklæringen) i virkeligheten er aandssvak og saaledes syndsyk.¹⁵⁷

I henhold til den rettspsykiatriske ekspertisen var det altså slik at sjelsevner svekket inntil fraværet av skyldforståelse i seg selv var grunnlag for å erklære sinnssykdom. Men ikke alle var enige i en slik forståelse av åndssvakhet.

Anna N. var siktet for å ha blitt besvangret av sin far. Under forhørene kom det frem at Anna selv ikke anså forholdet med faren som umoralsk eller galt, selv om hun heller ikke uttrykte noe glede ved det. For å avgjøre hennes delaktighet ble det foretatt en undersøkelse. Anna hadde vært liten og svak fra fødsel og ikke klart seg i skolen. Hun hadde blitt sendt til åndssvakeskolen, hvor de ansatte bedømte henne som «aandssvak», men forøvrig snill og grei. Under intervjuet kunne hun redegjøre for tid og sted, og hadde en grei hukommelse om sine egne forhold, ellers hadde hun små kunnskaper. De foretok en intelligensprøve, hvor hun ble satt på nivå med et ni år gammelt barn. Om hennes forhold til faren bemerkte legene: «Denne uriktige forstaaelse av umoralske forhold og ennu mere forstaaelsen av de straffbare følger av vitterlig umoralske forhold synes hun aa mangle fuldstendig, ...».¹⁵⁸ På den andre siden hadde hun aldri hatt seksuell kontakt med andre, og var i så henseende ikke å anse som lettferdig. De konkluderte:

Efter de oplysninger, vi har innhentet om Anna N.s tidligere forhold og efter vor egen undersökelse av hende, komer vi til det resultat, at hun er aandssvak og det i den grad (I Q = 59), at vi finner det fuldt forklarligt at hun ingen forstaaelse har hat av, at hendes forhold til faren har været av strafbar natur.¹⁵⁹

observandens tiltrekning til barn. Se side 315.

157Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/?. 282/21: 323/21.

158Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/?. 146/22.

159Ibid.146/22.

Det var altså *erkjennelsen* av den straffbare naturen til handlingen som var det springende punktet. I så måte var hennes moralske innstilling uvesentlig, utover hvorvidt hun *kunne ha en* i det hele tatt. At handlingen var moralskt gal i konvensjonell forstand var så å si bare indikatoren hvorved de kunne måle hennes moralske evner. De sakkyndiges utspørring i det hele tatt, fungerte på en analog måte: De var selvsagt ikke interessert i svaret i og for seg, men snarere observandens evne til å svare. Med intelligensprøvene ble dette formalisert fordi man fikk et statistisk mål på hva man kunne forvente at (barn) kunne. Ved å omregne det til en kvotient fikk man også plassert dette nivået i forhold til en normalfordeling som angivelig sa noe om størrelsen på avviket.¹⁶⁰

Den Rettsmedisinske Kommissjon fant at erklæringen ikke hadde en tilstrekkelig konklusjon, siden den ikke uttalte seg om hvorvidt Anna var sinnssyk, og ba følgelig om en tilleggserklæring fra de sakkyndige. Dette avstedkom en konfrontasjon i tilleggserklæringen:

Vi skal i den anledning oplyse, at vi med vilje har undlat at uttale noget herom i konklusjonen. I præmisserne har vi sagt, at vi ikke hos hende har kunnet paavise noget tegn til sindssygdøm og hendes tilstand er saadan, at det efter vor mening ikke vil være berettiget at utstede sindssykeattest for hende. Det er imidlertid ikke spørsmålet om sindssygdøm eller ikke, som er avgjørende for hendes retsmedicinske bedømmelse. Hun er nemlig aandssvak og det, som skal avgjøres er, hvorvidt hennes sjælsevner er saa mangelfuldt utviklet, at hun av den grund ikke er tilregnelig. Avgjørelsen herav tilligger retten. [...]. Efter vor mening – som vi antar ogsaa fremgaar av erklæringen – bør hun ikke ansees tilregnelig for den handling hun har begaaet. Hvis vi nu i vor konklusjon uttaler, at hun ikke er sindssyk, vil dette let kunne gi anledning til den urigtige følgeslutning, at hun da maa ansees for tilregnelig, og dette har vi villet undgaa. [...]. Vi finner derfor ikke at kunne efterkomme kommissionens henstilling.¹⁶¹

I deres respons forekommer det en markert avvisning av kommisjonens føringer. Det vesentlige her er dog de anskuelsene som ligger til grunn for motsetningsforholdet. Disse kan på sin side betraktes på ulike analytiske nivåer. For det første kan man anta at det var det rent *faktiske* utfallet av saken som utgjorde grunnlaget for uenighet. Altså at for legenes del var det viktigste å gjøre sin mening utvetydig. Dette anførte de da også som et sentralt argument i tilleggserklæringen. For det andre kan det stå om en faglig uenighet mellom de sakkyndige og kommisjonen, hvor forståelsen av forholdet mellom åndssvakhet og sinnssykdom ikke var

¹⁶⁰Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/?. 146/22. Annas intelligenskvotient på 59 tilsvarte at hun var kognitivt på alder med en tiåring (16 x 0.59).

¹⁶¹Ibid. 146/22.

det samme dem imellom. I saken er det påfallende hvordan de sakkyndige rett ut avviste kommisjonens henstilling.¹⁶²

At legene avleverte en erklæring som de anså som den best mulige med henblikk på den gjeldende saken, kan vi ta for gitt. De utøvde sitt virke samvittighetsfullt. Samtidig så var (og er) 'det beste' fundert på de for-dommene som lå til grunn for dets avgjørelse. På den ene siden kunne dette dreie seg om forskjeller i hvor den samvittighetsfulle solidariteten skulle ligge: Om det var observanden eller samfunnet som trengte beskyttelse. På den andre siden er det rimelig å forutsette at de ikke gikk på akkord med sin faglige oppfattelse, og var samvittighetsfulle i så måte. Fagforståelsen kan jo i sin tur ha vært informert av ulike kunnskapsvokabular (i dette tilfellet terminologien i den daværende psykiatrien). Når så dette vokabularet var formalisert under overoppsyn fra Den Rettsmedisinske Kommisjon blir det nærliggende å tenke seg at de ulike for-dommene de sakkyndige og kommisjonen hadde, kunne skape en uenighet som også var drevet av rivalisering om definisjonsrett.¹⁶³

Også *hvordan* disse analytiske nivåene henger sammen, og som kan avleses i denne saken, gir anledning til å reflektere over flere trekk ved sjelsevnebegrepet. Kommisjonen tok ikke de sakkyndiges avvisning nådig opp. I en notat vedlagt saken signert Evensen og Vogt står det å lese at de hadde konferert med Riksadvokaten. Han hadde foreslått at Statsadvokaten skulle be de sakkyndige uttale seg om hvorvidt den påviste åndssvakheten:

...hadde naadd den grad, at den maatte betegnes som sindssyk. Han ansaa de sagkyndige forpligtet til at svare herpaa – event. maatte forhørsretten beslutte asylindlæggelse, dersom de sagkyndige ikke hadde material til spørgsmaalets besvarelse.¹⁶⁴

Kommisjonen skrev videre at:

Saken har vidtrekkende prinsipiell betydning. Kommissionen antar at der ved psykiatrisk observation altid, i konklusjonsform bör avgis uttalelse om sindssygespørgsmaalet, [...]. Straffeloven forutsætter rigtignok, at der maa regnes med personer, der kan være utilregnelige for en handling paa grund av mangelfuld udvikling av sjelsevnerne, selv om de ikke kan anses som sindssyke, men for denne kategori er betegnelsen aandssvak litet hensigtsmæssig. Til sindssygdom henregnes ogsaa aandssvak-

¹⁶²Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/’, 146/22.

¹⁶³Jeg bruker begrepet 'for-dommer' i tråd med Gadammers utlegging for å unngå inntrykk av at poenget var at de var «fordomsfulle». Det er forøvrig en kuriøs forbindelse mellom nettopp det modernes «fordommer» mot 'for-dommer', og den rettspsykiatriske praksisen å avdekke hvorvidt en person har de «korrekte» for-dommene for å kunne holdes strafferettslig tilregnelig.

¹⁶⁴Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/’. 146/22.

het, og det er kun forsaavidt som den aandssvake anses som sindssyk, at vedkommende kan tas i forvaring paa sindsykeasyl eller privatpleie. Det spøragsmaal det her gjælder at faa bragt paa det rene er dette, om de sagkyndige anser obs. mangelfulde sjælsutvikling for at være av en saadan art og grad, at hun bör betegnes som sindssyk. Som et andet led i konklusionen kan der i tilfælde afgives udtalelse om "bevisstløshet" eller "mangelfuld udvikling af sjælsevnerne".¹⁶⁵

Vi kan se av det ovenstående sitatene at for kommisjonen var saken uttrykkelig av prinsipiell, begrepslig og praktisk betydning.

Det *prinsipielle* spørsmålet stod om systemet rettssakkyndigheten inngikk i. Det var ifølge kommisjonsmedlemmen *bare* hvis man erklærte observanden sinnssyk at man kunne internere vedkommende i en psykiatrisk anstalt, i tillegg til at det ville *følge* av en sinnssyk-erklæring at vedkommende var utilregnelig. Dette var grunnstenene i det biologiske system.

De sakkyndiges oppgave var slik sett å anvende *begreper* med helt spesifikke institusjonelle konsekvenser, ergo måtte man rette seg etter dette prinsipielle mandatet. I denne sammenhengen var kommisjonens definisjoner «lov» for så vidt som at retten umiddelbart ville etterkomme den sakkyndiges erklæring så lenge den var konsistent med prinsippene for kommisjonens definisjonsarbeid – den rettspsykiatriske høyesterettens prejudikater. Det begrepslige spørsmålet ble utlagt som at utilregnelighet på bakgrunn av mangelfullt utviklede sjelsevner – i kraft av å *ikke* være en diagnostisk formulering – ikke rettferdiggjorde en derpå følgende medisinsk pleie.

I så fall var *konsekvensen* at Anna var å anse som rettspsykiatrisk tilregnelig. I forlengelse av dette mente kommisjonen også at 'åndssvake' falt under kategorien sinnssykdom. Som sådan kunne man videre definere en person med «mangelfullt utviklede sjelsevner» som 'åndssvak', og dermed sinnssyk. Det foregår dermed en forskyvning i forholdet mellom det prinsipielle og konsekvensene hvor kampen om begrepene utgjorde stridsgrunnen. Prinsippet 'sinnssykdom' var i ferd med å overskygge mulighetsrommet til konsekvensene av 'mangelfullt utviklede sjelsevner' fullstendig. De analytiske nivåene biter hverandre i halen.

Siden kommisjonens synspunkter stammet fra medisinsk hold er det kanskje ikke til å undres over at de fortrengte den ikkemedisinske definisjonen av utilregnelighet i straffeloven. Det var først og fremst leger som motsatte seg å innføre begrepet i utgangspunktet. Mer interessant derimot, er at vi her kan følge den nær sagt alkymistiske forvandlingen fra det prinsipielle nivået, over til det diskursive, og dernest det praktiske. Kommisjonen insisterte på at åndssvake – med eller uten mangelfull utvikling av sjelsevnerne – skulle forstås som per definisjon utilregnelige på grunn av sinnssykdom, og dermed innrulleres i det psyki-

¹⁶⁵Ibid. 146/22 – vedlagt notat, datert 5/5-22.

atriske apparatet. De sakkyndige legene derimot var besinnet på å overlate spørsmålet til retten. Dette passer for så vidt godt inn i et profesjonssosiologisk perspektiv, hvor man antar at den sentraliserte psykiatrien forsøker å øke omfanget av sin virksomhet.

Det forbløffende trer frem i at begge parter har rett og tar feil på en måte som speiler hverandre. De sakkyndige anså feilaktig som korrekt å ikke uttale seg om sinnssykdom i erklæringen. I kjølvannet av saken skrev Riksadvokaten et brev, hvor han sa seg enig med kommisjonen om at spørsmålet om sinnssykdom alltid skulle inngå i konklusjonen, uavhengig om de sakkyndige skulle mene at problemstillingen var irrelevant. Om det så ble erklært sinnssykdom ville dette «i regelen ansees som tilstrekkelig bevis i saa henseende, ...», altså at straffeforfølgningen ville bli innstilt. Så tilføyde han:

Derimot staar ikke straffbarhetsspørsmålet i samme utvilsomme stilling, om sakkyndige i sin konklusjon alene uttaler, at vedkommende er åndssvak, da "mangelfull utvikling av sjælsevernerne" alene utelukker straffbarhet, naar vedkommende paa grunn herav er "utilregnelig". Men spørsmålet herom er av rent strafferettslig art og dets avgjørelse beror paa paatalemyndighetens (ev. domstolens) skjøn eller mening om, hvilken grad av mangelfull aandsutvikling der skal til for aa utelukke tilregnelighet.¹⁶⁶

Riksadvokaten mente at i den gjeldende saken hadde legenes mening kommet klart nok frem – Anna var ikke tilregnelig – og man trengte ikke å forfølge spørsmålet videre til tross for de formelle feilene ved konklusjonen. Legene hadde rett i sin vudering av hvordan retten virket.

Dette var dog ikke hva kommisjonen var uenig med legene om. De hadde innsigelser på at legene hadde *unnlatt* å erklære Anna sinnssyk *på grunn av åndssvakhet*. Hvilket var nøyaktig det motsatte av det Statsadvokaten mente var gjeldende rett. Ved åndssvakhet skulle retten ta stilling til om dette var en utilregnelighetsgrunn. Riksadvokaten anførte altså en egen juridisk betydning knyttet til åndssvakhet i motsetning til kommisjonens begrepsdefinisjon. Etter at tiltalten mot Anna var frafalt – uten at hun ble erklært sinnssyk – glattet kommisjonen over saken ved å påpeke at siden saken var et grensetilfelle så forelå det et «naturlig grunnlag for meningsforskjell mellom de sakkyndige.» At Riksadvokaten *de facto* hadde gitt legene rett til å erklære åndssvake som ikke sinnssyke ble derimot avfeid som en misforståelse av sakens kjerne fra advokatens side. I årsberetningen drøftet kommisjonen saken, men uten å ta opp problemet knyttet til de motstridende forståelsene av åndssvakhet som hadde kommet for dagen mellom den juridiske og medisinske definisjonen.¹⁶⁷

Om Anna *virkelig* var sinnssyk, er ikke problemstillingen. Snarere er det slik at pro-

166Den Rettsmedisinske Kommisjon., RA/S-4249/D/Da/Daa/?. 146/22. Understrekning i original.

167Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. *Årsberetninger for året 1922*.

blemstillingen var en form for *virkeliggjøring* av en bestemt form for sinnskategori ved hjelp av definisjonsforskyvninger. Annas sjelsevner ble vurdert i lys av prinsippene knyttet til det rettspsykiatriske instituttet, men sjelsevnebegrepet ble av legene anvendt for å *unngå* institusjonelle konsekvenser. Om vi sammenligner erklæringen om Anna med den om Henrig O. ser vi antydninger til et mønster som gjentar seg i mange av erklæringene: Var observanden å forstå som farlig *var han sinnssyk* på grunn av sine svekkede sjelsevner. Var vedkommende ufarlig *var hun ikke sinnssyk*, men hadde svekkede sjelsevner. Begrepet kunne anvendes til å belegge det de sakkyndige mente var det beste tiltaket. Desto lenger individet lå unna grensen for idioti og nærmere det normale, jo mer gjorde en annen refleksjon seg gjeldende. 'Sjelsevnenes' betydning skiftet i takt med forestillingen om hvorvidt observanden kunne forbedres. I dette aspektet fikk åndssvakhet nok en betydning, definert i henhold til pedagogikk.¹⁶⁸

Hvis pedagogikk er svaret – var spørsmålet knyttet til forbedring

De fleste erklæringene i utvalget er relativt korte. De gjengir bakgrunnen for siktelsen, gjennomgår observandens slekt og oppvekst og foretar derpå en fysisk undersøkelse og et intervju. På bakgrunn av dette slutter de seg til en konklusjon. Ofte, om ikke alltid, lar legene skinne igjennom hva de legger til grunn for konklusjonen allerede tidlig i teksten. Man får en indikasjon på hva legene tenker. Konklusjonen *følger* ikke av det foregående, den er snarere å forefinne i teksten og gjentatt på en formell måte til slutt. Slik sett virker ikke prosessen helt gjennomiktig til tross for at legene som regel redegjorde for sin fremgangsmåte.

Ispedt disse erklæringene finner man noen få som er utlagt på et drøftende nivå, som ellers uteblir. En erklæring fra 1918, angående Olaf G.s mentale tilstand, er en av disse. Den behandlet utførlig det teoretisk grunnlaget for sin konklusjon, og koblet dette opp mot den sosiale funksjonen utøvde. Mot slutten av erklæringen spør legene seg med usedvanlig klarhet:

Skal man ved en Sindssykeerklæring gi Samfundet lovlige Adgang til at spørre ham inde paa et Sindssykeasyll for Livet, for paa den maate at gjøre ham uskadelig? Eller skal Adgangen holdes aapen for den mulighed, at han ved hensigtsmæssig paavirkning søkes dannet til et relativt brukbart medlem av Samfundet?¹⁶⁹

¹⁶⁸Eksempelene på besvangrede åndssvake, men ikke sinnssyke, og sinnssyke overgripere på grunn av mangelfull utvikling av sjelsevnene er en av de mest påfallende trekkene ved utvalget mitt. Se for eksempel: Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Alminnelige Rettsmedisinske Spørsmål - Herunder Obduksjoner, 1900-1924. RA/S-4249/D/Da/Daa [b]'. 113/15, 178/24, 304/25, 161/27, 243/22, 45/26, 256/29dab, 66/27 dab.

¹⁶⁹Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa'. 150/18.

Det er et godt spørsmål, ikke bare fordi vedkommende de utredet ga grunn til betydelig tvil, men også fordi det satt sakkyndighetsvesenets oppgave på spissen på en måte at man ser hva som var på spill i dens virksomhet.

Olaf G. en gutt på 18 år, stod tiltalt for noen tyverier og var mistenkt for en del andre. Han hadde tidligere unsluppet påtale fordi politiet i hjembyen holdt ham for utilregnelig. Det er i seg selv verdt å bemerke at politiet, i hvert fall i enkelte tilfeller, avgjorde tilregnelighetsspørsmålet og dermed unnlot påtale. I dette tilfellet var begrunnelsen at politiet så det som tjenelig å la påtalemyndighetene slippe bryderiet. Slik lød det lokale politiets uttalelse:

Jeg kjender selv angjældende og har det bestemte Indtryk, at Gutten er sindssyk. Imidlertid skal man holde nøie Opsyn med ham og undersøke, hvorvidt der kan være grund til at faa ham anbragt paa et Asyl. Da det efter min Mening er saa givet at Gutten er strafferetslig utilregnelig, har jeg for at undgaa at paaføre det offentlige Omkostninger ikke lat ham Undersøke av Distriktslægen, [...]. Han vil bli tildelt en Advarsel.¹⁷⁰

Dette var ikke tilstrekkelig ifølge Statsadvokaten som anmodet at: «...der – ogsaa for mulige fremtidige tilfælders skyld – er hensigtsmæssig, at der indhentes sakkyndig Erklæring angaaende Guttens mentale tilstand paa sædvanlig maate.» Distriktslegen oppsøkte Olafs hjem, men kunne ikke få fatt i ham og foreslo derfor å avlyse undersøkelsen under påskuddet:

Vedkommende kan muligens ikke ansees som ganske normal. Men jeg tviler paa, at Meddoms- eller Lagmandsret vilde erklære ham for utilregnelig. Fornærmede har imidlertid frafaldt tiltale, og da antar jeg, som fremholdt for Statsadvokaten, at man kunde se tiden an. Hvis han senere skulde forgaa sig paa noget Slags vis, kunde det være tidsnok da anstille nærmere undersøkelse av Olafs mentale tilstand.¹⁷¹

I likhet med politiets vurderinger var det praktiske hensyn som veide tyngst. Riktignok var Olaf «ikke ganske normal», men siden legen antok at retten ikke ville la dette spille noen rolle, så han ikke poenget i å forfølge spørsmålet. Olaf G. ble imidlertid tiltalt en gang til –

¹⁷⁰Den Rettsmedisinske Kommisjon. RA/S-4249/D/Da/Daa/, 150/18.; Frode Ulvund, “” Det Frygtelige Krigsskib”-Utforming, Iverksetjing Og Virkemaate Til Lausgjengarlova Av 31. Mai 1900”, 2002. Ulvund beskriver hvordan løsgjengerloven var gjenstand for en kriminalistisk kontrovers på grunn av vanskeligheten med å få dømt etter dens paragrafer. En fordring var advarsel og god kjennskap til tiltalte. Det er nærliggende å lese en slik «ond vilje» i den politifullmektiges håndtering. Ulvund betegner forøvrig loven som en klasselov.

¹⁷¹Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 150/18.

kort tid etter – og man måtte uvergerlig avfatte en erklæring. Denne ble grundig utført, med mange vitnemål og en granskende holdning til sine egne faglige forutsetninger. Fremfor å gå gjennom hele erklæringen, ser jeg det som tjenelig å ta for meg legenes oppsummeringer i den siste delen, for derpå vende tilbake til enkelte detaljer.¹⁷²

Begrunnelsene de anførte var som følger. Olaf hadde på farssiden av familien en belastet slekt med «Psychopatier og Tilfælder av "aandelig tilbakesatthet"». Han utviste små åndsevner og hadde ikke fullført skolen. I praktisk arbeid hadde han tidvis vært flink, med det forbehold at arbeidslysten vekslet med fortjenesten. Han var usosial og oppførte seg brutalt overfor foreldre og arbeidskamerater:

Det samlede Billede er typisk for Imbecilliten. Resultatet av De Sakkyndiges Under-sökelser av status præsens kompletterer Billedet: En ung 18 Aar gml. mand, der vel kan læse, skrive og regne, men som förövrig viser sig næsten komplett uvidende i andre Skolefag (med undtagelse av et enkelt Fag) – vel nærmest, fordi han betragter sine tidligere, ringe, surt erhvervede Skolekundskaber som unödigt Ballast, [...] som han i en Fart har kastet overbord.¹⁷³

Hans formidable ferdigheter i hoderegning var ikke å betrakte som en motsetning til denne «imbecilliteten»:

De imbecille kan gjerne være rene Genier i et specielt Fag (eller en speciel Kunststart), men tiltrods herfor staa paa et av Intelligensstogens laveste trin. [...]. Det er saaledes intet paafaldende i, at Sigtede [...] roses for sin Dygtighet under sin Deltagelse i Faderens Fiskeribedrift – naar han bare vil. Hvad der navnlig skorter paa hos Sigtede er Ævnen til selvstændig Aandsarbeide – konferer Intelligensprøverne, likesom mangelen paa rigtige ethiske Begreper er iöienfaldende. [Han er] et Individ med Anlæg, der vil gjøre ham det meget vanskelig at leve et Liv uten at komme paa Kant med Samfundet. Asociale Egenskaper og tilböieligheter er da ogsaa hos kommen i fuld Utvikling.»¹⁷⁴

I lys av hans senere, og for første gang egentlig kriminelle misgjerninger, fikk hans avvik en ny sosial betydning: «Nu krævet samfundsmæssige Hensyn, Retssikkerheten, at Sigtede ikke uhindret faar fortsætte paa sin Bane.»¹⁷⁵

I lys av dette mente de:

¹⁷²Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 150/18.

¹⁷³Ibid. 150/18.

¹⁷⁴Ibid. 150/18.

¹⁷⁵Ibid. 150/18.

... , at Sigtede maa betegnes som en Person, "der lider under en mangelfuld Utvikling av Sjælsevnerne". Om Graden av denne "Aandelige tilbakesatthet" for at benytte et av vor Universitetslærer i Psykiatri nylig konstruerte Ord, skal vi nedenfor utførligere uttale os. Foreløbig skal vi i vor Utredning faa benytte Ordet Imbecillitet om Sigtedes tilstand. Ordet har Hævd saavel i den psykiatriske terminologi, som i daglig Sprogbrug. I vor konklusion skal vi kun holde os til de i Kriminalloven benyttede Uttryk.¹⁷⁶

Særlig en ting ved sitatene er verdt å merke seg. Legene foretar et definisjonsarbeid hvor de sammenstiller en rekke begreper og legger dem overlappende betydning på en måte som gjør det rettslige og det medisinske i større grad forenlig. Triaden av ord var «Imbecillitet», «Aandelige tilbakesatthet» og «mangelfuld Utvikling av Sjælsevnerne». At de foretar en oversettelse trer tydelig frem i det de selv setter anførselstegn på både «Aandelig tilbakesatthet», såvel som «mangelfuld Utvikling av Sjælsevnerne». Deres foretrukne begrep derimot – 'imbecillitet' – står som om det referer til virkeligheten direkte. Det kan være flere grunner til dette. På den ene siden stiler de sine oppfatninger på en måte som skal belegge sjelsevnebegrepet, samtidig som de ikke griper til det som forklarende faktor i sin analyse. Den korrekte rettslige formuleringen ble avsondret fra deres eget fortolkningsapparat, hvilket opprettholdt skillet mellom juss og medisin. 'Aandelig tilbakesatthet' derimot, er trukket frem som et begrep med autoritet, og hvor de sakkyndige aktivt tok side i en kontrovers som hadde foregått angående tolkningen av åndsvakhet.¹⁷⁷

Den åndssvake kontroversen, hvem var åndssvak og hvorfor?

Foranledningen for uenigheten som oppstod omkring åndssvakebegrepet var en bemerkning fra Den Rettsmedisinske Kommisjon som stod i *årsberetning for aaret 1916*. I en erklæring fra samme år ble det konkludert med at observanden var åndssvak, men ikke sinnssyk. Kommisjonen skrev at dette var en umulig konklusjon. Åndssvakhet var sinnssykdom. De sakkyndige hadde replisert til kommisjonen at:

Uttrykket aandssvak har vi brukt i den [...] gjængse betydning av ordet, hvor man som aandssvak betegner en person hos hvem den almindelige aandutvikling, som svarer til vedkommendes alder, ikke er opnaadd paa grund av medfødt mangel eller sygdom i den tidlige barnealder».¹⁷⁸

176Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/.150/18.

177Ibid. 150/18.

178Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. *Beretning for aaret 1916*, 144.

Kommisjonen var uenig i denne anvendelsen av begrepet, siden det i henhold til sinnssykelovgivningen var slik at åndssvake var regnet som *rettslig sett* sinnssyke. Det innebar at de fikk noen av sine borgerlige rettigheter innskrenket (stemmerett, rett til kontraktsinngåelse, m.m.) og kunne av familie og domstol innlegges på ubestemt tid i asyl mot sin vilje. Kommisjonens linje var å understreke at erklæringen måtte besvare spørsmålene straffeloven stilte, som var henholdsvis «sinnssyk», «bevisstløs», «mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner» og «tvang». Hvilket legene hadde gjort, men i form av en selvmotsigelse i henhold til tolkningen av begrepet 'åndssvak' i sinnssykelovgivningen. Motsetningene var langt på vei de samme som i observasjonen av Anna.¹⁷⁹

Til dette hadde H. Arnesen, i et innlegg i Tidsskrift for den norske lægeforening, startet en debatt, hvor han mente at Wings utlegging av begrepet var feil. Åndssvakhet var ifølge Arnesen en langt større gruppe av tilstander enn de som kvalifiserte til utilregnelighet på grunn av idioti. Den bredere betydningen til begrepet svarte bedre både til den alminnelige meningen såvel som den rettslige vurdering, enn Wings snevre definisjon. I innlegget ble også Vogt kritisert for å bruke begrepet på en upresis måte, og han svarte på tiltalen. Hans mening var at den folkelige bruken av begrepet var irrelevant, det det kom an på var *formålet* med å anvende begrepet. Ifølge sinnssykelovgivningen var det bare individer med en sinnssykeattest som kunne innlegges i et asyl. Derfor var det også konsekvensen av begrepenes anvendelse som hadde noe å si. Som et alternativ til åndssvakhet foreslo Vogt begrepet 'aandelig tilbakesatthet', for på denne måten sondre mellom den gjengse språkbruken og den instrumentelle betydningen innenfor de psykiatriske og juridiske apparatene. Skålevåg mener at det som egentlig stod på spill i denne debatten, var:

... forholdet mellom juss, medisin, og pedagogikk, eller de medisinske institusjonenes rolle i administrasjonen av problemindivider. [...] Spørsmålet om åndssvake er sinnssyke, blir et spørsmål om hvilke lovparagrafer de bør behandles innenfor, og hvilke institusjoner de bør oppholde seg i.¹⁸⁰

Skålevågs resonnement synes å stemme godt overens med det jeg har lest. I grensetilfellene mellom sinnssykdom og andre abnormtilstander virker det som om det overveiende hensynet er erklæringens *virkning*. Det mitt utvalg fremviser, og som ikke kommer like klart til uttrykk i Skålevågs avhandling, er at disse forhandlingene om begrepenes betydning stammet fra en

179Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. *Beretning for aaret 1916*, 1916, 143-5.

180Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 320.

betydelig mer komplisert flora av betegnelser enn det Arnesen og Vogt diskuterte.¹⁸¹

I erklæringen om Olaf, ser vi hvordan legene tar opp denne kontroversen ved å tilby et tredje begrep som det mest anvendelige for individer med nedsatt tilregnelighet. De mente 'Imbecillitet' hadde hevd faglig såvel som allment. Muligens røper det en faglige overeksponering når de kaller det et allment begrep, men uansett hvordan det måtte ha seg er det verdt å undersøke begrepet siden de hevdet det var en god oversettelse av straffelovens 'sjelsevner'. Siden de sakkyndige selv henviste til den faglige autoriteten til universitetsforeleseren i psykiatri, virker det rimelig å bruke hans utlegning av begrepet 'imbecill' som rettesnor for å trenge inn i hva legene mente.

I forelesningsnotatet *Ragnar Vogt. Vårsem 1916 Psykiatri, Forelesninger på Gaustad*, av J. Prytz.¹⁸², finner vi Vogts dosering i psykiatri, hvor han tok opp de viktigste formene for sinnslidelser. Det spesielt nyttige ved å referere til en slik tekst er at den på den ene siden representerer «state of the art»-kunnskap om psykiatri i dette tidsrommet. På den andre siden er det en konsis, fortettet fremstilling som også gir et innblikk i hva man kunne forvente at de oppnevnte sakkyndige hadde kunnskap om. Jeg leser derfor teksten som et representativt bilde på psykiatrien i starten av det 20. århundre, forstått som et viktig grunnlag for de sakkyndiges kompetanse. Under tittelen *Idiotia* står det å lese:

Tilstande av mangelfuld aandsutvikling, nedarvet el. medfødt el. ialfald erhvervet i de første leveaar. Stabil. [...] ... evnerne er nedsatt over hele linjen. Enfoldige, umoraliske, impulsive, holdningsløse, impulsiviteten gir sig utslag i de mest uforudseede handlinger. [...]. Skal man danne sig ng. forestilling om saad. mennesker maa man ta barnet som model.¹⁸³

Videre at:

Hos de lettere angrepne er det særlig de høiere evner som er nedsat. [Hvilket] ydtrer det sig ved dovenskap, uutholdenhet, letbevægelighet, holdningsløshet – dette er meget hyppig hos de aandsvake. Moralitet vil si at [mennesket] handler efter langsigtede planer. De aandsvake er ikke istand at indrette sit liv efter en plan. De er amoralske vesener. Men mange kan i gode omgivelser p.gr. av det gode eksempel være tiltalende folk. Men andre har en vedvarende ond pervers tendens. Alle aands-

181 Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 317-320; Simonsen, 'Vitenskap og profesjonskamp', 127-130; Eva Simonsen, 'Intelligens, Moral Og Rasehygiene', 39. Uneigheten om hvordan man skulle forstå åndssvakhet i rettslig såvel som pedagogisk sammenheng fortsatte i lang tid etter dette.

182 Vogt and Prytz. Forelesningsnotatet finnes i historisk arkiv tilhørende Det Teologiske Meningshøyskolen, bare gud vet hvorfor akkurat dér.

183 Vogt and Prytz. Understrekinger i original.

svake er öieblikkets barn og er uten moralsk sans.¹⁸⁴

Disse lettere åndssvake var de imbecille og debile som ikke var å betrakte som sinnssyke i rettslig forstand. Tvert imot var noen av de fremste kjennetegnene ved slike individer nettopp kriminalitet: «Bl. de forbryderske elementer er en stor procent imbecile og debile, bl. de prostituerte, lösgjængere o.s.v.»¹⁸⁵ Vogt henviste i en annen tekst til Wings fortolkning av denne gruppen:

Træffende er den imbecille vaneforbryder skildret av P. Winge: "Ordet bacillus bruges særlig om lictorenes stav, altsaa øvrighedens kommandostav, eller om man vil, disciplinens symbol. Ordet imbecil kunde saaledes oversættes med den, som ikke kan greie sig, medmindre han er undergivet kommando og disciplin. [...]. Sterkest fremtræder lidelsen paa følelseslivet – ethikens – omraade."¹⁸⁶

Hovedbudskapet er, at i likhet med barn, må 'aandssvake' antas å ikke ha moralske evner og at de derfor ikke kan leve selvstendige liv. Men Vogt fører her et dobbelt budskap, siden han åpner for at de i en viss utstrekning kan være mottagelige for pedagogisk behandling.

De sakkyndiges foreslåtte begrep tolket etter Vogts og Wings definisjoner synes å passe deres beskrivelse av Olaf G. Og dette uttrykte også langt på vei andres oppfatning. Foruten politiets var skoleinspektørens vitnemål at:

Han var noget "rar" av sig og blev i de siste Aar, han søkte skolen, betragtet som anormal. Paa Grund herav og paa Grund av hans Natur idetheletat saa man gjennem Fingre med hans mange skröpligheter og Forsyndelser. For Dovenskap og Ulydighet er han saaledes – ifölge Straffejournalen – blit avstraffet korporlig blot 1 Gang.¹⁸⁷

Det forelå ingen i tvil om at Olaf ikke var som andre. Angående dette berettet også Olafs lærer at han: «... tvilte paa, at han var normal; særlig efterat han havde set ham i et av de første Skoleaarene engang pludselig begynde at hoppe og synge foran en Begravelse i den tro at det var et 17de mai tog.»¹⁸⁸

Det skortet altså på flere vis. For det første var han regnet som en sinke i skolen, for det andre utviste han (i et av sine første skoleår vel å merke) svake antenner for dekorum. Ut

184Vogt and Prytz.

185Vogt and Prytz.

186Ragnar Vogt, *Samfundssygdomme; Forelæsninger for Jurister. Afholdt Første Semester 1905* (Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag, 1906). 130-1.

187Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa', 150/18.

188Ibid. 150/18.

fra dette kunne man anta at saken var opp og avgjort, det kunne vel ikke herske tvil om at Olaf var «imbecill». Og det til tross for at presten ikke gikk like langt som de andre, idet han fastlo at: «Jeg anser ham som mindre brav Konfirmant. [...]. Jeg fik imidlertid ikke indtryk av, at han var anormal, men hørte blandt de daarligste konfirmanter».¹⁸⁹

De sakkyndiges usikkerhet rundt vurderingen knyttet seg til at Olaf passet inn i andre sosiale folder enn de offentlige. Fra andre hold fikk han skussmål som pekte i en annen retning. Hans foreldre «paastar» at han i barndommen var en snill og lydig gutt med middels evner, som gjorde det greit under konfirmasjonen og aldri skulket skolen. Alt dette ble kontrapoengtert i erklæringen med lærernes og prestens vitnemål, og det ble utførlig understreket i følgeseddelen til erklæringen. Foruten den vanlige påskriften om rammene for erklæringens utstedelse og utførelse lot man kommisjonen få vite at man ikke kunne sette lit til foreldrenes synspunkter. Til gjengjeld ble det også understreket at legene festet særlig lit til de mennene som uttalte seg om Olaf. På seddelen står det å lese at de var utpekt av politiet som troverdige, og i erklæringen blir de omtalt som «to gode Mænd, der ikke var beslægted med Sigtede, men som allikevel havde godt kjendskap til ham, ...». Man får det distinkte inntrykket at legene ønsker å løfte frem dette vitnemålet som ellers kunne bli oversett.¹⁹⁰

Tiltalen som til slutt hadde fordret en erklæring, skyldtes at Olafs mor anmeldte ham for å ha stjålet en kanne parafin. Denne hadde han riktignok solgt videre, men moren var redd for at han skulle gjøre virkelighet av trusslene om å sette fyr på huset, og: «... ønsket ham fjernet fra Hjemmet og vilde helst se ham anbragt paa en Anstalt, hvor han kunne komme under skarp kontrol og streng disiplin.»¹⁹¹ Andre var også av den oppfatning at disiplin var det som manglet. Siden legene ikke hadde tillit til foreldrenes forklaringer angående Olaf, hadde de tatt kontakt med to av farens medarbeidere. De hadde begge samme vurdering av Olaf, som ikke rimte med myndighetenes:

De har aldrig hos Sigtede iagtatt noget Trækk, der skulde tyde paa, at han ikke var normal. Heller ikke har det været dem paafaldende, at Sigtede skulde ha saa smaa Ævner. "De skal ikke faa mig til at tro, at den Gutten er gærn; han er bare fuld av Lediggang, Sköierstreker og Tjuvestreker". [...]. "Vimsete er han; men forresten er han normal nok".¹⁹²

Ikke bare mente de at han var frekk, attpåtil var han ganske utspekulert i måten han snodde til seg lunsj fra de andre i fiskerlaget. De hevdet at foreldrene ikke hadde klart å håndtere ham,

189Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 150/18.

190Ibid. 150/18.

191Ibid. 150/18.

192Ibid. 150/18.

til forskjell fra en annen nabo som hadde satt seg i respekt: «Naar den Manden snakker til ham, er han rædd og lyster.» I ovenpå bemerket de at han var den dyktigste i laget til å regne ut fortjenesten av fisket og at han hadde ry for å være en dyktig kortspiller. Problemet, slik de så det, var at han ikke utviste noe standhaftighet under motgang. Om det var dårlig fangst sluttet han simpelthen å jobbe fordi han ikke fikk noen fortjeneste.¹⁹³

Angående Olaf fastlo legene at: «Der er ved Undersökelse intetsomhelst paafaldende eler frastötende i Sigtedes Væsen eller Manerer. [...]. Han maa av ydre nærmest betegnes som et ganske pent, ordinært ungt Menneske.» Han vedkjente seg tyveriene, men ikke at han hadde blitt mer doven i den senere tiden. Legene fant ut at Olaf hadde god oversikt over sitt eget liv og lokalmiljø, men fremviste som forventet små skolekunnskaper. Hoderegning var han til gjengjeld god i: «han havde summeret Pengesummen, endog forinden den examinerende Læge selv var kommet til et Resultat».¹⁹⁴

Hva gjaldt etiske begreper fant man at: «Paa dette Omraade konstanteres væsentlig kun et Tomrum». I det hele tatt hadde Olaf lite rede på abstrakte begreper. I det praktiske dagligliv og det som stod i hans umiddelbare interesse var han normal, til og med dyktig. Alt som på sin side tilhørte løsrevet tenkning, hadde han ingen formening om. For eksempel gjennomførte legene den såkalte Masselons prøver, hvor man fikk til oppgave å lage en setning med tre oppgitte ord, f.eks «Jæger – Hare – Børse». Setningen han til slutt lirte av seg var grammatisk korrekt, men «den røber just ikke videre Tankeflugt». Meningsløse setninger av typen «Jeg har 3 brødre, Peter, Ole og mig» avslørte han uten videre. De gjennomførte også en intelligensstest: «som dog maaske er av mere tvilsom Værd, hvor det samme System søkes anvendt ved Prøver av voksne Personers intelligens.» Resultatet viste i alle fall at Olaf i «sin Aandelige Utvikling» stod på samme trinn som et barn mellom ni og ti år.¹⁹⁵

Etter å ha utelukket andre sinnssykdommer gjenstod det å avgjøre graden av hans:

"aandelige tilbakesatthet". [...]. Her staar vi overfor et rent Skjönsspørmaal, hvor absolute faste, sikre Holdepunkter for Bedømmelse mangler. For de lavest staaende Individier er Saken grei. Vanskeligheten melder sig, naar man staar overfor de lettere Grader av den "aandelige tilbakesatthet", som her, hvor det gjælder et Individ, der har besøkt almindelig Folkeskole, har lært at læse, skrive og regne, er blitt Konfirmeret, har vist sig brukbar (endog flink) i praktisk Bedrift; men som paa den anden Side mangler Ævnen til selvstændig Aandsarbeide, som i Intelligens synes at maatte side-stilles med et Barn mellem det 9de og 10de Aar, (altsaa dog ikke "tydelig lavere" end 10 Aars Trinet), og som synes at staa uforstaaende overfor vort Samfunds ethiske Be-

193Den Rettsmedisinske Kommisjjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 150/18.

194Ibid. 150/18.

195Ibid. 150/18.

greper. Skal man ved en Sindssykeerklæring gi Samfundet lovlige Adgang til at spørre ham inde paa er Sindssykeasyl for Livet, for paa den maate at gjøre ham uskadelig? Eller skal Adgangen holdes aaben for den mulighed, at han ved hensigtsmæssig paa-virkning søkes dannet til et relativt brukbart medlem av Samfundet? Efter de alvorligste Overveielser vover de Sakkyndige ikke at bestemme Sigtedes "aandelige tilbakesatthet" til en saadan Grad, at absolut strafferetslig utilregnelighet derav blir betinget. Vor Konklusion blir: 1. Vi finder, at Olaf G ikke er sindssyk. 2. Vi finder, at Olaf G. lider av mangelfuld Utvikling av Sjælsevnerne med nedsatt Selvkontrol og Dømmekraft.¹⁹⁶

Konklusjonen falt på bakgrunn av den formodning legene hadde om at Olaf – med de rette foranstaltninger – kunne «... søkes dannet til et relativt brukbart medlem av Samfundet...». Det er som om tilregnelighetsspørsmålet ikke lenger er det som skal besvares. Virkningen av legenes vurdering fremstår som langt viktigere: Om han skal sperres inne i asyl, eller om man kan fatte andre tiltak. At andre tiltak stod på agendaen virker åpenbart. For det første var han nå – slik erklæringen fremstiller det – erklært på det minste delvis tilregnelig. For det andre virket det selvsagt at han ikke ville tillates å drive omkring slik han hadde gjort inntil nå. Olafs sjelsevner var mangelfulle, forstått som nedsatt selvkontroll og dømmekraft. I så fall måtte man kontrollere og dømme for ham.¹⁹⁷

Lovens pedagogiske siktemål – medisinske mangel på virkemidler

Tiltalene mot Olaf må kunne sies å være ubetydelige, ett par småtyverier. Utredningen desto mer betydelig. Kanskje vi kan tolke legenes anstrengelser ved begrepsoversettelsene som en rettferdiggjørelse av at deres mandat gikk langt videre enn saken skulle tilsi: Dette var Olafs debut i det offentlige apparatets forvaltning av sosiale problemer. Her ble han ikke registrert som sinnssyk, men heller ikke som frisk. Først og fremst definerte de ham som uten moralske evner – i forlengelse med Vogts forståelse av en som ikke kunne handle etter en plan – og utenfor samfunnets planmessighet. Samtidig hadde han skyldevne og den pedagogiske forhåpningen om forbedring gjorde at han stod utenfor sinnssykdommen – en lærepenge var kanskje egnet til å oppdra Olaf. Denne innstillingen overfor de såkalt imbecille var slett ikke uvanlig. I journalregisteret fremgår bruken av «imbecill» som diagnose nær sagt alltid sammen med en konklusjon som avkrefte sinnssykdom. Den medisinske narrativen om de moralske defekte var samtidig pessimistisk, om de ikke var født slik så var de gjerne hinsides

¹⁹⁶Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 150/18.

¹⁹⁷Ibid. 150/18.

oppdragelse fordi den manglet fra starten – de var uhelbredelig blitt slik. I en erklæring fra 1912 skrev Paul Winge om en observand:

Hans oppdragelse er fra første stund forsømt, og han er meget tidlig kommen paa afveie. Trods værgeraadets omsorg og behandling i strengt skolehjem blev han dog en forvorpen gut, der søgte slet selskab, og saasnt han var fri for det daglige disciplinære tilsyn, kom han ind paa forbryderbanen. De psykopathiske karaktertræk vandt herunder mere og mere overhaanden, og han blev merre irritabel, udisciplinert, tildels brutal, voldsom og truende.¹⁹⁸

Poenget er at fra legenes perspektiv var deres oppgave å føre en kamp mot «beistet» i mennesket. «Psykopathien» fikk mer og mer overtak – det vil si det dyriske i personen – når han ikke lenger var underlagt disiplin og omsorg. Åndssvakhet var i det psykiatriske registeret en tilstand hvor pedagogikken ikke lenger kunne bidra til forbedring.

Forstand, moral og skyld

Man kan si at hvis 'sjelsevnene' var et begrep som kunne ordne flere grensedragninger ved å bære både medisinske og juridiske meninger samtidig var «åndssvakhet» et begrep som bidro til å viske ut skillet mellom det juridiske og medisinske fordi begrepets mening henspeilet på begge disse aspektene. I erklæringene som vurderte hvorvidt observanden var idiot og således sinnssyk, eller «bare» imbecill, åndssvak eller lignende, ser vi at det biologiske system som skulle ligge til grunn for avgjørelsen ble utfordret av at det delte mange forutsetninger med et syn på sinnssykdom som hadde blitt avleggs. Samtidig som psykiatrien bestrebet seg på å gjøre en medisinsk og vitenskaplig vurdering var den flettet sammen med en moralsk forståelse av mennesket, hvor det var nettopp fraværet av den moralske fortolkningsmåten som skulle gi rettspsykiatrien et selvstendig vurderingsgrunnlag. Anvendelsen av sjelsevnebegrepet var i denne sammenhengen brukt av legene for å modifisere medisinen såvel som jussen, for å tilveiebringe konsekvenser for observanden som legene selv anså som gavnlige. Samtidig er det mulig å hevde at man nærmet seg det metafysiske prinsippet i vurderingen av juridisk sinnssykdom. Det virker tydelig at man tok overtredelsen direkte med i betraktningen når man skulle fastslå om observanden var sinnssyk, og at det pedagogiske potensialet i erklæringens konsekvenser var den ledende tanken i de sakkyndiges resonnement.

¹⁹⁸Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger'. *Beretninger for aaret 1912*, 361.

Kapittel 6: Tillit

En rød tråd gjennom erklæringene er hvordan tillit var et sentralt dreiepunkt for avgjørelsen. I en viss forstand er det opplagt at det var slik, utredningen skulle stadfeste skyldevne etter påtale for et lovbrudd. I den moderne rettsstaten er lovens legetimitet fundert i en kontraktsteori. Det forutsettes en opprinnelig og frivillig inngåelse i det sosiale samværet som samtidig binder hver enkelt til lovens påbud. Et brudd på loven er i denne sammenhengen noe mer enn de eventuelle materielle konsekvensene, det er også et tillitsbrudd og en trussel mot «rettsordenen». Denne typen tenkning hadde stor betydning for straffeloven av 1902, hvor blant annet Francis Hagerup – en av de viktigste arkitektene bak loven – forstod lovens funksjon som delvis å opprettholde befolkningens skyldbevissthet forstått som aksept for statens voldsmonopol og rett til å straffe: «Vi anerkjender som Retsregel et Bud, der samtidig med, at det fremkalder Forestillingen om Pligt, vækker Forestillingen om, at det kan eller bør haandhæves ved organiseret Samfundsmagt».¹⁹⁹ Utdfordringen var hvordan denne pliktfølelsen skulle opprettholdes hvis den var avhengig av den enkeltes tilslutning til rettsordenen overhodet. Hagerups replikk var:

Det beror ikke paa vor fri Vilje, om et bestemt Bevidsthedsindhold hos os skal fremkalde Følelser af Pligt. [Den], der bryder baade Moralens og Rettens bud, har regelmæssig Følelse af at handle pligtstridig. [...]. Denne Pligtfølelse, [...], er en Følelse av Bundethed ved visse Regler, beror paa menneskelige Sjæleanleg, der unddrager sig nærmere Analyse, men som vi alene empirisk kan konstantere.²⁰⁰

Rettspsykiatriens betydning i denne sammenhengen er åpenbar. Nettopp i de tilfellene hvor pliktfølelsen ikke lot seg påvise var det grunn til å formode at vedkommende – av psykopatologiske grunner – ikke kunne la seg prege av pliktfølelsen. I så fall stod de utenfor rettens alminnelige orden. Tillit som en pilar i lovens legitimitet fordret psykologiske såvel som moralske aspekter, hvilket skinner igjennom i legenes erklæringer. Observandens troverdighet var alltid under granskning. Var vedkommende ærlig? Kunne han reflektere over spørsmålet om tillit som sto på spill i observasjonen og rettssaken?

199Rune Slagstad, *Rettens Ironi; Studier I Juss Og Politikk*, Ny utvidet utgave (Oslo: Pax Forlag A/S, 2011). 75.

Slagstad siterer Francis Hagerup – *Udvalgte mindre juridiske Afhandlinger* (Christiania 1901), 31.

200Slagstad, *Rettens Ironi*. Slagstad siterer Francis Hagerup – *Udvalgte mindre juridiske Afhandlinger*, 33-4.

Sannhet og samvittighet

I mange erklæringer var observandens vederheftighet trukket i tvil. Spørsmålet var gjerne enten om løgnen var et symptom eller om symptomene var løgn. Begge deler kunne i hvert fall fortolkes som sjelelig patologi.

Hans J.B., var tiltalt for incest. Under undersøkelsene kunne legene avdekke at han var svært løgnaktig i sin adferd, men ikke egentlig kriminell eller farlig. Han hadde dog vært en stor belastning for sin nærmeste familie. Under varetektsfengslingen hadde han blitt sinnssyk, men dette ble avfeid som simulasjon. Siden hadde dette gått over i en formodet reell sykdom («kataton depresjon») og legene konkluderte med at han faktisk var sinnssyk, om enn ikke på gjerningstidspunktet. I tillegg skrev de like før konklusjonen: «Det var igrunnen at vente, at en mand med Hans J.B.'s sjælelige forutsetninger vilde forsøke – ved simulasjon av sinnssygdome – at bringe sig utenfor skuddvidde [av påtalen].» Forsøket på å foregi sinnssykdom var i seg selv et symptom på slette sjælelige forutsetninger.²⁰¹

Bolette B. var tiltalt for mened og retten ville ha det brakt på det rene «"...hvorvidt hennes sjelsevner maa siges aa være normale, eller i hvilke henseender ikke, om hun er sindssyk, idiot, eller paa annen maate aandelig defekt"». ²⁰² Bakgrunnen for siktelsen var en farskapsak hvor det etterhvert viste seg at hun hadde hatt samleie med to personer, ikke bare én slik hun selv påstod. Hun var nå siktet for mened og viste seg i retten uvillig til å ta høyde for at det var to kandidater til farskapet. I erklæringen får vi vite at Bolette ikke hadde vært særskilt flink på skolen, men heller ikke dårlig. Hun var oppfattet som en arbeidsom person, om enn ikke begavet. Hun var normal for så vidt som at hun var på det jevne i de fleste ting. Det flere bet seg merke i, var at hun hadde et lettvent forhold til sannheten.²⁰³

Sorenskriveren i saken hadde kommentert: «..., at siktede gjør inntrykk av aa være utrustet med meget smaa aandsevner, og at spesielt hennes begreper om sannt og usannt maa være meget svake.» Også hennes foreldre meddelte at hun «løi og ikke hadde nogen respekt for sannheten.» Om Bolettes fysiske fremtoning hadde ikke legene så mye å bemerke utover at: «Hun har et stupid ansiktsuttrykk med en som regel aapenstaaende munn.» Hun viste seg å besitte lite skolekunnskap, men forøvrig god forståelse av tid og sted, sin egen livshistorie, samt praktiske forhold. Angående omstendighetene rundt tiltalen skrev legene:

Hun innrømmer, at hun kan ha løiet og talt usannhet. Etterpaa har hun hatt "ekko gran" samvittighedsnag. Siden hun er blit voksen, skjønner hun, at hun maa si sann-

201 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Db/Db/a'. 205/28.

202 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/'. 121/23/: 153/23. Erklæringen har nummer 121/23, men er vedlagt i nummer 152/23 som også inneholder kommisjonens notat.

203 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 121/23/: 153/23.

heten, for "ellers kommer jeg ikke i himmelen". Hun blev meget bedrøvet og det gjorde inntrykk paa henne, da hun erfaret, at hun var siktet for mened, men hun kan ikke forstaa, at hun har gjordt sig skyldig heri. Hennes svar her er uten nogen særskilt følelsesbetoning.²⁰⁴

Hvorpå legene slo fast at:

Der foreligger faa holdepunkter for aa bedømme siktedes moralske opførsel. Man kan ikke legge stor vekt paa, at siktede, holdningsløs, som hun er, har innlatt sig paa et seksuelt forhold, som efterlod følger. Miljøet har ingen bestemt opfatning i det moralsk forkastelige paa dette punkt. Siktedes stemningsliv maa karakteriseres som indifferent. Det er ikke affektbetonet, og om hun angivelig har tat sig nær av sin tilstand og den stilling, hun nu er kommet i, har ingen større reaksjon herimot været iaktat. Siktede er psykopatisk belastet, men den psykiatriske undersøkelse gir ingen holdepunkter for at hun kan ansees sinnsyk. Konklusjon: Efter foretat personlig undersøkelse av Bolette B. erklæres, at vi mener henne for ikke sinnsyk, men at hennes sjelsevner maa ansees aa være mangelfuldt utviklet.²⁰⁵

Påtalen ble frafalt som følge av erklæringen til tross for at Den Rettsmedisinske Kommisjonen ønsket å gjennomføre asylobservasjon. Resonnementet ble altså godtatt selv om det manglet deler av det tekniske rapportet kommisjonen ønsket benyttet, først og fremst intelligenstesting. Hva i så fall, var det som pekte ut Bolettes mangelfullt utviklede sjelsevner?²⁰⁶

For det første får vi en fysisk beskrivelse. Hun *ser* stupid ut. I tillegg ble det påpekt at familien var psykopatisk belastet, men det fremgikk av erklæringen at dette ikke var en nær forbindelse. Arv og fysiologi var i så måte bare indikatorer som i seg selv ble presentert som utilstrekkelige.

For det andre utelukker legene at avgjørelsen hvilte på hennes (seksual-) moral, fordi «miljøet» tilsa at handlingene ikke overskred det normale. Samtidig var «miljø» tvetydig fordi det i forbindelse med seksualitet knyttet sosiale overleveringer opp mot reproduksjon og arv, som i kontekst av rettssaken åpenbart hadde en negativ valør. Selv betraktet legene det hele utenfra og observerte at i *dette* miljøet var hennes holdningsløshet naturlig forklart ved å henvise til omgivelsene uavhengig av legenes (moralske) vurdering av disse.

Det tredje momentet i legenes resonnement knyttet an til hvordan Sorenskriveren

204Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/?, 121/23/: 153/23. «ekko gran» er etter hva jeg kan forstå en pleonasje med samme mening som «bittelitt».

205Ibid. 121/23/: 153/23.

206Ibid. 121/23/: 153/23.

trakk i tvil hennes forståelse av 'sant' og 'falskt'. Forstod hun i det hele tatt disse begrepene? Legene konfronterte ikke spørsmålet direkte i teksten, men vi får vite en hel del om dette allikevel. For det første at hun faktisk kunne skille mellom sin personlige fantasi og «sannheten». Hun var ikke hallusinert eller på andre måter beskrevet som å ligge under for vrangforestillinger. For det andre innrømmet hun at det var galt å lyve, og at hun hadde (litt) samvittighetsnag. Det Bolette ikke forstod var ikke forskjellen på sant og usant, men at hun hadde en grunn til å si sannheten uavhengig av hennes ønske om si den. Følelsen av forpliktelse var fraværende. Tiltalen mot henne var mened. Vi kan forstille oss at Bolette ikke ønsket å si sannheten, eller i det minste at mange som avlegger ed ikke har et ønske om det og dermed ikke har til hensikt å si sannheten. Men, det betyr ikke at de som lyver under ed ikke vet at de har grunner til å si sannheten som er uavhengig av deres eget ønske (om å lyve).²⁰⁷

Det er ingen grunn til å påstå at legene mente hverken det ene eller det andre angående hvorvidt man kommer til himmelen om man lyver, men at naiviteten i denne begrunnelsen røpet hvordan Bolette ikke begrep den sosiale implikasjonen i handlingen det er å tale sant. Det vil si, hun forstod nok at hun ved løgn førte andre bak lyset, men det hun selv ikke hadde øyne for var hvordan sannhet avhenger av samvittighet – altså som en tillitsrelasjon, noe *vi vet sammen*. Legene anførte ikke Bolettes grunner til å la være å annonsere to kandidater til farskapet. De påpekte at hun selv ikke forstod seg skyldig i mened, men forfølger ikke hvorfor hun mente dette. Istedet knyttes hennes fravær av skyldfølelse, som en medisinsk kategori, an til årsaken bak meneden.

Om vi fortolker Bolettes sjelsevner i sin konkrete kontekst, altså den rettslige, synes det å være en sterk grad av sirkelslutning i hvordan erklæringen sammenlignet lovbruddet med dets grunnlag. I tråd med det metafysiske prinsipp kunne påtalte få nedsatt straff – eller ingen straff slik det ble i tilfellet med Bolette – bare hvis overtredelsen skjedde på grunn av sjelsevnenes spesifiserte mangel. Selv om legene ikke henviste direkte til meneden klinger deres konklusjon som en rekapitulering av lovbruddets karakter og Bolettes innstilling til den. Legene avdekket et fravær av en *personlig* forståelse. I europeisk rettstradisjone har forholdet mellom 'sannhet' og 'person' vært sammenknyttet på en måte som gjør sjelsevnene i erklæringen tydeligere.

Roberto Esposito skriver i *The Third Person* (2012) at allerede i Romerriket var loven: «..., recognized to be one of the defining breaks between categories on a continuum punctuated and regulated according to successive thresholds of inclusion and exclusion»²⁰⁸, hvor kategorien 'person' var en politisk status forbeholdt en eksklusiv gruppe (patroner). Etter

207Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/121/23/: 153/23.

208Roberto Esposito, *Third Person: Politics of Life and Philosophy of the Impersonal* (Cambridge, UK: Polity Press, 2012). 77. Den juridisk mening av 'person' inkluderer også mer enn mennesker, f. eks. korporasjoner.

kristendommens universalisering av begrepet, ble det sekularisert av og med rettsvesenet i nytiden. Kategorien 'person' fortsatte allikevel å virke som en grensedragning:

... the idea of person is never entirely reducible to that of the biological substrate of the subject it designates; rather, its most significant meaning is to be found precisely in a sort of excess, of a spiritual or moral character, that makes more of the 'person', [it is] the inseparable relationship between body and soul in a single entity, open to relationships with other persons.²⁰⁹

Begrepet opererte som det tekniske uttrykket som avskilte det juridisk fra menneskets naturlige kapasiteter. Den moderne vendingen var – i etterkant av den franske revolusjon – at alle mennesker var subjekter. På den ene siden betydde dette at de hadde en naturlig status som personer. På den andre siden at alle skulle være subjekter innenfor regjeringssystemet til de nye nasjonalstatene som oppstod i de påfølgende århundrene. Esposito hevder det er en feiltagelse å tro at 'person' av den grunn ble synonymt med 'mennesket', og at:

The moment the person ceased to be a general category into which someone could be transferred, passing in and out of it the the way they did in Rome, and became a quality implicit in every human being, it revealed itself to be different and superimposed on the natural substrate it was implanted in. ... it was identified with the rational and volitional or moral part of the individual, the part invested with universal value, ...²¹⁰

Om vi beveger oss vekk fra begrepsgenealogienes metafysikk, og over til analytisk talehandlingsfilosofi kan vi forfølge den viktige funksjonen 'sannhet' har i *tale som handling*. John Searles påstand i *Making the Social World* (2010) er at en bestemt type språkhandling – *deklarativer* – ligger til grunn for sosiale institusjoner: De blir institutert og opprettholdt ved å bli erklært og anerkjent som reelle («ontologisk subjektivt», f. eks. penger). Til forskjell fra fakta som er uavhengige av subjektets erkjennelse («ontologisk objektivt», f.eks. tektoniske kontinentalplater), er deklarativene «maktpåleggende» (*deontic powers*) i forhold til subjektets *anerkjennelsen* av de statusfunksjonene deklarasjoner skaper. Searle skriver:

...once you have language, it is inevitable that you will have deontology because there is no way you can make explicit speech acts performed according to the

209Esposito. *Third Person: Politics of Life and Philosophy of the Impersonal*, 71.

210Esposito. *Third Person*, 82-3. Esposito forklarer hvordan bersonbegrepet utviklet seg fra å bety rolle, til å også innebære den som spilte rollen: Begrepet kan også forstås som den diametrale motsetningen til 'idiot' i sin opprinnelige betydning 'privat' eller 'seg selv'.

conventions of a language without creating commitments.²¹¹

Som en offentlig opptreden pålegger talehandlinger aktøren forpliktelser i henhold til handlingens implikasjon av fortid (proposisjoner) og fremtid (løfter, trussler, osv.). Ifølge Searle er den konvensjonelle strukturen i språket tilstrekkelig for at ytreren er bundet av sine talehandlinger. De er fundert i den normative forpliktelsen – samvittigheten – som konstituerer den spesifikke meningen. Om vi vender tilbake til Espositos analyser kan vi se den konkrete praksisen som *også* må ligge til grunn for at talehandlingers konvensjonsdrevne normativitet skal opprettholdes. Talehandlinger blir forpliktende i kraft av en allerede foreliggende statusfunksjon i det å *være en 'person'*. Rettspsykiatrien kan erklære denne for opphevet og sjelsevnebegrepet kunne anvendes for å gripe direkte inn i denne statusen. Ved erklæring om mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner ble individet noe man snakket *om*, og ikke en person man snakket *til*:

What is put into play with the third person is no longer a relationship based on exchange between a 'subjective person', indicated by the *I*, and a 'non-subjective person', represented by the *you*, but the possibility of a non-personal person, or more radically, of a non-person.²¹²

Rettsinsitusjonen er sentral fordi den er det grunnleggende apparatet som borger for at det sosialt konstruerte vedvarer å eksistere. Innad i retten er det opprettet et (psykiatrisk) skille mellom statusen til de som kan og ikke kan følge opp grunnlaget for de deklarativer talehandlingene – altså mederklære dem for sanne – ved å sondre mellom 'person' og 'individ'. For en som ikke kan tale sant i retten, reiser spørsmålet seg, om vedkommende må ekskluderes fra rettsinstitusjonen som et sosialt system for håndteringen av konflikten mellom ulike deklarativers krav om gyldighet.²¹³

211John R Searle, *Making the Social World: The Structure of Human Civilization* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2010). 82. For å bruke Searles eksempel er Presidenten i USA en *status funksjon* som følger av det institusjonelle rommet erklæringen av «presidentskap» oppretter.

212Esposito, *Third Person*, 106.

213Esposito. *Third Person*, 70-87, 104-115.; Searle, *Making the Social World*. 80-6. Det er relevante forskjeller mellom den typen filosofi Searle bedriver og STS-tradisjonen. En kritikk av Searle kan rettes mot hans *reifikering* av deklarativer som en ahistorisk konstitutiv betingelse for kulturer og institusjoners historie (selv om dette bringer ham til å spekulere over språkets opprinnelse), hvilket gjør ham blind for krysspolineringen av det ontologisk objektive og subjektive – et viktig studieområde for STS. Samtidig har Bruno Latour begynt å skrive om *institueringen* av vitenskaplige og politiske fakta og «matters of concern» fremfor konstruksjonen av disse, som var vanlig å anta i STS frem til sosialkonstruktivismen ble dratt inn i den (polemiske) «science wars». Latours prosjekt nærer således et slektskap med Searle, se: Bruno Latour, *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2013). Talehandlingenes karakter som selvtilstrekkelige innenfor jussen som en distinkt overordnet mekanisme for å sortere andre institusjonelle deklarativer, er også utforsket i Niklas Luhmanns forståelse av juss som et «autopoetisk sosialt system».

Det er denne merkvordige formen for dobbelbinding i begrepet 'person' som en som erklæres *å kunne erklære* vi kan se i uttalelsene om Bolette. Sorenskriveren formodet at Bolette ikke forstod forskjellen mellom sant og falskt fordi hun var «aandelig defekt», og hun kunne i så fall ikke regnes som en person i rettslig forstand til tross for at hun ikke var sinnssyk. Legenes holdepunkt var først og fremst at Bolette ikke oppførte seg slik hun *burde* ha gjort: Hun var indifferent, tok seg ikke nær av sin stilling, og var uten følelsesbetoning. Formodningen om at hun var syk fordi hun ikke var oppriktig begrepsliggjøres i oversettelsen som skrev henne inn i en deskriptiv terminologi gjennom «psykopatisk belastning». Dette var på sin side et rommelig begrep. Om vi vender oss til «Diagnostiske og prognostiske holdpunkter» i Vogts lærebok fra 1923, står det oppført om psykopati:

«... varig abnorm sjælelig beskaffenhet paa specielle felter, uten (eller uten sværere) intelligensdefekt. Aarsak: arv; [...]. Vanlige ytringsformer: stemningslabilitet; impulsivitet; seksuelle og andre driftsanomalier; romantiserende, fabulerende tendens (fantasisvind); *holdningsløshet*; det anetiske syndrom; nogen egocentricitet med paranoid antydning. Et enkelt saadant moment eller flere i forening har dominerende vekt og præger hele personligheten.»²¹⁴

Disse kriteriene ble publisert samme år som erklæringen og det er tvilsomt at legene benyttet seg av akkurat denne teksten. De gir allikevel en oversikt over hva man kan ha ment med begrepet. «Holdningsløshet» og «anetisk» var hos legene – i samsvar med Vogts definisjon – de springende punktene hvor Bolettes biografi veves inn i hennes psykopatiske natur. Samtidig tyder «belastet» på at de er forsøker å gi en forsiktig formulering. Hun *er* ikke psykopat, men *kan* skrives inn i psykopatienes register. Forklaringsrekkefølgen gikk *fra* sorensriverens normative forventninger *til* legenes naturaliseringen av Bolettes adferd ved å la normative brudd belegge patologi. Begge parter trakk veksler på hverandres kategorier, henholdsvis juridisk 'person' og medisinsk 'individ', hvor 'sjelsevnene' ble krumtappen.

Enkeltindividets plikt overfor samfunnet

Thorleif J. var tiltalt for forseelser mot løsgjengerloven og satt i varetektsarrest når legene intervjuet ham. Om hans slekt visste man lite utover at moren angivelig var «lidet avbalansert», men om Thorleif selv var det kjent at han i barndommen hadde gjort seg skyldig i en hel masse ugagn. Han ble etterhvert sendt til Bastøy fordi han var ustyrlig på skolen og forsømt hjemme. På skolehjemmet ga læreren følgende vitnemål:

214Vogt, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*. 240. Min kursiv.

«Han har aldri motatt en gut i saa haaplös aandelig forfatning. Han laa under for selvbesmittelse, var typisk arbeidssky, vanskelig for kammeratene, "saa en paa ham, for han paa vedkommende". Slog sig ofte helt vrang. Han hadde bebreidelser mot alt og alle. Samfundet var galt, lovgivningen gal, livet meningsløst. Avviste religion. Kværlantens natur helt igjennem: det var altid de andre mennesker som ikke var som de skulde. [...]. Aandelig habitus præget av typisk degeneration, høist upaalitelig og løgnaktig.»²¹⁵

Etter han forlot Bastøy hadde han streifet omkring og livnært seg ved å selge kort, lisser og småskrifter, samt tigging. For dette hadde han vært pågrepet flere ganger. Han hadde også vært tiltalt for å ha skremt barn med usedelige tlinærmelser, men uten å bli dømt. Selv drømte han om å komme inn i den «private kreds», altså eie egen bolig i en storby og leve av renter. Han medgikk at dette kom til å forbli en drøm siden han overhodet ikke anstrengte seg for å nå dette ved å jobbe.²¹⁶

Legene fant at han var en livlig person som slagferdig gjorde rede for seg. Han følte seg ikke forfulgt eller forurettet selv om han fant det en urett at han ikke fikk ferdes fritt. Legene foretok ingen intelligenstest siden det fremgikk av intervjuet at han besatt god forstand, det forelå heller ingen andre tegn på sinnssykdom. Legene oppsummerte:

... han [har] været en uforbederlig lösgjenger, i höieste grad arbeidssky, asocial, uten evne til at lempe sig efter samfundsmæssige forhold. Han vil ha sin ubegrænsede frihet, ret til at gaa, som ha vil. Han synes ikke at ha gjort sig skyldig i andre forseelser. Vi maa anta, at han er en i sjælelig henseende degenerert person med brist i karakteren og lav moral og med manglende evne til ordnet livsførsel. Men der er hos ham ingen uttalt stemningsveksel, ingen vrangforestillinger eller sanseforstyrrelser, heller ikke bevidsthetsforandringer, saaledes ikke tegn paa bestemt sindssygdøm. Han synes der-til at ha upaaklagelig forstandsevner. Vi kommer derfor til følgende konklusion: Vi anser ikke Thorleif J. som sindssyk.²¹⁷

Kommisjonen beføyet ingenting bortsett fra anbefaling om ekstra streng bevoktning under tvangsarbeidet. Som en «abnorm psykopat» ville han nok forsøke å rømme.²¹⁸

Få erklæringer fremviser en så tydelig politisk slagside som denne. Thorleif, den komplette motsatsen til den borgerlige tilværelsen – som han dog gjerne vil være en del av –

215Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/?. 4/26.

216Ibid. 4/26.

217Ibid. 4/26.

218Ibid. 4/26.

blir betegnet som sjelelig degenerert fordi han foretrakk å drive omkring fremfor «en ordnet livsførsel». Det er verdt å merke seg at sjelsevnene i erklæringen var en vag psykiatrisk kategori, ikke en juridisk formulering. Han ble *erklært* ikke-sinnssyk, men *diagnostisert* som sjelelig degenerert. Den karakterbrist at han ikke vil «lempe sig etter samfundsmæssige forhold» var legenes viktigste holdepunkt. I henhold til løsgjengerloven var det forbudt å streife omkring uten understøttelse og «de samfundsmæssige forhold» var i så en konsolidert konvensjon med rettigheter og plikter. Når legene forela en medisinsk grunn, synes den å følge den moralske formen til loven som en velbrukt hanske. Nettopp *fordi* Thorleif kan betegnes som en fri sjel med stor appetitt for å være sin egen herre blir han dømt – etter loven såvel som etter psykiatrien – til å påtvinges kuren man ikke en gang antok ville skikke ham rett. Om hans sjel var uhelbredelig fri, kunne hans kropp fengsles.

Sjelsevnenes kontekstualisering av gjensidig mistillit

Hittil har jeg drøftet de ulike måtene de sakkyndige tok opp tillit som et problem i deres eget forhold til observanden, eller observandens forhold til sin omverden og domstolen. Begreper som plikt og tillit var dreiepunkter som kunne skille observanden fra den tilregnelige lovbyteren. Erklæringene sorterte mellom personer som ved lovovertrødelse ville få sin straff og oppreisning, og individer som ikke kunne bryte loven fordi de var ekskludert fra de gjensidige rettighetene og forpliktelsene loven var ment å opprettholde.

Denne sorteringen i enten-eller kategorier har blitt kritisert innen STS: Ved å dele verden inn i «nærvær» (tilrengelighet) og «manifest fravær» (sinnssykdom), blir «det andre» ekskludert. Ifølge John Law er dette et sentralt trekk ved vestlig metafysikk og vitenskap. Tvetydighet og mangfold blir fjernet til fordel for binære kategorier som gjør fortolkningen av verden enhetlig (singularity), altså at enten så er det slik at P eller slik at ikke-P, hvorpå de «hinsidige» fortolkningene blir gjort umulige. Dette er *aktiv* prosess:

So singularity is not only the product of specific enacted and visible out-there-ness – though their production of singularities are crucial – but also of a series of mechanisms for avoiding the appearance and the experience of multiplicity: for expelling it into invisibility. For, alongside the practices of multiplicity, there are endless practices for insisting on, presupposing, and producing singularity.²¹⁹

Som jeg tidligere har vist var 'sjelsevnene' et nyttig begrep fordi det tillot en fleksibilitet i grensedragningen. Dette kunne kombinere 'utilrengelig' med 'ikke sinnssyk' som i saken om

²¹⁹John Law, *After Method: Mess in Social Science Research* (Routledge, 2004). 65.

Anna i kapittel 5, eller 'abnorm avviker' og 'tilregnelig' som i erklæringen over Thorleif.

'Sjelsevnene' kan også hjelpe oss med å forstå noe av det «hinsidige» i tilregnelighetsavgjørelsens grensdragning mellom innside og utside. Begrepets tvetydighet kom til anvendelse i tilfeller hvor nettopp det som falt utenfor den binære kategoriseringen av virkeligheten presset seg på. Ved spørsmålet om tillit var en «annethet» den sjeldent innrømmede gjensidigheten tillit impliserer. De ulike sosiale sorteringsmekanismene hvor tilregnelighet inngikk, produserte også en utside av fellesskapet som *i seg selv* satte tilliten på spill. Psykiatrien forsøkte å ta høyde for dette, de sinnssyke skulle behandles så godt som det lot seg gjøre. Ved innføringen av en egen sinnssykelov i 1848 var det et terapeutisk prinsipp at de innlagte skulle nyte størst mulig grad av frihet innenfor sykehusets daglige rutiner. Pasientene skulle bedres gjennom sosialt samkvem og sysselsetting. En gjenvendende problemstilling var at sinnssyke lovovertredere i seg selv utgjorde et tillitsproblem i asylsystemet, siden sikkerhetsforanstaltningene knyttet til deres innleggelse truet friheten til de andre pasientene. Paul Winge formulerte det slik:

Endelig viser erfaring, at de fleste sindssyge lovovertrædere tilhører vaneforbrydernes klasse og bringer sine forbryderske vaner og tilbøieligheder med sig ind i asylerne, hvorved de udsætter de andre syge for moralsk smitte:...²²⁰

Det sjelelig svekkede individet var vanskelig å bedømme i denne sammenhengen fordi det ikke passet inn i behandlingsregimene som var opprettet. Som syk var fengselsopphold dårlig egnet og kunne sågar gjøre vondt verre. Som kriminell ble asylsystemet satt under press. I tillegg kunne nettopp disse systemene skape problemene individet hadde.²²¹

Når legene spurte Emil W. om hans syn på oppdragelse, straff og moral, kom han med disse betraktningene:

Hvis han saa en tyv bryte ind et sted, vilde han maaske varsle eieren, om han var i nærheten, men ellers ikke bry sig med det. Det var en privatsak. Hvis han derimot saa en dame eller et barn bli overfaldt, vilde han gripe ind, men anser det dog for hensigtsløst at straffe voldsmanden. Han er rimeligvis en syk person.²²²

Emils holdning er interessant fordi han på den ene siden inntar legenes perspektiv for så vidt som at han tolket overfall som et sykdomssymptom. På den andre siden inntok han den mot-

²²⁰Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsninger*. 135.

²²¹Paul Winge, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsninger*, 135-154; Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til: norsk sosialpolitikk 1740-1920*. (Oslo: Gyldendal, 1994), 239-40.

²²²Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/?. 184/26 dab

satte rollen i sosialomsorgen, han hadde tilbrakt store deler av livet i offentlig institusjoner. Han var nå påtalt for en rekke innbrudd etter å ha flyktet fra Tyskland for å unnsnippe utsoningen av en fengselsdom. I arresten hadde han anklaget de ansatte for forsøk på forgiftning, angivelig var det «Politikommisæren» som var hovedarkitekten bak attentatforsøket. Når den ene legen forsøkte å innprente ham det ufornuftige i disse anklagene, repliserte han at legen «kanskje var "bestukket" av banden...», og stod i ledtog med dem. Dette mønsteret gjentok seg. Forestillinger av forfølgelse hadde Emil W. også hatt under opphold i tyske tukthus. Han hadde derfor blitt sent til asyl og legene mottok en fyldig sykejournaler derfra, hvor diagnosen lød «fengselspsykose». Etter å ha sonet deler av straffen fikk han permisjon for å komme seg, hvorpå han flyktet til Norge.

De sakkyndige, som i dette tilfellet var Ragnar Vogt og Oslos politilege Kristensen, spurte ham rett ut om han simulerte. For legene fremstod Emils «forestillinger om efterstrebelsler» som alt for beleilige. At han kom langveisfra gjorde det desto vanskeligere å danne seg et godt inntrykk og de var åpenbart vare for å bli holdt for narr. Enkelte ting tydet allikevel på at dette ikke var tilfelle:

Mot simulasjon forekommer det mig at følgende forhold taler: han prøver ikke å komme med urimelige svar ved almindelige spørsmåal, intelligensprøver o.l., men kommer øieblikkelig i sterk affekt, naar samtalen føres inn paa hans (angivelige) forfølgelsesideer, og da kommer det ogsaa somatiske tegn paa affekt [...]. Han protesterer energisk mot aa være eller ha været sinnssyk.²²³

Etter at han ble overflyttet til Akershus landsfengsel forverret tilstanden seg:

"Han hører og ser om natten særlig "politifunksjonær, middelshøi, markerede træk", som vil inn til ham i cellen i homosexuell hensikt og siden han kan passere nattevakten skjer dette med direktørens samtykke, da han er "einverstanden". Man vil forgidtte [sic] hans celle med "arsenikstøv" og kaffekoppen med "belladonnagift" "um sadistische Schweinerei zu machen".²²⁴

Grunnen til at man var ute etter ham på denne måten var ifølge Emil at «deres nervesystem er sykt. Som en normal mann har sin kvinne, sin kone, slik blir disse tilfredsstillet ved aa ødelegge en annen moralsk.». Selv om hans historier er fantastiske er det et aspekt ved dem som kan belyse hvordan omsorgsinstitusjonene kunne skape det problemet de ønsket å forhindre. Ut over at «belladonnagift» faktisk ble benyttet som et behandlingsmiddel i norske asyl, var

²²³Ibid. 18/26.

²²⁴Ibid. 18/26.

Emils erfaringer med overgrep høyst reelle. Det interessante er hvordan Emils sterke mistillit til myndighetene knyttes til deres «onde vilje», deres forsøk på å ødelegge ham moralsk. Om vi omtolker det kunne vi si at han allerede *var* moralsk ødelagt av det systemet som var satt til å beskytte samfunnet mot ham, og at hans forestillinger om forfølgelse uttrykte dette.²²⁵

Det groteske trekket i erklæringen

I en forelesningsserien *Abnormal* (1974-1975) tar Foucault opp det groteske ved den psykiatriske sakkyndighetens oppgave. Poenget hans er ikke å gi en negativ sjablong av hvordan sakkyndigheten opererte, men å belyse det momentet av *vilkårlighet* som inngår som en nødvendig del av den makten de utøvde. Som et vitnemål i retten var deres uttalelser privilegerte siden deres kompetanse til å si sannheten om observanden avgjorde hva som var rettferdig. Det groteske Foucault henleder til er misforholdet mellom den ubønhørlige rasjonaliteten i erklæringens effekt og den potensielle svakheten i resonnementet som skulle ligge til grunn for denne effekten. I erklæringen om Emil W., springer dette misforholdet frem i en motsetning. På den ene siden i legenes håndtering av «tilfellet» Emil, og deres maktbevissthet som slett ikke var ureflektert. På den andre siden Emils opplevelser av å bli håndtert i «... det apetheater, som kaldes verden"». ²²⁶

Møtet mellom legene og Emil var ikke preget av mistillit i utgangspunktet. Han ble beskrevet som vennlig og meddelsom, selv om han gjerne uttalte seg hånlige om den legen som ikke var tilstede. De karakteriserte ham som nærtagende og nervøs, men med gode evner. Emil hadde tilbrakt oppveksten i et Waisenhus hvor han følt seg undertrykket: «Fra nu av tilhørte han "en annen kategori av mennesker, nemlig den kategori, som man tør tillate sig alt likeoverfor uten aa behøve aa frykte for aa bli dradd til regnskap for nogen"...». ²²⁷ Siden han ikke hadde en legitim far hadde han blitt presset ut av sin mors familie etter at hun døde. Emil spurte hvorfor var det slik at: «nettopp de barn, de uekte fødte – som trenger mere støtte og kjærlighet enn andre skal bli saa daarlig behandlet.». I Norge hadde dette riktignok endret

²²⁵Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 18/26; Odd Lingjærde, 'Biologisk Orienterede Behandlingsmetoder I Gaustad Sykehus Gjennom Tidene', in *Gaustad sykehus; 140 år*, ed. by Nils Retterstøl (Oslo: Universitetsforlaget, 1995). 109-110. Waisenhus er hjem for foreldreløse, de var å finne i Norge fra 1778.

²²⁶Den Rettsmedisinske Kommissjon. 18/26, RA/S-4249/D/Da/Dab/'; Stefan Nagel, 'Schaubuden : Geschichte Und Erscheinungsformen', 97-8; Apetheater var en populær måte å harselere med maktens selvrepresentasjon, som brakte frem det *groteske* ved å kle opp aper i kostymer og iscenesette dem som maktpersoner. Når Foucault omtaler rettspsykiatrien som grotesk, henviser han blant annet til teaterstykket *Ubu* (Alfred Jarry, 1896), som omhandler en mann av folket som blir fullstendig despotisk og vilkårlig etter å ha kuppet makten i kongeriket. Det Foucault imidlertid ikke går inn på er hvordan dette stykket best kans leses som en harselas av den «demokratiske» selvrepresentasjonen av makt som barbarisk, i forlengelse av tradisjonen med apetheatret. Se: Foucault, *Abnormal*; Alfred Jarry, *The Ubu Plays* (London: Nick Hern Books, 1997).

²²⁷Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/'. 18/26.

seg omtrent ti år før erklæringen skrevet. De såkalte Castbergske barnelovene (1915) innførte økonomiske understøttelse og arverett til barn født utenfor ekteskap.²²⁸

Poenget er at Emil ble ført inn i et system hvor hans rettigheter som (ikke-) person var mangelfulle. Han hadde en status som ga ham liten rettsbeskyttelse og han la selv stor vekt på at denne høyst vilkårlige årsaken siden hadde brakt ham ut på en kriminell løpebane. Hans gjentatte møter med myndighetenes tunge hånd hadde munnet ut i forestillinger om at de ønsket å ødelegge ham. At dette var erfaringer fra Tyskland er mindre vesentlig siden det også i Norge var en rekke offentlige skandaler knyttet til overgrep i både barnevernsinstitusjonene og sinnssykepleien. Den private forpleiningen av sinnssyke ble omtalt som slave-driving fra offentlig psykiatrisk hold. Emil medga etterhvert at han var ødelagt forsåvidt som:

[...], at billedene av direktøren Smedal m.fl. stod for ham som full virkelighet, saalenge han om natten hadde dem for sitt øie. Om dagen kunde han nokk iblandt med sin fornuft komme til det resultat, at der kanskje ikke var helt virkelig, men naar det vendte tilbake, var det atter virkelig for ham. Han var ikke istand til aa faa dette fra sig. Hans kritiske innsikt paa dette punkt lot idethele meget tilbake aa ønske.²²⁹

Legene var svært opptatt av hans «kritiske innsikt» nettopp fordi han var uvillig til å *innrømme* at forfølgelsestankene var feilaktige. De kjempet en kamp med ham, om sannhet og rettferdighet. På den ene siden var han en forekommende og intelligent person. På den andre siden mente han at legene stod i ledtog med en konspirasjon om å ta ham. Det groteske elementet i erklæringen var at de avkrevde en tilståelse – fremfor forståelse – for hvorfor han tenkte og handlet slik han gjorde. Deres tilnærming var at han var skyldig uansett, enten i å være sinnssyk eller i å simulere sinnssykdom, en tilnærming som møtte motstand i Emils fortelling. Til slutt klarte de heller ikke å bestemme seg. De vurderte hans hallusinasjoner og tvangstanker som reelle og som følge av dette at Emil var sinnssyk. Samtidig ville de:

... ikke bortse fra den mulighet, at disse symptomer delvis kan være uekte og skyldes en tendens hos ham til aa overdrive sine nervøse symptomer og utsmykke dem fantastisk. Noget avgjørende bevis paa sinnssykdom har vi saaledes ikke funnet.²³⁰

228Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 18/26; Michel Foucault, *Abnormal*, 11-13; Det kan være opplysende å ta opp motivet for barnelovene, fordi den ifølge Anne-Lise Seip var fundert i et befolkningspolitisk argument hvor en sosial økonomisk omfordeling kunne styrke befolkningen som helhet. I mange erklæringer ser vi hvordan arv i biologisk forstand inngikk i konteksten til begrepet sjelsevner som en seksualmoralisk problemstilling i negativ forstand. Barnelovene kan tolkes inn i den andre enden av den biologiske skalaen, som en politisk produktiv intervensjon i formue- og navnearv med hensikt å styrke befolkningens seksualmoral. Se: Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til: norsk sosialpolitikk 1740-1920*, 193-6.

229Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 18/26.

230Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 18/26.

Den åpne konklusjonen krevde en ny erklæring under asylobservasjon. Denne tok på en helt annen måte utgangspunkt i Emils egen fremstilling av liv og skjebne.²³¹

Asyllegene trodde riktignok ikke at Emil faktisk var forfulgt av fengselsdirektør Smedal, men forsøkte å beskrive hvordan han hadde kommet til å tro at han var det. I sammendraget og konklusjonen står det:

Emil W. har allerede fra sin tidlige barndom og opvekst været utsat for sindsintryk, som har sat dype spor i hans sjæleliv. Han er uegte født, mistet tidlig sin mor, kom paa Waisenhus, hvor han ikke mødte forstaaelse og hvor legemlig skrøplighet (enuresis) gjorde ham til gjenstand for spot og mishandling [«kuren» for sin nattevæting, var å få det forkynt under fellessamlingen dagen etter]. Som ca. 13 1/2 aars gut blev han kastet ut i verden for at forsørge sig selv og hadde straks en forsedelig sexuel oplevelse (homosexuel omgang med en kamerat). Senere førte han et omflakkende tilværelse indtil han 18 aar gl, meldte sig som frivillig i krigen. Han maatte nu gjennemgaa krigens rædsler og det sedelige forfald, som fulgte med den. Efter krigen stod han legemlig og sjælelig svækket og uten existensmidler, og da han lot sig lokke med til en ugjerning (overfaldet paa den gamle dame), fik han straks hard dom, 4 aars tugthus, og blev for eftertiden stemplet som en farlig forbryder. Efter befrielsen fra fængselet levet han i en stadig angst for at bli fakket og indsat paany og i en haard kamp for tilværelsen. [...]. Vi er med de tidligere sakkyndige enige i, at W. er en i sjælelig henseende svak, let paavirkelig, saar og mistænksom person, og vi antar, at han under forrige observation led av en psykogen sinnslidelse, fremkaldt ved innstengning og ensomhet i fængslet, ytret sig ved hallucinationer og vrangforestillinger om fantastiske efterstrebelser, særlig fra anstaltsledernes side. Disse forestillinger fastholdt han fremdeles ved indkomsten her; de svandt imidlertid snart, og under de relativt frie forhold man her i asylet kunde innrømme ham, har lignende symptomer ikke vist sig. Han frembyder imidlertid stadig de samme tegn som før paa sjælelig svakhet, som med stor sannsynelighet maa befryktes igjen vil gi sig utslag i en manifest psykose, hvis han atter maa under fængselsstraf. For tiden kan vi ikke paavise psykotiske symptomer, som kan berettige til nu at anse ham som sinnssyk. Vi kommer saaledes til følgende konklusjon: 1. Emil W. har under sit fængselsophold lidt av sinnssykdom. 2. vi anser ikke Emil W. for tiden som sinnssyk.²³²

231Kringlen, *Norsk psykiatri gjennom tidene*, 97-103; Dahl, *Barnevern og samfunnsvern*. Dahl beskriver hvordan skolehjemmene for forsømte gutter, opprettet det første tiåret i det 20. århundre, ble drevet med profittformål og etter slaverilignende metoder (de drev landbruk på Bastøy). Dette skapte store offentlige skandaler. Ragnar Vogt skrev interessant nok at en av de gunstige utfallene av plassering av åndssvake i anstalter nettopp var muligheten til inntjening. Se: Ragnar Vogt, 'Lov Om Forsømte Børn Og Psykiatriens Stilling Dertil.', *Særtrykk av: Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 1908:10, 1908.

232Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 184/26.

Emil ble friskmeldt under asyloppholdet, men den sjelelige svakheten var fortsatt å spore: Han var svak, lett påvirkelig, sår og mistenksom. Det er vanskelig å forestille seg noen som i lys av denne karakteristikken ikke er mer eller mindre sjelelige svak, så hvorfor er dette trukket frem som begrunnelsen for at begrepet skulle anvendes?

Når man leser erklæringene er det en dimensjon som forsvinner. Legenes observasjoner er grunnlaget for vurderingen, men disse blir til en viss grad borte i oversettelsen fra det å observere til det å skrive ut observasjonene. Elementer av Emils karakter blir beskrevet, men ikke på en måte som tillater leseren å «se» slik legen gjorde, vi får ikke innblikk i handlingene som disse begrepene forklarte. Til gjengjeld var den sjelelige svakheten biografisk forklart på en måte som i teksten knytter karakteristikken sammen med konteksten av tidligere kriminelle og patologiske handlinger. Legene mente å kunne forstå Emils personlighet på bakgrunn av det presset han hadde opplevd. I denne erklæringen er narrativen sosiologisk fremfor biologisk orientert, siden det var ingenting ved Emil som tydet på at han led av noen organiske utviklingsfeil. I likhet med Emils selvforståelse var legenes forklaringen på hans moralske utenforskap at han aldri hadde blitt innlemmet i det. Dette hadde etterhvert gitt ham «psykogen sinnslidelse». Legene konkluderte med at han ikke simulerte. Det groteske i Emils forfølgelsesforestillinger blir av legene forklart ved at han stadig ble forfulgt for å bryte med det fellesskapet han var utelukket fra. Det groteske ved erklæringene om Emil var hvordan deres egne – og slett ikke vilkårlige – observasjoner slett ikke tillot å gjenopprette tilliten. Det uvilkårlige i deres funksjon som rettssakkyndige åpent ikke for den mellomstillingen Emil nå var skrevet inn i.

Som en rettslig kategori var de svekkede sjelsevnene i denne erklæringen umulig på en annen måte enn den Paul Winge hadde forestilt seg i kritikken av det metafysiske prinsipp. Det var ikke den spekulative kausale vurderingen som viste seg å være problemet, men hva man skulle gjøre på bakgrunn av den omstendelige vurdering som var gjort. Den vedvarende sjelelige svakheten Emil led av tilsa at han ikke ville tåle fengsling i fremtiden. Men, han var heller ikke sinnssyk og kunne således ikke interneres i asyl. Erklæringen fikk en lang respons fra Vogt hvor han reflekterte over denne problemstillingen. For det første påpekte han at de sakkyndige hadde lagt for stor vekt på observandens egen fremstilling av sin «vanskjæbne» og at: «obs. er næppe nogen helt paaliteelig person – tvertom.» For det andre mente han at de hadde friskmeldt ham for tidlig. Om det hadde seg slik at psykosene ikke var simulerte, var det «dristig» å ikke anta at han fortsatt var sinnssyk til tross for at han virket frisk. Slik Vogt fremstiller det, var det enten slik at Emil simulerte sinnssykdom for å unnsnippe straffen han fortjente, eller simulerte sinnsfriskhet for å unnsnippe pleien han trengte. Eventuelt gjorde han begge deler. Det groteske er ikke at Vogt inntok en kynisk holdning angående Emil. Det

groteske var at uavhengig av såvel de sakkyndiges meninger som kommisjonens, skulle den sannheten som ble konkluderte med i erklæringen være grunnlaget for en rettferdighet som i alle fall munnet ut i internering. Derfor måtte sannheten tilpasses dette. Om man tar de andre erklæringene jeg har skrevet om i betraktning skulle man ikke tro at det måtte være slik. I enkelte tilfeller viste det seg at sjelsevnebegrepet ble løftet frem av legene for å vise at observanden hverken var sinnssyk eller tilregnelig. Men de var heller ikke farlige. Emil derimot «har vist sig som en ihærdig paagaende forbryder med meget svake moralbegreper», han var en kriminell og skulle håndteres som sådann.²³³

Det groteske i sakkyndigheten

Problemstillingen var i lys av dette hvordan han skulle interneres:

Det er ogsaa vanskelig at se, hvordan der skulde kunde træffes betryggende sikringsregler mot obs. ..., hvis han skulde bedømmes som en "ikke sindsyk" person, der ikke taalte fængselsstraf. Hvis anbringelse i fængsel sandsyneligvis skulde medføre er nyt sindssygdomanfald, vilde det jo være inhumant at sætte ham i fængsel til utsoning av retsstraf. Og vilde det være synderlig bedre at anbringe ham – efter §39 – paa Opstad, hvor han vel ogsaa vilde maatte tas i forvaring, iallefald hvis han viste rømnings-tendenser – – og hvilken garanti har man for, at han vilde vise sig troværdig paa Opstad, naar han erfaret, at han efter §39 var anbragt der paa ubestemt tid. Saken er i det hele floket paa mange vis; men kanske kunde han paa Opstad faa nogen chance for mere friluftsliv, der antas at være heldig for ham. De sakkyndige har, synes det mig, bragt saken i vranglaas ved ikke i punkt 2. at ta konsekvensen av sin egen opfatning, uttrykt i punkt 1. [...]. Da han, samfundsfiendlig indstillet som han er, ikke kan sættes paa fri fot, uten risiko for nye forbrydelser, fremtvinger da det spøragsmaal sig, om han – overensstemmende med td. §39 – burde anbringes i arbeidshus. Skulde han ved en saadan anbringelse – trods al den humane hensyntagen som kan forlikes med rimelige sikringshensyn – atter nye tegn paa sindssygd, maatte spøragsmaalet om hans sindstilstand atter straks tas op til prøvelse. En konstitutionel sjælelig svakhed med stadig nye anfald av sindsförvirring bör iallefald bedømmes som en "vedvarende" sindssygd, hvis tilbakefaldene ikke kan undgaaes i det miljø, som vedkommende er henvist til paa grund av sin hele holdning.²³⁴

Vogts resonnement viser frem en paradoksal spenning mellom den psykiatriske og den jurid-

233Paul Winge, *Den Norske Sindssygeret*, Bind 2, 234; Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/,184/26.

234Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/, 18/26. Opstad var en tvangsarbeidsanstalt.

iske logikken slik de var ment å fungere sammen i straffeloven. Koordinatene for vurderingen av sannheten om Emil og den korrekte responsen på denne sannheten er henholdsvis hans umoralske, upålitelige og samfunnsfiendtlige holdning på den ene siden, og samfunnets behov for sikkerhet på den andre. Når det viser seg at de ikke kan forenes med henblikk på de humane hensynene Vogt tar opp – at han er syk – er det samtidig tydelig at spørsmålet om rettferdighet må avgjøres til fordel for samfunnets sikkerhet.

Om vi tar utgangspunkt i Espen Schaannings beskrivelse av den medisinske tenkningens inntog i rettsrommet som et «konflikttyveri» som dreide rettstenkningen henimot det medisinske blikket på kriminalitet som en samfunnssykdom, er det i denne erklæringen slik at den juridiske og medisinske konteksten tvinger frem en sannhet om observanden som de sakkyndige ikke selv stod inne for. Prosessen kan betraktes som en vekselvirkning. Den kriminologiske tenkningen fikk innslag i straffeloven av 1902, men effekten av dette var at det juridiske spørsmålet om rettferdighet kom til å prege den psykiatriske tenkningen om sannhet fordi den måtte tilpasses denne sammenhengen. Foucault hevder at:

... the joining of the medical and the juridical secured by expert medico-legal opinion, this function of the medical and the juridical, is brought about only by means of the reactivation of what I would call elementary categories of morality...²³⁵

Han knytter de moralske kategoriene an til spørsmålet om oppdragelse, hvilket får en uhyggelig klang i vår sammenheng. Legenes vurdering av det (ab)normale ble i det rettsmedisinske handlingsrommet forskjøvet til betraktninger om det moralske. Det groteske momentet i rettsakkyndigheten oppstod når den medisinske og pedagogiske dimensjonen i straffeloven ikke lenger hadde institusjonelle rammer som kunne håndtere sannheten den stod ovenfor: Deres egen form for omsorg hadde skapt det tillitsbruddet som hverken kunne betegnes som sykdom eller skyld, og munnet dermed ut i moralsk fordømmelse. Hvis det pedagogiske prosjektet hadde mislyktes på individnivå var alternativet å ekskludere ham så langt det lot seg gjøre fra kollektivet. Sjelsevnene inntar i erklæringen en mellomposisjon, psykiatrisk frisk-syk på den ene siden, og rettens rett-galt på den andre, hvor kombinasjonen av det normale og det normative blir oversatt til det moralske.²³⁶

Vi ser også at Vogt foretar et kunstgrep i sin kommentar ved å skyve Emils form for sjelelig svakhet inn i sinnssykdomskategorien. Men det viste seg at en slik reforhandling om sannheten ikke var nødvendig. Det åpnet seg en annen mulighet for å «løse» problemet. Emil ble sendt tilbake til Tyskland. I et brev fra kommisjonens sekretær står det at: «Saken bör vel

²³⁵Foucault, *Abnormal*. 35.

²³⁶Foucault, *Abnormal*, 35; Espen Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjæl*, 34-40.

derfor nu ikke foranledige nogen forføining fra komm!» Hans Evensen istemte:

... (De sakkyndige har ikke noget med at uttale frygt for fremtiden, hvad heller ikke noget berettiger dem til. Erfaringen viser, at denslags psykopater som regel reagerer på den måde, som de ser sin fordel i, og derfor klarer et fængselsophold, når de er bange for utsikten at bli spærret inde på ubestemt til.)²³⁷

Evensens vurdering understreker hvordan det moralske spørsmålet blir dominerende. Det er åpenbart for ham at de sakkyndige ikke skal uttale seg om fremtiden for så vidt som den handler om observandens behov for rettslig immunitet. Om det handler om den politiske kroppens immunitet mot de som bryter mot dens moralske fellesskap kan man tillate seg å forutse fremtiden: Emil vil nok tåle straffen han fortjener, så lenge han kunne trøste seg med at om han ikke tålte den så kom det til å bli verre.

Dette var slettes ikke første gang kommisjonen anla dette perspektivet. I årsberetningen for året 1924 tilføyde kommisjonen noen betraktninger om sikringsparagrafen (§39). De gjennomgikk en del saker hvor de mente at paragrafen burde komme til anvendelse. Felles for disse var at ingen av de tiltalte hadde blitt erklært sinnssyke, men ble samtidig betraktet som så psykisk abnorme at kommisjonen anså det sannsynlig at vedkommende ville begå lignende forbrytelser igjen, hva enten det var tyveri under beruselse, homoseksuell omgang med yngre gutter, eller trusler og legemsfornærmelser. Det nye grepet var å koble sannsynligheten for fremtidige lovbrudd og psykisk abnormitet sammen i 'sjelsevnene'.²³⁸

Tillit til fremtiden

I erklæringene om Bolette, Thorleif og Emil ble tillit det sentrale dreiepunktet for legenes avgjørelse. Selv om begrepene ble kontekstualisert på forskjellige måter peker de alle på behovet for å ta en avgjørelse om hva man kunne forvente av observanden i fremtiden. De var ikke bare vurdert etter hva de hadde gjort, men hva de kunne komme til å gjøre.

De sakkyndige var satt til å vurdere en grense mellom ansvarlige personer og syke individer. Når sjelsevnebegrepet kom til anvendelse som en mellomstilling, ble den hensiktsmessige konsekvensen av erklæringen bundet opp i forventningene de sakkyndige hadde til observandens fremtidige adferd. I straffeloven av 1902 hadde man en egen paragraf som var utformet for å sikre individer som ble ansett som en fare for rettssikkerheten – §39. I lovre-

²³⁷Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/°. 184/26.

²³⁸Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger', *Årsberetninger for året 1924*, 400-4.; Schaanning, *Kampen om Den Forbryterske Sjæl*. Schaanning gransker i boka inngående den psykiatriske prognostisering av farlighet.

formen av 1929 rekontekstualiserte man sjelsevnebegrepet som en problemstilling angående fremtiden. Ragnar Vogt skrev i årsberetningen til Den Rettsmedisinske Kommisjon for året 1929 at dermed var:

...Rammene for utilregnelighet innsnevret, således at den kun omfatter sinnssykdom og bevisstløshet. [...]. III. *Den mangelfulde utvikling av sjelsevnene og varig svekkelse av disse* (med andre ord imbecillitet og andre (psykopatiske) utviklingsanomalier, senil, alkoholisk, epileptisk og annen sinnssvekkelse) medfører ikke lenger nogen eventuell ophevelse av straffeskylden eller nedsettelse av denne. Såfremt der ved den slags tilfeller idømmes straff, blir denne alltid utmålt [...] innenfor de ordinære strafferammer. Den tidligere regel om adgang til nedsettelse av straffen under det ordinære lavmål og til en mildere straffart er således ophevet. Til gjengjeld er der utformet et system av sikringsforholdsregler [...]. Betingelsene for anvendelse av sikring er definert rummelig, så bestemmelsene skulde bli lett anvendelige. Det vil i særdeles mange tilfeller kunne sies med avgjort bestemthet om disse sjelelige svake og svekkede individer, at deres tilstand medfører *fare for* gjentagelse av straffbare handlinger.²³⁹

Ut fra de erklæringene jeg har drøftet i dette kapittelet var dette en endring som fant sted i praksis allerede før lovreformen. Det vil si, anvendelsen av sjelsevnebegrepet ble rettet mot individer man ønsket å internere fremfor individer man ønsket å gi straffefritak. De nye sikringstiltakene gikk i en akse fra milde tiltak – forbud mot alkohol, eller oppholdssteder – til «de mest inngripende: arbeidshus, fengslig forvaring». Dette hadde et synlig pedagogisk tilsnitt, fordi man kunne starte med strenge tiltak og så mildne dem ettersom vedkommende oppførte seg bra, eller omvendt idømme milde sikringstiltak under trussel om noe verre hvis oppførselen ikke svarte til det man forventet. I tillegg ble muligheten for sikring av vaneforbrytere – i den tidligere §65 – innlemmet i §39. Mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelsevner gikk fra å være et begrep som betegnet nedsatt strafferettslig tilregnelighet til å uttrykke behovet for sikringstiltak overfor de man ikke nærret tillit:

Ved grensetilfeller (imbecillitet, psykiske konstitusjonsanomalier, f.eks. av kverulatorisk art, alkoholisk sjalusi m.v.) vil det oftere kunne stille sig sådann, at man kan nøie sig med å påpeke den utpregede sjelelige mangel eller svekkelse. Følgen herav vil være at saken fremmes i rettslige former, med fortrinnsvis sikte på sikringsforholdsregler. [...]. Kan det av medisinske grunner antas at sikringsforholdsregler vil føre til målet, vil det i mange tilfeller heller ikke være så påkrevet at gå til utstedelse

²³⁹Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger', *Årsberetninger for året 1929*, 339. Kursiv i original.

av sinnssykeattest. Mange psykopater vil betrakte adgangen til å få deres sak rettslig prøvet som et stort gode, som en bevaret menneskeretighet.²⁴⁰

I *Kampen om den forbryterske sjel* drøfter Schaanning den økende innflytelsen psykiatrien fikk ved straffelovreformen i 1929, og vi kan lese i sitatet over hvordan innflytelsen tiltok. Ikke bare var 'sjelsevnene' gjenstand for forsterkede interneringstiltak, de var også egnet til å internere på et mindre robust grunnlag enn sinnssykdomskriteriet. I dette kapitlet har jeg drøftet erklæringer som viser hvordan det sentrale dreiepunktet for sjelsevnebegrepets kontekstualisering var spørsmålet om tillit. I neste kapittel vil jeg ta opp hvordan den nye praktiseringen også var utledet av en ny teoretisering av begrepets innhold.²⁴¹

²⁴⁰Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger', *Årsberetninger for året 1928*, 241-2.

²⁴¹Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjel*, 160-4. Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Årsberetninger', *Årsberetninger for året 1928*, 239-41.

Kapittel 7: Konstitusjonell svekkelse

I dette kapittelet vil jeg drøfte den teoretisk sterkeste formuleringen av sjelsevnene som er å finne blant erklæringene: De 'konstitusjonelt' svekkede. Begrepet var ikke nytt. Man kan for eksempel finne det i bruk i boka *De almindeligste sygdomsaarsager*, skrevet av Hans Jørgen Vetlesen i 1883, hvor det betegnet den generelle helbredstilstanden til pasienten. Slik begrepet kom til å bli anvendt – for å betegne de *lett åndssvake* og *anetiske* (amoraliske) – kan man si at «konstitusjonelt» var implisert i begrepet «mangelfuldt utviklede». Det dreide seg om feil ved personligheten. Siden det ble fremhevet gjentatte ganger kan det være grunn til å undersøke om begrepets anvendelse i erklæringene kan tolkes som et *vitenstrekk*. Jeg tenker her på Schaannings analytiske tilnærming som undersøker hvordan definisjonskampen om begreper handler om å gripe inn og endre konteksten hvor begrepet ble anvendt. Meningsammenhengen blir endret ved å tilføre et nytt moment. Erklæringene inngikk ikke i den offentlige diskursen om kriminalitet og avvik, nivået for intervensjonen var selve rettssaken og hvordan retten burde vurdere observanden. Ved å understreke at sjelsevnene var en generell kapasitet ble en konstitusjonell svekkelse av disse noe annet og mer enn å identifisere årsakssammenhengen mellom lovbruddet og det psykiatriske avviket.²⁴²

Vitenskaping som oversettelse mellom normal og norm

Et av de viktigste analytiske begrepene til psykiatri var *det normale*. Tolket som det regelmessige innen en populasjon, statistisk forstått, avløste dette begrepet *det naturlige*. Dette hadde to viktige konsekvenser. På den ene siden åpnet det for at hva som var riktig og feil ble et mer åpent spørsmål – det skulle besvares empirisk. På den andre siden, og som følge av den objektive og eksperimentelle metoden, kunne denne kunnskapen komme til å fortrenge de normative implikasjonen som inngikk i dens tilblivelse. Nettopp nøytralitet var en av den eksperimentelle vitenskaplige metodens største fortrinn. Wings og andre legers bestrebelser på vitenskapliggjøring av psykiatrien var i stor grad rettet mot å legitimere deres praksis ved å påberope seg objektivitet. Resultat var at psykiatrien faktisk begrenset sitt eget kompetansedomene, for eksempel ved å kreve sinnssykdom som det eneste kriteriet for utilregnelighet i straffeloven av 1902. Til gjengjeld åpnet denne autoriteten for politikk under dekke av en påstått nøytral kunnskap om verden. Legene preget innholdet i 'det naturlige' ved å besitte kompetanse om 'det normale'. Normalitet ble en viktig kontekstualiseringsmekanisme i flere av erklæringene. Ikke bare konsekvensene, intelligensmålingene eller den moral-

242Nielsen, *Livets tre og kodenens kode*, 45-6-; Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjæl*, 24-5.

ske evnen, men også «det normale» måtte vurderes relativt til situasjonen.

Ole D. var siktet for «at ha hat utuktig omgang med sin aandssvake søster siden denne var 12 aar gl. og i de siste 7 aar regelmessig helt til i december f.a. at ha hat samleie med hende ofte flere ganger om uken.»²⁴³ I erklæringen kom det frem at observanden og hans søster hadde delt seng siden hun var tolv og han var søtten. Foreldrene hevdet å aldri ha kjent til noe usedelig forhold, inntil hun var blitt besvangret. Det forelå ingen sinnssykdom i slekten, men familien var kjent som den fattigste i bygda og den besvangrede søsteren var betraktet som åndssvak. Også Ole ble omtalt som lite intelligent, men på ingen måte umedgjørlig eller vanskelig. Legene foretok en intelligenstest hvor han kom ut på niårstrinnet, hvorpå de påpekte:

Naar vi tar hensyn til, at obs. har gaat paa en almindelig landsens skole, hvor han der-til har været meget fraværende, samt de primitive forhold hvorunder han er vokset op og senere i levet, er vi tilbøielige til at anta at hans intelligensalder i virkeligheten ligger noget høiere end prøvene angir.²⁴⁴

I 1927, året erklæringen ble avlagt, var intelligenstesting blitt kritisert og tilpasset over en periode på omtrent ti år. Den var ansett som et fast verktøy i de sakkyndiges undersøkelse, men heller ikke som mer enn en indikator. Grunnen til dette fremgår i sitatet over. Man kunne ikke forvente at alle hadde mottatt en oppdragelse eller skolegang som lå til grunn for den overgripende normalen testen satte som standard. Sammendraget lød:

Obs. tilhører en familie med lite utviklet intelligens. En søster aandssvak. Obs. selv har gaat paa skole, men med adskillig forsømmelse og med daarlige karakterer. Han er konfirmert, men med en meget daarlig attest fra presten. Hans arbeidsgiver i de senere aar regner ham blandt sine mindre intelligente arbeidere. Hans intelligensalder maa settes til mindst 9 aar. Konklusjon. Vi anser ikke Ole D. som sindssyk. Vi anser Ole D. for at ha en mangelfuld utvikling av sjelsevnerne.²⁴⁵

Til dette hadde kommisjonen ingen forføyninger hvilket er noe overraskende. En intelligensalder på ni år ville ifølge rettspsykiatrisk praksis være tilstrekkelig til å erklære observanden som idiot og sinnssyk. Muligens godtok kommisjonen erklæringen fordi det var redegjort for at målingen kunne være skjev grunnet Oles manglende skolegang. I tillegg erkjente han forholdet slik det var. Det var han som tilstod etter at hans søster hadde fortalt at det dreide seg

²⁴³Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/°. 38/27 dab.

²⁴⁴Ibid. 38/27 dab.

²⁴⁵Ibid. 38/27 dab.

om en fremmed mann, og han innrømmet straffeskyld fordi han visste at det han hadde gjort var ulovlig såvel som galt. Han hadde med andre ord en moralsk forståelse som svarte til lovens forventninger av en tilregnelig person. Som legene skrev i erklæringen: «Under hensyntagen til det milieu, hvori han har vokset op og hvori han lever, maa hans etiske opfatning og abstrakte tenkeevne ansees normal.» De mente altså at Oles handlinger kunne forklares – og delvis unnskyldes – på grunn om miljøet han levde i. Det normale måtte tolkes på bakgrunn av den riktige populasjonen, i dette tilfellet fattige bygdefolk.²⁴⁶

Legenes fortolkning kan på noen punkter minne om det tidligere paradigmet i psykiatrien, altså degenerasjonsteorien. Forklaringen på Oles handlinger ble satt i sammenheng med sinnslidelsene i familien, foreldrene var uintelligente og fattige, søsteren åndssvak. I legenes narrativ var den naturlige konsekvensen nok en forverring i neste slektsledd. Dette vil imidlertid være en mistolkning, ikke så mye av legenes narrativ som av degenerasjonens skiftende betydning. Biologisk sett var den ikke lenger regnet som en holdbar hypotese. Til gjengjeld hadde begrepet skrevet seg inn i et annet register med medisinsk betydning. I *racehygiene* ble arvelighet og åndssvakhet føyd sammen på en ny måte. Siden man antok at det var genet som var bærer av de arvelige karaktertrekkene, ble åndssvakhet å forstå som en skade på kimcellen. Psykiatrien hadde gått vekk fra antagelsen om at erhvervede egenskaper kunne arves, men arvelighet spilte fortsatt en sentral rolle i forklaringen av åndssvakhet.

Siden arvemekanismene – i henhold til mendelismen – virket gjennom et komplekst og ikkelinjært system, fremstod miljøet som en potensielt kummulativ faktor. Individuer med «belastet» arvemateriale ville sannsyneligvis klare seg dårligere i erhvervslivet enn andre, og dermed gi avkommet verre forutsetninger for å hevde seg. For det første fordi dette formodentlig øket sjansene for skader på kimcellene til deres egne barn. For det andre fordi de ville vokse opp i fattigdom. Over tid kunne dette resultere i en form for opphopning av både fattigdom og slett arvemateriale. Fattigdom og negativ arv virket forsterkende på hverandre. Ragnar Vogt fremstilte det slik i en forelesningsserie for jurister i 1905:

Man maa jo nemlig ikke glemme, hvorledes det gennemgaaende er de mindreværdige og sindssvækkede individer, som efterhvert synker ned i proletariatet, og denne omstændighed vil igjen nødvendigvis ytre sig som mindre gode anlæg i proletariatets børn.²⁴⁷

Biologisk svekkede individer hadde en ugunstig innvirkning på sine omgivelser, de undergravde kulturen og samfunnets levedyktighet. Det var enkeltindivider som led av disse

²⁴⁶Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/?. 38/27.

²⁴⁷Vogt, *Samfundssygdome*, 128.

svekkelsene, men virkning fikk en antatt samfunnsmessig effekt i form av en splitting mellom de som klarte seg godt og den brokete gruppen av sinnssyke, åndssvake, løsgjengere, forbrytere og prostituerte. Ikke bare folket som et *empirisk objekt* stod i fare for å degenerere, men «folket» som et *normativt subjekt* stod på spill.

Racehygienen var tenkt som et samfunnsmedisinsk instrument som kunne bøte på dette problemet. Ved å forhindre at uheldige arveegenskaper ble videreført kunne man bidra til å opprettholde hele samfunnets moralske og produktive evne. Vogts skrev i boka *Arvelighetslære og Racehygiene* (1914): «Det er racehygienens maal at fremme de sunde, høiverdige menneskers liv paa de svakere og mere lavtstaaende individers bekostning».²⁴⁸ Det underliggende resonnementet lød at nettopp de mer høyverdige var de som ofret seg for alles ve og vel, viste størst medmenneskelighet og som gikk foran i å sette moralsk eksempel til etterlevelse. Med andre ord: De styrket «folket», både i kraft av sitt «fortrinelige arvemateriale», og ved å begå samfunnets gode dåder.²⁴⁹

En grunn til at den racehygieniske diskursen fremstår som såpass hard kan være at legene så for seg en eksponensiell økning av problemet, blant annet fordi tilgjengelige politiske mekanismer kunne forsterke problemet fremfor å løse det:

Et racehygienisk fremskridt kan neppe ventes bare som følger av bedre opplysning og en almindelig folkemenings magt. Et moralsk paabud om at sætte samfundets interesser over det personlige krav paa lykke vilde nok kunne føre til, at de edleste gir avkald paa forplantning; men de sletteste elementer vilde vedbli at forplante sig uhindret. Som al anden hygiene maa racehygienen støtte sig til lov. Da lovgivningen tjener til vern om samfundets interesser, er det naturligvis fuldt berettiget at lovgive ogsaa om betingelserne for barneavl, saasnt et fornuftig menneskeopdræt er blit erkjendt som en av de høieste samfundsinteresser.²⁵⁰

Det var et medisinsk inngrep på det biologiske Evensen så for seg som den beste løsningen. Sterilisering ville omgå problemstilling ved å gå til roten av ondet. Samtidig var han forsiktig med å uttale seg om hvordan dette skulle gjennomføres. Først og fremst fordi han mente det vitenskapelige grunnlaget foreløpig var for tynt. Dette kunne resultere i at forhastede lovgivninger kunne bringe racehygienen i miskreditt, og dermed svekke mulighetene til å gjennomføre de nødvendige reformene. Men uavhengig av hva man skulle foreta seg for å endre forholdene fremstod det i psykiaterenes øyne som utvilsomt at det forelå en negativ tendens.

248Ragnar Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene* (Kristiania: Cammermeyers Boghandel, 1914). 122.

249Evensen, 'Kritik Av 'Degenrationslæren'', 376-9; Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 47.48 ; Vogt, *Samfundssygdomme*, 125-6.

250Evensen, 'Kritik Av 'Degenrationslæren'', 379.

Erklæringen avfattet om Ole tar opp dette problemet og knyttet det til innholdet i begrepet 'sjelsevner'. Hans abnormalitet skyldtes at han i sitt oppvekstmiljø allerede hadde nådd den (sub)normale standarden for moral såvel som driftighet. At han angret lovover-tredelse var av mindre betydning fordi det på sett og vis ikke var Ole som var problemet. Derimot kunne han kanskje være en del avløsningen. Siden legene ikke antok at Ole utgjorde noen umiddelbar trussel, valgte de å ikke erklære ham idiot. Til gjengjeld åpnet de for at domstolen kunne iverksette tiltak på bakgrunn av deres uttalelser om hans sjelsevner.

Konstitusjonelle svekkelser – sjelelige defekter

Det var i all hovedsak Ragnar Vogt som anvendte formuleringen «konstitusjonelle svekkelser» i erklæringene, og det var han som ga det en teoretisk dekning. Å betrakte be-grepet som en intervensjon er forøvrig i tråd med hvordan Vogt anså kunnskap som tanke-modeller. «Sannhet» var definisjoner som viste seg praktisk anvendbare, og vitenskap var systematisk etterprøving og anvendelse av definisjoner. I seg selv var vitenskapen amoralsk og dens definisjoner ble forskjøvet av meningssammenhengen den inngikk i. For Vogt var uavklarte definisjoner i rettspsykiatrien et problem han intervenerte i ved flere anledninger:

f. eks. den omstændighet, at aandssvakhet i Norge betegner *en speciel art av sinds-sygdom*, sidestillet med *paralysis generalis, paranoia ...* – men i Danmark *et med sinds sygdom sideordnet begrep*. I videnskap og ret er det uforsvarlig at tumle med udefinerte meninger.²⁵¹

Vogt hadde til hensikt å gi definisjoner som *virket* bedre enn de som allerede forelå. Dette kom blant annet frem i erklæring om Emil, hvor begrepet ble anvendt slik: « En konstitu-tionel sjælelig svakhet med stadig nye anfald av sindsforvirring bör iallefald bedømmes som en "vedvarende" sindsygdome...».²⁵² Ved å anvende «konstitusjonell» ønsket han å plassere diagnosen av Emil inn blant sinnssykdommene, på tvers av de sakkyndiges konklusjon. Med et slikt grep ga Vogt sjelsevnerne en ny rettslig betydning.

Den første anvendelsen av formuleringen er å finne i en erklæring fra 1914. Dette er forøvrig det ene av to tilfeller hvor Paul Winge gikk med på å gjøre det umulige, han sluttet seg til anvendelsen av det metafysiske prinsipp i en erklæring. Borger A. innrømmet å ha truet sine barn og deres forpleiningsfamilie på livet. Fostermoren hadde blitt redd og an-meldte forholdet. I den første erklæringen som ble avlagt i denne anledningen beskrev legene

251 Vogt, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*. 75-6.

252 Den Rettsmedisinske Kommissjon., RA/S-4249/D/Da/Dab/?. 184/26. Understreking i original.

ham som: «en egen, ilter, stridig, jaloux og rethaverisk person, og de kom "om end under nogen tvivl" til den konklusjon, at han "antages ikke at være sindssyk".» På grunn av den usikre konklusjonen besluttet forhørsretten ham innlagt til observasjon i asyl, hvor de nå også ville ha uttalt om «hvortitt vedkommende er farlig for retssikkerheten, om han befinner sig i en tilstand av nedsat tilregnelighet». ²⁵³

Det var tilfeller av sinnssykdom i Borgers slekt, farfaren hadde krampeanfallet og «Obs.' farmors far er straffet for tyveri.» Han hadde klart seg bra på skolen og fikk gode skussmål av presten. Som voksen var han kjent for å være sta og egen. Han hadde blant annet forsøkt å kaste ut en leieboer med familie midt på vinteren, og da de nektet hadde han revet ned kakkelovnen deres så det tok fyr i leiligheten. Han hadde også ved andre anledninger oppført seg brutalt og sonet korte dommer for dette:

I 1910 var obs. sigtet for at ha slått sin hustru og for at ha avfyret et haglskud i taket i sin egen leilighet.» Han betalte mulkten. Etter en rekke episoder av vold mot kona og naboene, ble han underlagt en psykiatrisk undersøkelse. Disse legene slo fast at han var «en mand med smaa evner. [...] I retsmedicinsk henseende kan han "ikke betragtes som sindssyk". ²⁵⁴

Under asyloppholdet hadde Borger til gjengjeld oppført seg pent. Han var vennlig, rolig, og forklarte seg fattet. Kunnskapene hans var små: «17 mai opgir han som foreningsdagen med Sverige. [...]. Han kjender betydningen av paaske, men ikke av pintse.» Med intelligenstest ble han satt til 13-årsalder etter Binet-Simon prøven. Etter mange intervjuer hvor Borger fikk komme med sitt syn på forholdene omkring hans liv, betegnet legene ham som følger:

Han maa betegnes som en i aandelig henseende temmelig mangelfuldt utviklet person, dog ikke som aandssvak. Av karakter har han været egensindig, stridig, gjerrig, med liten evne til at underordne sig; men iøvrig strævsom, ordentlig og arbeidsom. I de senere aar har han leilighetsvis misbrukt alkohol. Han har derhos gjennemgaaende hatt litet herredømme over sine lidenskaper og sindsbevægelser. Ved forholdsvis smaa anledninger kan han bruse op i et ubændig sinne med voldsomme utladninger i form av trudsler, kasten av gjenstande, nedrivning av ovne, avfyring av skræmmeskud o.l. [...]. Under trykket av mere vanskelige livsvilkaar har der siden 1909 utviklet sig forskjellige overværdige forestillingskomplexer av jaloux, hypokondrisk og rethaverisk karakter, uten at det dog er kommet til nogen utvikling av

²⁵³Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 254/14. Den andre erklæringen hvor Winge som sakkyndig benyttet begrepet var i 1909, 46/1909. Erklæringen er ingensteds å finne.

²⁵⁴Den Rettsmedisinske Kommissjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 254/14.

virkelige vrangforestillinger. [...]. Han er med aarene blit en ulykkelig stillet mand, har mistet sit hus, er blit separeret fra sin anden hustru og maattet leve avsondret fra sine barn, som han paa sin vis holder meget av, om han end i sit forhold til dem har utvist megen tankeløshet. Han maa ansees som en meget inferior person med en utpræget abnorm sjælelig konstitution (sundhetsbeskaffenhed). Hans ustyrlige sindsbevægelser skyldes utvilsomt først og fremst hans abnorme sjælelige konstitution; men det er ogsaa tydelig, at trykkende ydre livsvilkaar, irriterende omgivelser m.m. har bidraget til at fremkalde ubændige vredesutbrudd hos ham. Noget tegn paa sindssygdom er ikke iagttaget. Konklusion: Vi anser ikke Borger A. som sindssyk.²⁵⁵

Borger var altså ikke sinnssyk, men konstitusjonelt sjælelig abnorm. I sammenheng med domstolens ønske om å få vite om Borger var «... farlig for retssikkerheten, om han befinner sig i en tilstand av nedsatt tilregnelighet.», så var konklusjonen noe tvetydig. De bekreftet at han ikke var fullt tilregnelig, men var han farlig?²⁵⁶

I erklæringen får vi ikke vite noe om dette, men det er verdt å legge merke til at domstolens formulering impliserte farlighet ved konklusjon av nedsatt tilregnelighet. Forøvrig skulle de sakkyndige i henhold til den rettsmedisinske veiledningen ikke uttale seg om:

..., hvorvidt psykisk abnorme, men ikke sindssyke er farlige. Den sakkyndige bør derimot, som før nævnt, tilrettelægge materialet for rettens avgjørelse herav i sammendraget, saavidt hans sakkundskap sætter ham istand til at opgjøre sig en begrundet mening herom.²⁵⁷

Det fremgår dog tydelig nok av erklæringen at hans konstitusjon var den *primære* årsaken til hans ustyrlige sinnetokter. Borgers *vesen* var farlig.²⁵⁸

Hva er det som oversetter mellom Borgers biografi og biologi? For det første blir det påpekt at hans åndsevner var mangelfullt utviklede. Han var ikke skarp, slik også andre er-

255Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 254/ 14. Sjelsevnebegrepet var *ikke* oppført i registeret for denne erklæringen, hvilket kan tyde på at begrepet ble anvendt i erklæringer jeg ikke har lest.

256Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 254/14.

257Evensen and Harbitz, *Veiledning I Rettsmedisinske Undersøkelser*, 97. Jeg må medgi at kronologien er et problem her, i og med at veiledningen var skrevet ti år etter erklæringen. Slik sett er det åpenbart at de sakkyndige ikke refererte til den når de unnlot å si noe om farlighet. Til gjengjeld var det nettopp Winge, Vogt, og Evensen som utarbeidet disse spørsmålene, og det er ikke urimelig å tenke seg at Evensens veiledning baserte seg på den praksisen som han i samarbeid med Vogt mente var den beste – altså Winges og Vogts. I alle fall har jeg ingen anledning til å påstå noe om årsaksforholdene mellom teori og praksis slik de artet seg, i beste fall er det en rimelige rekonstruksjon. I verste fall tar jeg feil selv om det *ble* rett. Paul Winge skrev som følger i 1915: «Er derimod sindssygespørsmålet besvaret benegtende, har den sakkyndige ikke alene ikke pligt til at udtale sig om farlighedsspørsmålet, men han savner endog ret til at betegne sigtede som farlig. Farlighedsspørsmålet skal nemlig i det heromhandlede tilfælde ifølge straffelovens § 39 besvares af retten efter skyldsspørsmålets afgjørelse og altsaa ikke af den sakkyndige.». Se: Winge, *Den Norske Sindssygeret*, bind 2, 238

258Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Daa/, 254/14.

klæringer hadde påpekt, men dette ble ikke tilskrevet spesielt stor vekt fordi han ellers var foretaksom. Slik Vogt og Winge beskrev livet hans stod ikke hans intelligens tilbake for selvforsørgelse. Dessverre hadde han hatt nedturer som gjorde dagliglivet vanskelig, og her var det den andre karakteristikken som bidro til å forklare hans problemer: Han ville ikke innrette seg sosialt, og i hvert fall ikke underordne seg andre. Slik hadde det oppstått mange konflikter, også disse var fra legenes perspektiv begrunnet i hans abnorme «sjælelige konstitution». Overgangen gikk fra en beskrivelse av at han ikke *ville*, til at han ikke *kunne* tilpasse seg. I denne erklæringen er det tydelig at Vogt ikke ønsket å strekke sinnssykdombetegnelsen for dermed å internere ham. Han var ikke i rettslig forstand sinnssyk. Derimot opererer begrepet til å patologisere adferdsbetegnelser som i allmenspråket var moralske: «egensindig, stridig, gjerrig». Sjelsevnenes domene strakk seg i en annen retning, henimot praksisene for sosialt liv. De opererte på forholdet mellom natur og kultur.

Den biopolitiske konstitusjonen

For å forstå hva Vogt mente med dette, kan vi se nærmere på hvordan han beskrev konstitusjonelle svekkelser i boka *Arvelære og Racehygiene* (1914), skrevet i samme år som erklæringen om Borger. Vogt definerte en organismes konstitusjon som:

... den sluttede sammenheng av de varige, stabile egenskaper. [...]. Det er f.eks. en konstitusjonell eiendommelighet hos mænd, at der til bestemt alder vokser frem skjæg, som igjen med aarene tar til at graane. [...]. Mangler der for livet vigtig konstitusjonell egenskap – eller er nogen saadan egenskap tilstede i for ringe grad – blir konstitutionen paa det punkt at betegne som svak.²⁵⁹

Konstitusjonsanomalier skilte seg fra sykdommer ved å være: «... *stabile tilstande* liketil livets avslutning.»²⁶⁰ hvor sykdommer var prosesser med en begynnelse og regelmessig utviklingsforløp (og muligens en kur). Svekkelser i konstitusjonen ledet gjerne til sykdommer, men var analytisk sett noe annet. Utover å være nedarvede og uforanderlige måte konstitusjonens styrke – til forskjell fra patologier – forstås relativt til dens omstendigheter, altså:

... hvorvidt organismen er avpasset til de livsvilkaar, som den er henvist til at leve under. Man har derfor ingen ret til at betegne nutidsmennesket som svækket, fordi at det maaske ikke har saa let som huleboerne for at finde sig tilrette uten hjælpemidler i

²⁵⁹Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 73-4.

²⁶⁰Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 74.

en vild natur.²⁶¹

Det er særlig to ting som er viktige i Vogts forståelse av individets konstitusjon. Den var naturlig *fastsatt*, men *vurdert* relativt til omstendighetene den inngikk i.

Konstitusjonsbegrepet åpnet for anvendelse av ideen om degenerasjon etter at den var forlatt som sykdomslære. Med degenerasjon mente Vogt at avkommet hadde en svakere konstitusjon enn opphavet, ikke at enhver negativ adferd ville nedarves. For det første indikerte dette på den ene siden at degenerasjon ikke var smittsomt i likhet med andre sykdommer, på den andre siden at den heller ikke kunne kureres. For det andre var størrelsesordenen hvor degenerasjon fant sted *rasen*. Arvelighet var, etter prinsippene som ble utviklet etter Mendel og Weissman, forstått som enda viktigere enn før for befolkningens sunnhet. «Problemet» knyttet til arv var at ifølge den nye arvelighetsteorien ville det mellom hvert slektsledd være en stabil gjennomsnittlig konstitusjon i samme befolkning, bortsett fra at:

... dette forutsætter tydeligvis, at samtlige individer formerer sig like sterkt. Forholdet blir til gjengjæld fuldstændig forrykket, om formerelsen besørger ensidig av visse befolkningselementer f. eks. av de svakest konstituerte individer. I sidste fald kan det ikke undgaaes, at efterkommerne degenererer (d.v.s. blir svakere av konstitution) end de tidligere generationer indenfor samme slegt, folk eller kulturkreds.²⁶²

Den samme mekanismen kunne også resultere i prognerasjon, såfremt de sterke fikk flest avkom. Arvelighetslærens umiddelbare formål var å avdekke den empiriske tilstanden til folket, for dernest ta stilling til hva man kunne gjøre med dette gjennom rasehygienens.²⁶³

Borger, med sin «utpræget abnorm sjælelig konstitution», ble kontekstualisert av dette rasehygieniske perspektivet. Determinismen knyttet til den biologiske konstitusjonen var sterkere enn den som kom til uttrykk i medisinernes generelt mer forsiktige vektlegging av arv før århundreskiftet. Til tross for at den nye innsikten i arvelighetsmekanismene ikke åpnet for umiddelbare rasehygieniske tiltak, åpnet det for en mulighetshorisont med politisk potensiale. Et biopolitisk potensiale. Ifølge Foucault er det foreningen av disiplinære teknikker rett mot individet som en kropp, og de regulerende effektene av teknikker rettet

261Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 75.

262Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 75.

263Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene* 75. Alkoholisme og syfilis (Lues) var de store unntakene hvor adferd var antatt å påvirke avkommet negativt.; Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 318. Skålevåg skriver i sin avhandling at «Åndssvakhet kan betraktes som et kjernebegrep i Vogts arvelære.» Dette stemmer for så vidt som at det var ideen om konstitusjonelle lidelser som forklarte åndsvakhet, og det er i den sammenhengen nyttig å påpeke at konstitusjonsanomalier var en mye videre gruppe enn åndssvakhet. Vitenskapliggjøringen av arveforskning og rasehygiene ble forsterket når Universitetet i Oslo opprettet et institutt for arvelighetsforskning i 1916. Se: Ulvund. "Det Frygtelige Krigsskip".20.

mot populasjonen som art, hvor moderne maktrelasjoner finner sted i motsetning til den tidligere makten knyttet til suverenitet og lov:

... we can say that there is one element that will circulate between the disciplinary and the regulatory, which will also be applied to body and population alike, which will make it possible to control both the disciplinary order of the body and the aleatory events that occur in the biological multiplicity. The element that circulates between the two is the norm. The norm is something that can be applied to both a body one wishes to discipline and a population one wishes to regularize.²⁶⁴

Borgers adferd ble oversatt til et individuelt biologisk avvik, men meningssammenhengen til dette avviket fikk først betydning når den ble tolket i kontekst av populasjonsnivået. Det var i dette registeret avviket kunne sammenlignes med normalen. Ved hjelp av numerisk data om populasjonen som helhet og teorier om mennesket *som art*, var håpet at man kunne gripe inn overfor det materielle mennesket med henblikk på å bedre populasjonen.²⁶⁵

Men det skjedde også noe annet, noe mer enn den normaliseringen Foucault hevdet bandt individet og populasjonen sammen i én analyttikk. I sine ulike teorier om den historiske overgangen fra «suverenitetsmakt» til moderne maktrelasjoner forsøkte han hele tiden å fortrengte det maktanalytiske paradigmet knyttet til lov og rett, som mest var å forstå som den offisielle draperingen til den *egentlige* makten i de ulike diskursene han beskrev. Det jeg ønsker å tilføye er at den suverene maktens hva og hvorfor, *i seg selv* opererte som en maktens hvordan: Den biologiske normalen man fant ved hjelp av disiplineringsteknikker og populasjonsstatistikk, fant sin anvendelse utover kontrolltiltak. Den ble også en metode for å definere og beskytte *den politiske kroppen* som noe annet enn dens biologiske substrat. Til en viss grad var den med på å konstituere det politiske ved å bestemme hva som *ikke* hørte til politikken. Ved å identifisere de sjelelige svekkede gjennom å oversette deres handlinger fra umoral til amoral, fra handling til hendelse, og fra biografi til biologi, spesifiserte de sakkyndige også hva moral var og hvordan den *burde* fungere. Denne makten var fjernt fra den klassiske *royale* suvereniteten som Foucault hevdet er en avleggs modell, men dette skyldes først og fremst at det suverene *subjektet* var folket og ikke kongen. Den rettspsykiatriske sorteringsmekanismen må settes i sammenheng med den moderne overgangen fra et samfunn tuftet på hierarkiske privilegier, til et mer egalitært samfunn basert på meritter. Nettopp den

²⁶⁴Michel Foucault, *Society must be defended*, 252-3. Det er et tilsvarende resonnement Foucault anfører i forelesningsserien *Abnormal*, hvor han hevder at rettspsykiatrien må tolkes på bakgrunn av en diskurs som hører hjemme hverken i medisinen eller i jussen. Det er tale om en tredje diskurs som griper over begge, diskursen om normalisering. Se: Michel Foucault, *Abnormal*.

²⁶⁵Nielsen, *Livets tre og kodenens kode*, 45-46, 54-9.

liberale rettferdiggjørelsen av sosial ulikhet gjennom å hevde at alle inntok den plassen i samfunnet som de fortjente, gjorde åndssvakhet til et problem. Mathew Thomson skriver i *The Problem of Mental Deficiency* (1998):

The problem of mental deficiency became the premier object of the eugenic obsession because it brought together these class and broader meritocratic anxieties. Inherently mentally incompetent, defectives would follow an inevitable downward path to social failure and a position in the residual class of society. By excising this population and preventing it from spreading, one was also providing what seemed to be a solution to the broader problem of social failure in society, and one was leaving the rest of society to run on a meritocratic basis.²⁶⁶

På en og samme tid var den psykiatriske normalen informert av vitenskapenes normer, og med på å prege hvordan normene kunne opprettholdes. Skillet mellom politikk og vitenskap faller sammen.²⁶⁷

Den politiske suvereniteten som tilhørte nasjonens medborgere blir regulert ved å stille kriterier. Sjelsevnebegrepet fungerte som en grensekategori hvor det var åpnet for å forhandle – i hvert enkelt tilfelle – om vedkommende var en fullverdig medlem av det politiske fellesskapet. Den konstitusjonelt svekkede sjelen, som for Borgers del ble omtalt som «inferiør», var ikke innenfor. Og begrunnelsen ble knyttet til det biologiske. Foucault nærmer seg dette aspektet når han skriver:

The study of heredity, or the attribution of the origin of the abnormal condition to heredity, constitutes the "metasomatization" required by the whole theoretical construction. This metasomatization and this study of heredity offer in turn a number of advantages to psychiatric technology.²⁶⁸

Først og fremst åpnet arvelighetsbegrepet ifølge Foucault opp for en kausalitet som kunne knytte hva som helst sammen. Med degenrasjonsteorien ble det også forstått slik. Det nye arvelighetsbegrepet derimot, satte i kraft en annen «metasomatisk» størrelse ideen om det

266 Mathew Thomson, *The Problem of Mental Deficiency: Eugenics, Democracy, and Social Policy in Britain c.1870-1959*. (Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 1998). 188.

267 Foucault, *Society must be defended*. Om vi ser hvordan Foucault selv endret sin forståelse av den moderene maktens grunnlag, fra «disiplinærmakt», «biomakt», «pastoral makt» og til slutt «regjeringskunst» (*governmentality*), så virker det åpenbart at han selv ønsket å forstå kunnskap-makt som intimt forbundet med det politiske og rettslige spørsmålet om *suverenitet*. Se blant annet: Mitchell Dean, *The Signature of Power*. 24-43. Skålevåg berør også hvordan den sosialpolitiske overgangen fra standssamfunn til klasse-samfunn ble reflektert i hvordan degenerasjonslæren inndelte individene i mange ulike hierarkiske klasser på linje med standssamfunnets rangordner, mens åndssvake var å anse som en generell kategori av avfældige mennesker på linje med proletariatet kontra borgerskapet, se: Skålevåg, 'Fra normalitetens historie', 318.

268 Foucault, *Abnormal*. 313-4.

opprinnelige folkets egenartede moralske karakter og autonomi. Rasen var en politisk, kulturell og biologisk størrelse. Den måtte beskyttes, og kunne beskyttes, ved å definere grensen mellom en kulturell og moralsk innside mot en biologisk utside.

Dette grensearbeidet som sonderer mellom subjekt og objekt er ifølge Bruno Latour det fremste kjennetegnet til «den moderne forfatningen». I boka *Vi har aldri vært moderne* (1996)²⁶⁹ beskriver han hvordan sorteringen mellom aktører og materie har vært et sentralt grunnlag for nytidens politikk og vitenskap. Ved å føre opp et kategorisk skille mellom politiske subjekters handlinger og materielle objekters kausale hendelser har man åpnet opp for to rom. På den ene siden det kontraktuelle grunnlaget for legitimeringen av rettsstaten, på den andre siden objektiv og nøytral kunnskap om naturen som kan bilegge uenighet gjennom autoritativ kunnskap. Latour analyserer hvordan rensesarbeidet mellom «kultur» og «natur» har bidratt til en økt kompleksitet og hybridisering mellom de to størrelsene samtidig som dette har blitt fortrenget. Som tidligere understreket er tilregnelighetsspørsmålet i retten en avgjørende grense mellom subjekt og objekt innad i mennesket selv. Den fornektede hybriditeten i den moderne forfatningen er enkel å få øye på i dette henseende. Det var opp til psykiatrien – i kraft av klassifisering av objekter (patologier) – å avgjøre om utilregnelighet måtte innrømmes individet fordi det så å si *primært var et objekt*. Samtidig kommer det frem i erklæringene hvordan de sakkyndige utøvde en ekspertise som var grunnleggende moralsk – og som av den grunn tilhører subjektet og det politiske – og opererte således i en hybriditet de selv benektet. Ifølge Latour er denne dobbeltheten ikke et beklagelig utfall av den moderne konstitusjonen, men snarere en vesentlig del av funksjonsmåten til den moderne forfatningen:

De moderne skal bli i stand til å la naturen gripe inn i på alle punkter i framstillingen av deres samfunn, uten at de av den grunn slutter å tillegge den en radikal transcens; de skal bli i stand til å bli sin egen politiske skjebnes eneste aktører, uten at de av den grunn slutter å la sitt samfunn bli holdt sammen gjennom mobiliseringen av naturen.²⁷⁰

Sjelsevnebegrepet står i en særstilling i denne sammenhengen. Slik det ble anvendt i perioden mellom straffelovens ikrafttredelse i 1902, og frem til revisjonen i 1929, var den en erklært hybrid mellom politikk og vitenskap. Med Latour kan vi skjelve hvordan dette kunne fungere om vi trekker veksler på noen av konnotasjonene begrepet hadde. Som en garanti for den moderne forfatningen var Gud – i henhold til Latour – blitt omformet til en fraværende Gud som man allikevel kunne referere til for å opprettholde skillet mellom subjekt og objekt.

²⁶⁹Bruno Latour, *Vi Har Aldri Vært Moderne; Essay I Symmetrisk Antropologi*, (Oslo: Spartacus, 1996).

²⁷⁰Latour, *Vi Har Aldri Vært Moderne*, 50. Latour legger til grunn Shapin og Schaffers bok *Leviathan and the Air-pump* som en eksemplarisk analyse av det moderne forholdet mellom politikk (Hobbes' *Leviathan*) og eksperimentell vitenskap (Boyles vakumpumpe).

«Sjelsevnene» kan i denne sammenhengen forstås som en absolutt forutsetning for aktørskap som samtidig ikke hadde annet innhold enn det man tilla det i hvert enkelt tilfelle. Begrepet var sekularisert som en fortettet psykologisk betegnelse for egenskaper fordret av 'personen'. Innledningsvis i kapittelet 6 så vi hvordan Hagerup forstod dette som kravet om å akseptere samfunnets rett til å opprettholde orden – som delaktig i dets deklorative instituering av voldsmonopol. Samtidig var det åpent nøyaktig hva disse fordringene inneholdt. Når Vogt rammet begrepet innenfor teorien om konstitusjonelle svekkelser, ble det forskjøvet til en bestemt type fortolkning hvor nettopp konstitusjon i biologisk forstand fikk en samklang med konstitusjon i politisk forstand. Denne hybride konstruksjonen hadde konkrete politiske siktemål og beholdt et åndelig moment som viljen til å underordne seg samfunnets *måte* å stabilisere samkvem.²⁷¹

Moralsk ryggrad

I denne sammenhengen var Vogt en avgjort konservativ tenker som fryktet kvinnefrigjøring, raseblanding, allmen stemmerett og forsvarte den tradisjonelle borgerlige familieinstitusjonen. Det sentrale her er å understreke at selv om Vogt også agiterte for en politisk fløy kan ikke hans syn *forklares* ideologisk. Vogts biograf – Olav Sundet – kommenterer i forbindelse med hans rasisme at «... mange av synsmåtene hans [kan] minne om nazistisk ideologi, men det var faktisk vanlig tankegods på denne tiden, ...».²⁷² Rasehygiene ble også anvendt på venstresiden i norsk politikk, og det psykiatriske miljøet – med støtte fra biologene – var frem til midten av 20-tallet skeptiske til «den harde linjen» som ønsket bredt anlagte og drastiske tiltak. I Vogts statistiske gjennomgang av befolkningsutviklingen påpekte han blant annet at åndssvake – som utgjorde 2.08% av befolkningen i 1910 – og kriminelle hadde en betydelig lavere ekteskapsinngåelse og formeringsrate enn befolkningen forøvrig. Han slo fast at det ikke var noe grunnlag for å frykte en generell degenerasjon i samfunnet.²⁷³

271 Latour, *Vi Har Aldri Vært Moderne*, 50-3.; Latour, *An Inquiry into Modes of Existence*, kapittel 13. Latour drøfter her hvordan loven fungerer som en selvstendig måte skape virkelighet (mode of existence). Siden den er bundet opp i alle andre måter å være på, er dens interagerende styrke også en svakhet som skaper en særegen rettslig kompleksitet. Latours hovedanliggende i boka er å åpne for at kampen om «væremåter» (dvs. erkjennelsesformenes autonome instansieringsbetingelser (*felicity-conditions*), viz. 'vitenskap', 'lov', 'religion', 'politikk', 'fiksjon', osv.) kan erstattes med en diplomatisk resonnans dem imellom som bedre tillater oss å forstå «den moderne erfaringen» og dens institusjonelle rammer.

272 Olav Sundet, *Ragnar Vogt*, 110.; Nielsen, *Livets tre og kodenenes kode*, 116-123.

273 Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*. 68, 75-95, 105-123; Nielsen, *Livets tre og kodenenes kode*, 64-78; D. O. Hessen, *Mennesket I et Nytt Lys: Darwinisme Og Utviklingslære I Norge* (Oslo: Cappelen, 2002); 268-274. Espen Søbye, *En mann fra forgangne århundrer: overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965: en arkivstudie* (Oslo: Oktober, 2010). Scharffenberg – som forøvrig samarbeidet nært med Vogt i kampen mot «alkoholondet» – var engasjert sosialist og ifølge Hessen «en av eugenikkens fremste fanebærere», samtidig tok han eksplisitt avstand fra rasisme. Blant annet kan man finne korrespondanse fra ham til den rettsmedisinske kommisjonen angående frivillig vasektomi (Den rettsmedisinske kommisjons forhandlingsprotokoll 1929, 1.møte, punkt 4). Når Vogt skrev om rase forble han vag, han henviste til en over-

Allikevel var det grunn til å ta arvelighetslærens doktriner seriøst. Vogt var ikke i tvil om at de ulike menneskerasene var av ulik kvalitet. Riktignok kunne utvekslingen mellom to nærtstående raser virke «fermentativt», men:

Stort set turde dog den sætning gjælde, at det er de mest racerene folk, som har den bedste moralske rygrad. Med den fælles racemæssige konstitution følger fælles idealer og ledetanker, bevissthet om samhörighet og villighet til at bøie sig loyalt for de store fælles opgaver.²⁷⁴

Vogt identifiserte kulturelle egenskaper med biologiske og mente at deres gjensidige konstituering var best egnet til å fremme sosial samhörighet. Rasehygienens mål var: «... at fremme de sunde, høiverdige menneskers liv paa de svakere og mere lavtstaaende individers bekostning». Og selv om de høyverdige var kjennetegnet ved sin offervilje og kjærlichkeit til de syke og svake, var det ikke til å komme utenom at det konstitusjonelt svekkede individet trakk rasens konstitusjon nedover.²⁷⁵

Espen Schaanning undrer seg over Vogts påstand om at de utvidede midlene til internering av sjelelig abnormale individer i straffelovsreformen i 1929 var «humane». Schanning forstår den noe paradoksale innstillingen til Vogt ved å henvise til at medisinen ble forstått slik at den *i seg selv* var en «human» praksis. Dette er et stykke på vei den holdningen som Vogt uttrykte i 1914, men det er også viktig å understreke at for Vogt var det ingen motsetning mellom hensynet til samfunnsforsvar og en human innstilling til den enkelte. Nettopp ved å fremme de høyverdige individene ville man skape en moralsk innstilling. Dette ville riktignok gå på bekostning av de «lavstaaende», men var også forstått som en *forutsetning* for at de mindreverdige skulle motta en human omsorg. For Vogt var det utillatelig å overlate de konstitusjonelt svekkede til sin egen undergang. Den rasehygieniske pleien av konstitusjonen var således både et moralsk spørsmål om å tilby de svake omsorg, og et spørsmål om å verne samfunnets moralske *evne* til å ivareta denne oppgaven. Borger svekket rasens moralske konstitusjon ved å nekte å innordne seg i den, derfor var han selv konstitusjonelt svekket. I kontekst av rasehygien ser vi hybriditeten i den politiske konstitusjonens kamp for å verne om seg selv, og den biologiske konstitusjonens antatte innvirkning på politikken.²⁷⁶

sikt over de største rasegruppene og påpekte at man kunne differensiere ytterligere, men uten å faktisk gjøre det selv. Begrepet ble således tvetydig i forholdet mellom kultur og biologi, hvilket ikke plaget ham siden han selv anførte en teori som forbandt disse på et mer abstrakt nivå. Oppgavens tema tillater ikke å gå nærmere inn på den norske debatten om rasehygiene som startet opp med Nils Roll-Hansens artikler på begynnelsen av åttitallet. Hans påstand var at det naturvitenskaplige miljøet i Norge var skeptiske til rasehygienisk politikk, selv om de øynet muligheten for rasehygieniske tiltak, og at man kan skille mellom disse og de politisk ekstreme – først og fremst Alfred Mjøen. Andre har vært mer skeptisk til denne fremstillingen.

274Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 120.

275Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*, 122.

276Vogt, *Arvelighetslære Og Racehygiene*; Sundet, *Ragnar Vogt*. Forfatteren siterer en kollega av Vogt:

En robinsonade i konflikt med sivilisasjonen

I det følgende avsnittet vil jeg drøfte en erklæring som utdyper det relative ved konstitusjons-svekkelsen i sammenheng med spørsmålet om samfunnets orden. Konstitusjonelle lidelser som sådann kunne være av alle mulige typer. De problematiske tilfellene var selvsagt sjelelige svekkelser som relativt til omstendighetene utgjorde en trussel for den samfunnsordnen de høyverdige konstituerte og beskyttet.

En fremmed mann hadde fornærmet Anders T. I det Anders trodde mannen ville sloss hadde han uten å sikte avfyrt salonggeværet sitt og drept ham. Han var ikke tidligere arrestert eller tiltalt, men det var en kjent sak at han var «rar». De siste årene hadde han levd som omstreifer i sin lille båt, og livnært seg ved strøarbeid. Før dette hadde han vært sjømann, hvalfanger, grøftegraver og tømmerhugger. Legene oppsummerte:

... Anders T.s slægt ikke er ubelastet. Sikkert er det, at faren har været alkoholist og at hans mor ikke var saa nøie med, hvad var "mitt og ditt". Han synes at være født med meget smaa evner, hvis videre utvikling og utdannelse i skole og samvær med kammerater har været vanskeliggjort ved en svær talefeil, haremynthet. Indgaaende intelligensprøver viser, at han staar paa høide med et henved 8-aars barn. Han har under sin videre selvutvikling dannet sig sine egne forestillinger om sine rettigheter som samfundsborger, om de forskjellige kirkesamfund og religiøse sammenslutninger, om ægteskap, om retten til de skarpeste forsvarsmidler ved fornærmelse. Idethele er hans selvfølelse ganske sterkt utviklet. Han har i flere aar omgaaets med fantastiske planer om oceanseiladser med sin skrøelige baat, hvori han har levet et eneboerliv under silt og savn i to fulde aar, planløst flakkende omkring. Han synes trods gjentagne samtaler om sin udaad ikke at fatte hvilken ulykke han har bragt over en familje, han ler endog, naar han refererer den samtale, der fandt sted mellom ham og den dræpte. [...]. Han mener sig fuldt berettiget til samme handlemaate i fremtiden ved lignende anledninger. S. maa ansees som en i intellektuel henseende meget lavtstaaende person, han har en række forskrudde forestillinger, han synes ikke at være kommet ut over gutte-aarenes interesser, begreper, og idealer og at mangle enhver plan for sin livsførsel og

«Haakon Sæthre som i mange år hadde et nært samarbeid med ham på Psykiatrisk klinikk, sa på 60-årsdagen hans at det ikke kunne brukes om ham svakere ord enn kjærlighet til medmennesker. "Humanitetens ånd gjør at han iler, om nødvendig til statsråden, for å få endret lovparagrafer. Han renser luften, og hele den norske legestand vil ha følt den eteriske klahet som hviler over hans tankegang og person"» 45. Dette er unektelig groteskt med tanke på hva Sundet skriver senere i boka: «... og det var etter hans ønske at det i 1929 ble en revisjon av paragrafen om utilreknelighet, slik at uttrykket "forminsket tilreknelighet" for psykisk abnorme personer forsvant fra straffeloven, mens det kunne brukes sikring istedenfor straff for slike gjerningsmenn. Straff skulle stilles i forhold til den straffbare handling, mens sikring tok sikte på den handlende person.» 104.; Schaanning, *Kampen Om Den Forbryterske Sjæl*, 163-4.

fremtanke, det hele paa grundlag av medfødte smaa sjælsevner og en mangelfuld udvikling av disse. Konklusion: Vi anser Anders T. for sindssyk, ogsaa paa tiden for den i denne sak paaklagede handling.²⁷⁷

Sammendraget målbærer en tvetydighet. De sakkyndige, professor Vogt og politilege Christoffersen slo fast at på den ene siden hadde han lav intelligens. På den andre siden hadde han ved selvstudier tilegnet seg mye kunnskap, ved siden av maritimteknikk var han særlig opptatt av samfunnsmessige og sosiale spørsmål. De slo også fast at han på den ene siden hverken utviste medfølelse eller tegn til anger for det han hadde gjort. På den andre siden bemerket de hans rettferdighetssans og prinsippfasthet. Anders hadde både forstand og moral, men den var «forskrudd» og hadde ikke kommet ut over gutteårenes. I tillegg var hans slekt «ikke ubelastet», og man får vite at de moralske forholdene i barndomshjemmet ikke var de beste. Så hvorfor var han *sinnssyk* på grunn av sine sjelelige mangler?²⁷⁸

Det spesielle med erklæringen er forklaringsressurene legene benyttet for å forstå Anders' asosiale holdning: Hans adferd var hjemhørende i en tilbakelagt tidsalder. De sakkyndige viet mye plass til observandens tippoldefar Trond. Legene referer til en avisartikkelserie om ham, hvor man fikk vite at han levde som eremitt i en liten «borg» han hadde bygget. Materiale til dette byggverket hadde han delvis forsynt seg med hos naboene og delvis tilvirket selv. Han ble derfor omtalt som «friherren av Frydenlund» og var en kjent eremitt og original. Tippoldefaren hadde urmakerverksted, smedvirksomhet og andre håndverkssyssler, i tillegg hadde han i en årrekke jobbet med å få sjøsatt båter etter eget design. Legene unnskyldte plassen de ga tippoldefaren med at man kunne se slike trekk også hos Anders. I likhet med sin tippoldefaren levde han som eneboer, var nevenyttig, oppfinnsom og hadde en utpreget asosial innstilling. At de refererte til sykdom i slekten for å diagnostisere observanden var for så vidt i tråd med kommisjonens veiledningen, hvor Evensen hevdet at: «... slegtsanlæggene spiller en langt større rolle for dannelsen av en personlighet end opdragelse og miljø. Kjendskap til slegten vil derfor lette forstaaelsen av individet.»²⁷⁹ De sakkyndige tok sammenligningen mellom observanden og tippoldefaren et skritt videre. Slektskapet var ikke bare en vag indikasjon, deres personligheter virket nær sagt identiske.²⁸⁰

Teorier om forbrytermennesket som et individ hvor karakteregenskaper fra menneskehetens tidligere utviklingstrinn dukket opp igjen, var på dette tidspunktet gamle. Den såkalte *atavismen* utgjorde en sentral fortolkningsnøkkel for kriminalantropologen Cesare Lombroso (1835-1909) som hevdes å være den som har bidratt mest til å bringe kriminalantropologien

²⁷⁷Den Rettsmedisinske Kommisjon., RA/S-4249/D/Da/Dab/, 126/28.

²⁷⁸Ibid. 126/28.

²⁷⁹Evensen and Harbitz, *Veiledning I Rettsmedisinske Undersøkelser*, 54.

²⁸⁰Den Rettsmedisinske Kommisjon., RA/S-4249/D/Da/Dab/, 126/28.

inn i strafferettstenkningen. Som jeg skrev om i 2. kapittel ble utformingen av straffeloven av 1902 preget av den tredje kriminologiske skolen som blant annet tok avstand fra nettopp Lombrosos determinisme. Kompromisset i tilregnelighetsformuleringen var mellom den (medisinske) biologiske determinismen og den (juridiske) sosiologiske reformismen. Psykiatriens vitenskaplige rasjonal lå nettopp i det biologiske grunnlaget for handling og med arvelighetslæren fikk man nye midler til å undersøke *atavistiske mekanismer*. Ragnar Vogt tok opp spørsmålet om «fødte forbrytere» i boka *Samfundssygdomme* (1906), hvor han hevdet at Lombrosos teorier var overdrevne, det fantes i hvert fall ikke særegne legemlige kjennetegn på «homo delinquens». Lombroso hadde imidlertid rett i at den typiske forbryteren var en: «moralsk imbecil, d.v.s. mangelfuldt utviklet i retning af altruistiske, etiske kontrolforestillinger.»²⁸¹ Spørsmålet var i denne sammenhengen om denne imbecilliteten var medfødt eller skyldets skader. Her kritiserte han Lombroso for å ta biologien for langt, samtidig som han *også* mente de sosiologisk orienterte kriminologene tilskrev miljøet for stor betydning. Til slutt falt han ned på at det virkelig fantes en «forbrydertype», men at man

... forholdsvis sjeldent [møter] nogen egentlig bevidst samfundsfiendtlig – antisocial – vilje. I regelen har det sit forblivende i en blot og bar ligegyldig – asocial – holdning ligeoverfor samfundsværdierne. Jeg skal straks for at undgaa misforstaaelser tilføje, at vaneforbrydernes ringe moralske udviklingsdygtighed er en grund ikke til at forkorte, men til at forlænge de nødvendige sikkerhedsforholdsregler.²⁸²

Den harde tonen i teksten kan skyldes at Vogt foreleste psykiatri for jurister, her hadde han anledning til å banke inn budskapet om kriminalitetens psykopatologiske betingelser. Interessant nok var forelesningene gitt omtrent samtidig som Vogt begynte å engasjere i seg i arvelæren etter mendelske prinsipper. Med denne teorien fikk Lombrosos ideer sterkere gjennomslag fordi den *optimistiske* motsatsen til degenerasjonismen – at man også kunne viderebringe *positive* karaktererhvervelser til avkommet – mistet fotfeste. I tillegg kunne teorien identifisere *hvordan* primitive karaktertrekk kunne dukke opp igjen, slik Lombroso hadde hevdet uten å kunne forklare.²⁸³

281 Vogt, *Samfundssygdomme*, 125-6.

282 Vogt, *Samfundssygdomme*, 130-1.

283 Schaanning, *Kampen om den forbryterske sjel*, 46-55, 84-91. Schaanning utlegger Lombrosos atavismeteorier som basert på tre «evolusjonsregistre»: Forbryterens handlingsliv som analogt med dyrenes (bestialitet), som analogt med førhistoriske og primitive kulturer, og analogt med barns (a)moralitet. Vogt går ikke så langt som å trekke veksler på den naturhistoriske analogien, hareskåret ble ikke tolket som et atavistisk slektskap med *haren*, hvilket kanskje Lombroso ville ha hevdet.; Vogt, *Samfundssygdomme*, 125-131 ; Nielsen, *Livets tre – kodenets kode*, 59- 67 ; Hessen, *Mennesket I et Nytt Lys*, 228-230, 245-6, 263-7. Den positive motsatsen til degenerasjonismen var evolusjonslæren til Lamarck, som fortsatt var foretrukket av enkelte norske biologer. De historiske fortolkningene av arvelighet er komplekse, blant annet var Charles Darwin selv lamarckianer, og tilhenger av den pangenetiske arvelighetsteorien. Rundt overgangen til det 20. århundre var det

I erklæringen om Anders er det ingen tvil om at det var ett spesielt trekk ved hans medfødte anlegg som gjorde at han var *sinnssyk* på grunn av mangelfullt utviklede sjelsevner. Riktignok var han ikke en forbrytertype, men i likhet med tippoldefaren led Anders av en konstitusjonell trang til «robinsonader»: En førpolitisk mentalitet som gjorde at han ikke kunne tilpasse seg sosialt til tross for at han var dyktig til å klare seg under vanskelige forhold. Til forskjell fra sin tippoldefar, tillot ikke omstendighetene at Anders levde ut sin *eneboer-natur*. Tidligere hadde Anders hatt mange ulike jobber og fikk godt skussmål av sine arbeidsgivere. At han skulle være svært intellektuelt svekket virker det ikke som om erklæringen gir et godt grunnlag for. Vogt og Christoffersen hadde latt Anders gjennomgå to prøver, utført av to andre leger separat. De hadde åpenbart tatt dette spørsmålet seriøst. Når begge resultatene kom frem til at hans intelligensalder var på 8-årstrinnet, syntes saken grei, men legene tok ikke opp om en slik test passet for en voksen mann (52 år) med lite skolegang, en problematisering man ser forekomme hyppig i erklæringene avlagt ti år tidligere.²⁸⁴

Under samtalene fremviste Anders både en skarp hukommelse og mye kunnskap. Han var opptatt av internasjonal politikk, holdt et lengre innlegg for legene om det kontrafaktiske utfallet av verdenskrigen hadde det ikke vært for det slette fabrikatet til de tyske geværene. Han hadde både historisk og geografisk oversikt, om enn det var «smaat bevendt» med hans kunnskap om Afrikas geografi. Dessuten skrev han dikt og dagbøker, og kunne på stedet oppgi at han hadde gravd ti tusen meter grøft i Østagerder. Han imponerte Vogt med historier fra hans tidlige barndom. Anders hadde med sin far deltatt på en jakttur med Vogts far (som var kommunelege). Han kunne fortsatt huske at Vogt senior hadde uttalt at «daglig drikking var skadelig men en rus 2 til 3 ganger i aaret renser blodet», (faren hadde vært for full til å forsette turen). Nå kan jo dette selvsagt ha vært en skrøne, men legene uttrykte aldri

allikevel en trend at norske tenkere – deriblant Nansen og Bjørnson – inntok en mer pessimistisk holdning til arv som determinert.

284Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/°. 126/28. «Robinsonade» var en litteratursjanger etter tradisjonen til romanen *Robinson Crusoe* (1719) skrevet av Daniel Defoe. At legene brukte dette begrepet er i seg selv interessant, men gjør det vanskelig å påstå noe om presisjonen i anvendelsen. Dette skyldes hovedsaklig to grunner. På den ene siden forekommer begrepet «robinson-alder» én gang i Vogts lærebok fra 1923, hvor det – uten referanser – er ment som en betegnelse for et utviklingsstadium i barndommen hvor hangen til ensomme fantasier er særlig sterk. Dette var en teori skapt av den østerrikske utviklingspsykologen Charlotte Bühler (1893-1974). Hun oppholdt seg en periode i Norge, og Vogt kan ha plukket det opp slik. I denne sammenhengen har begrepet ikke en atavistisk dimensjon. Se <http://www.charlotte-buehler-institut.at/buehler/index.htm>. På den andre siden tok robinsonadesjangeren opp svært ulike politiske og sosialfilosofiske problemstillinger gjennom linsen av enkeltpersonens kamp med naturen, og kan dermed ikke sies å ha en entydig mening som personkarakteristikk. Det som er sikkert var at legene ontologiserte denne karakteren som noe negativt, samfunnet trengte mer sivilisering. Som en motsetning fremhevet både Nansen og Bjørnson Rousseaus «tilbake til naturen» som en redningen fra sivilisasjonens utakt med menneskenaturen, (se: D. O. Hessen, *Mennesket I et Nytt Lys*: 276-9). Rousseau, i oppdragelsesromanen *Emil*, anbefalte nettopp *Robinson Crusoe* som den eneste litteraturen barn skulle få lese mens de var små, for å inngyte dem med «naturlig» selvstendighet. De to uavhengige intelligenstestene minner litt om Wittgensteins kritikk av sikker kunnskap som det å slå opp i et annet eksemplar av samme avis for å få bekreftet sannheten i den første.

noen mistenksomhet angående Anders' oppriktighet. Hans rettferdighetssans – idiosynkron som den var – var ikke hyklersk eller likegyldig. Problemet var ikke fravær av idealer, men at *Anders selv* var antisosial.²⁸⁵

Det er nærliggende å tilskrive legene en «ond vilje» ved å forstå sinnssykeerklæringen som deres forståelse av rettferdighet angående Anders. Han hadde uten besynderlig foranledning skutt og drept en mann, og ledd av det etterpå. Han måtte interneres, og i asyl var det på livstid siden hans diagnose var utenfor behandlingsrekkevidde. Dette inntrykket forsterkes av at sammendraget vektla hans intelligenssvekkelse, som ikke var like åpenbar når man tok hans faktiske kunnskaper og ferdigheter i betraktning. Anders var ikke åndssvak og legene benyttet ikke dette begrepet om ham. Derimot fortolket de hans adferd som en naturlig konsekvens av hans nedarvede antisosialitet. Denne tolkningen beholdt et visst spekulativ preg og ble ikke fremhevet i sammendraget. Det er dog et moment i erklæringen som gjør at den kan leses som noe annet enn en instrumentell taktikk i samfunnsforsvarets tjeneste. For å forstå sammenhengen mellom Anders atavistiske antisosialitet og legenes begrepsliggjøring av den som en vedvarende barnlighet i idealer og begreper, må vi ta høyde for hvordan Vogt forstod sjelen var en strategisk evne, en kapasitet til å planlegge. Dette griper direkte til Vogts narrativ om sjelens utvikling, hvor individets vekst og modning var av samme type som rasens. Jo mer rasen hadde utviklet seg, desto mer ville den kreve at dens medlemmer tilpasset seg de kulturelle føringene den påla. Til gjengjeld ville kompleksiteten i kulturen tillate den veltilpassede personen å leve etter mer avanserte planer og mer virkningsfulle begreper. Anders kunne aldri ta del i dette fordi han hadde arvet sjelsevner tilpasset en mer primitiv tid, hvor makt var rett og hardhudethet en dygd. Han hørte ikke hjemme i den politiske kroppen han var født inn i.²⁸⁶

Å konstituere en effekt

De rettspsykiatriske erklæringen var i seg selv en viktig arena for teoretisk arbeid. Det var her man *gjorde* grensearbeidet, og man kan se hvordan dette arbeidet endret sjelsevnebegrepet over tid. I erklæringene jeg har gått igjennom i dette kapittelet ble konstitusjonell svekkelse

285 Den Rettsmedisinske Kommisjon, RA/S-4249/D/Da/Dab/°. 126/28.

286 Vogt, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*. Den første tredjedelen av denne boken har en bredt anlagt teori om den evolusjonære utviklingen av individets moral- og jefølelse som ifølge Vogt munnet ut i en pliktetikkk understøttet av en (hegeliansk) forståelse av sivilisasjonens kultivering av mennesket. Dessverre er det ikke plass til å ta det opp i avhandlingen, men Ragnar Vogt hadde en svært interessant og spenningsfylt blanding av kongnitivistisk og nonkongnitivistisk fortolkning av moral og sosialitet. På den ene siden mente han at tenkningen kulminerte i Kants kategoriske imperativ (det paragone eksempelet på kongnitivisme), på den andre siden var han den første som introduserte Sigmund Freud i Norge, sågar den første psykiateren som skrev om ham i en akademisk lærebok overhodet. Freud på sin side må kunne sies å være en av de fremste eksponentene for den nonkongnitivistiske tanken om at bevisstheten ikke er herre i eget hus

av sjelsevnene satt i sammenheng med populasjonen og rasen. Ifølge Vogt var denne svekkelsen kjennetegnet av et fravær av kulturens moraliserende press. Det moralske var ifølge hans anskuelse en teknikk med opphav i naturlige sosiale instinkter, som over lang tid hadde blitt abstrahert og eksternalisert i koder og institusjoner, som hjalp individet til å råde over ressursene kulturen tillot det å disponere.²⁸⁷

Innenfor en biologisk forklaring av mennesket var den relative historiske konteksten – samfunnets utviklingstrinn – en nøkkel for å avgjøre om sjelssvekkelsen var et grunnlag for internering. Tiltaket var et nødvendig – men humant – onde for å opprettholde solidariteten innad i gruppen. At et slikt perspektiv hadde stor gjennomslag må forstås i sammenheng med hvordan den moderne medisinen hadde utviklet preventive regimer for å håndtere smitte og epidemier. Hygienen var en viktig teknikk for å ivareta befolkningens sunnhet og moralsk smitte ble føyd inn i dette teoretiske apparatet. Slett ikke alle som ble karakterisert som sjel- lige abnorme ble foreslått internert. Allikevel er det rimelig å anta at den hygieniske konteksten lå til grunn når så mange av erklæringene var innrettet mot å foreslå de beste administrative konsekvensene av konklusjonen. Observandens sosiale tilpasningsdyktighet var mer sentralt enn vedkommendes sykklighet. Når 'sjelsevnene' fikk sin sterkeste teoretisering i konstitusjonelle svekkelser som lå utenfor terapeutiske virkemidler, ble også begrepet innrettet mot å utelukkende befatte seg med spørsmålet om sikring slik det kom til å fungere etter revisjonen av straffeloven i 1929. Den sosialhygieniske tilnærming til forskningsobjektet tok sikte på å kurere den politiske «folkekroppen» ved hjelp av naturvitenskaplige midler.²⁸⁸

²⁸⁷Vogt, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*.

²⁸⁸Jon Hellesnes, *Den Sosial-Hygieniske Tenkemåten*, (Universitet i Oslo, Senter for teknologi og menneskelige verdier, 1992).

Kapittel 8: Avslutning – sjelen og politikkers legeme.

Oppgaven min har tatt for seg noe svært menneskelig, forstått som at rettspsykiatrien var, og er, intenst opptatt av hva det vil si å være et menneske – et ansvarlig menneske. Rettspsykiatrien inntar en marginal posisjon i samfunnet. Svært få vil overhodet bli involvert i straffetretten, enda færre underlagt en rettspsykiatrisk observasjon. Samtidig er den en sentral mekanisme i distribusjonen av juridisk status. Fra sin perifere plassering griper den inn i et stort rom av sosialt samkvem. Dens vitenskaplige autoritet bidrar til å bestemme marginene for delaktighet i samfunnet.

Fra og med straffeloven av 1902 fikk Norge et nytt system for differensiering av straffetiltak. Loven inngikk i en bred reform for å administrere problemindivider. De samlende forutsetningene var å forenkle rettssystemet og å effektivisere kriminalomsorgen. Utilregnelighet ble et stridspunkt mellom den juridiske og den medisinske retningen i kriminologien, representert ved ulike prinsipper for utilregnelighet. Det er stadig gjentatt i forskningslitteraturen at den endelige formuleringen var en seier for det medisinske perspektivet siden de klarte å overtale Stortinget om å snu i saken. Dette skjedde ikke minst fordi den forrige straffeloven ble tolket som å legge det biologiske prinsipp til grunn for utilregnelighet. Utilregnelighet skulle, i henhold til lovens bokstav, tilkjennes ved erklæring av medisinsk 'sinnssykdom'. I kompromissformulering forsatte også det metafysiske prinsipp å fungere i loven. På den ene siden innlemmet man psykiske grensetilstander – varig svekkede eller mangelfullt utviklede sjelsevner – hvor utilregneligheten bare skulle gjelde ved et kausalt forhold mellom sinnslidelsen og lovovertrædelsen. For det andre ble loven tolket som at dommeren fritt vurderte tilregnelighet, basert på legens erklæring.

Legens rolle i rettsrommet ble forklart av samfunnsforsvar som en egen argumentativ strategi. Det ble opparbeidet et eget blikk på samfunnet som en kropp, men på en ganske annen måte enn den klassiske «body politic». Samtidig er det kanskje den samme «kroppen» bare forstått med nye biologiske metaforer. Legene – i det minste Den Rettsmedisinske Kommisjon – så seg selv som beskyttere av hele samfunnets helse. Kriminelle og sinnssyke ble ansett som en smittefare på linje med tæring og influensa. Metaforisk kan vi beskrive deres rolle som den politiske kroppens immunforsvar. I sine hvite frakker var deres byrde å lutre samfunnskroppen. Innenfor rammene til psykiatrien antok oppgaven en politisk dimensjon for så vidt som man antok at sinnssyke og kriminelle svekket den allmenne solidaritets- og moralfølelsen, samtidig som den biologiske forståelsens mer sofistikerte diagnostiseringer økte den terapeutiske pessimisme. Mitt perspektiv har vært å undersøke 'sjelsevnene' fra de var en uavklart metafor ved straffelovens tilblivelse, frem til det ble et

teknisk begrep i reformen i 1929. Den konkrete prosessen kan på et overordnet nivå forklares ved at 'sjelsevnene' skiftet innhold. Fra å være en strategisk relasjon som tillot en åpen anvendelse for å kvalifisere individer på ulike måter – et forhandlingsrom for avvikets mange betydninger – gikk det til å bli et forhold av dominasjon, et institusjonalisert begrep for å internere. 'Sjelen' vandret mellom det biologiske 'individet' og den politiske kroppens normative 'person'.²⁸⁹

Det sjelelige mindreverdighetskomplekset

I erklæringene får vi i vekslende grad presentert «det kausale nexus», som skulle ligge til grunn for rettens avgjørelse ved anvendelse av sjelsevnebegrepet. I utgangspunktet hadde legene hverken faglig eller lovhjemlet grunnlag for å mene noe i dette henseende. 'Sjelen' åpnet for unntak. Å fortolke begrepet som en *grensedragende innretning* har vært egnet i denne sammenhengen. For det første fordi legene forstod det på denne måten selv. De problematiserte aktivt begrepet som en grensedragning. For det andre tillater det en lesning av begrepet som åpner for det uavklarte, sårbare, og komplekse i det arbeidet som lå i begrepets oversettelser. Grensedragningene foregikk på et begrepslig nivå samtidig som det spilte en helt konkret og materiell rolle. Erklæringene svarte til bestemte former for omsorg.

'Sjelsevnene' hadde ingen indre sammenheng som bandt det opp i en entydig fortolkning. Dette var hensikten med formuleringen som et tillegg til sykdomskriteriet. Fra legenes perspektiv var begreps fleksibilitet både en styrke og en svakhet. Styrken lå i at psykiatrien fikk anledning til å involvere sitt fagområde i sammenhenger utenfor sinnsykepleien. Svakheten lå i potensialet for et misforhold mellom psykiaternes virksomhet på den ene siden og det teoretiske og institusjonelle belegget for virksomheten på den andre. Dette kom til uttrykk i forsøkene på å kvalifisere rettspsykiatrien. I erklæringene se vi hvorledes kommisjonens overvåkningsforsøk slett ikke alltid var vellykkede, men over tid ble de korrigert i tråd med kommisjonens målsettinger. Sakkyndigheten ble normalisert.

Dette leder meg over til en annen effekt av rettspsykiatrien som institusjon. Den normaliserte. De sakkyndige avleste symptomer og trekk ved observanden som de anså å være naturlige effekter av deres personlighet. For å gjøre dette henviste de seg til kunnskap om biologisk utvikling. Avvikeren kunne benevnes som «undermålsmenneske», «inferiør», «lavtstående», «åndssvak», «imbecill», «åndelig tilbakesatt» eller rett og slett «mindreverdig». En utfordring var at disse begrepene hadde forskjellig opphav og institusjonelle betydninger. Ikke minst skjedde en omveltning i psykiatriens egne forutsetninger. Når de

²⁸⁹Paragrafen om sikring av utilregnelige og delvis utilregnelige lovovertredere benyttet begrepet 'sjelsevner' frem til 2002. Se: Schaanning. *Kampen om den forbryterske sjel*, side 32 og note 51.

sakkyndige brukte denne spredte katalogen av begreper, utvidet de kunnskapen om hva som kunne anses innenfor normalen. Med sjelsevnebegrepet åpnet det seg et rom for psykiatrisk definisjonsarbeid, hvor begrepene kunne oversette seg i mellom ved konkrete tilfeller. De bygget opp og modifiserte en vitenskap. De fleste erklæringene konkluderte med at det ikke forelå sinnssykdom. Samtidig var det sjeldent at legen så å si frikjente observanden for enhver psykopatologi. Slik sett ble det rettspsykiatriske arbeidet en arena for vitenstrekk. De ulike begrepene kunne sammenstilles med hverandre og et kasus, i forlengelse av dette kunne de også tilskrives spesifikke institusjonelle betydninger.

Dette er ikke ensbetydende med at de sakkyndige utelukkende var opptatt av sosial kontroll. Et trekk ved erklæringene er hvordan sjelsevnebegrepet ble anvendt for å beskytte observanden fra det som etter legenes mening var uheldige institusjonelle konsekvenser. Enkelte individer henhørte hverken til asyl et eller fengsel. De ble unnskyldt sine handlinger på grunn av sin lave forstand, svikt i oppdragelsen eller mangel på villet delaktighet i lovbruddet. De sakkyndige beveget seg i et terreng straffeloven hadde åpnet for dem som sekulære sosiale hyrder. Kompetanse som menneskekjennere, ikke bare leger, var viktig for å gi mening til 'sjelsevnene'. Om det foreligger en tendens i disse avgjørelsene, må det allikevel understrekes at vurdering ble gjort med henblikk på observandens sosiale tilpasningsevne.

Observandens adferd ble målt opp mot konteksten legene *gjorde* relevant. En nyttig fortolkningsnøkkel i denne sammenhengen har vært å trekke veksler på kontekstbegrepet innen STS slik det har blitt utledet av Kristin Asdal: Som et middel til å engasjere omverdenen og dermed endre forståelsen av saken og den involverte konteksten. Denne kunne være henholdsvis pedagogikk, kriminalomsorg, rettssystemet, samfunnet, familien og reproduksjon, ved siden av de mange benevningene av «naturen». Begrepet fikk på denne måten rom til å forhandle om grenser, anledning til å trekke inn mangeartede forhold. Psykiatrien i denne perioden har av blant annet Foucault og Skålevag blitt beskrevet som orientert mot «det normale». Ikke bare sinnssykdom, men all adferd ble gjort til gjenstand for fortolkning. Det (ab)normale skulle fastslås empirisk og kalkuleres som et gjennomsnitt. Derpå kunne man beregne grader av avvik. Samtidig har lesningene av sjelsevneerklæringene vist at det også ble tolket ved hjelp av en annen type rasjonalitet. For å avgjøre om observanden var normal måtte legen implisitt ta stilling til hvorvidt biografien *burde* være en del av det normale, de vurderte og modifiserte en norm. Dette sier ikke alt om psykiatrien fordi 'sjelsevnene' var ment for å håndtere nettopp grensetilfeller. Det var representativt hverken for jussen eller psykiatriens normaltillstand, det uttrykker et dobbelt unntak. Erklæringene gir innblikk i hvilke konkrete problemstillingenr dette var og hvordan de ble kontekstualisert.

Den psykiatriske eliten benyttet begrepet på en måte som i større grad medikaliserte

begrepet enn det andre sakkyndige gjorde. Til tross for anfektelsene mot metafysikken i 'sjelsevnene' røper erklæringene en annen metafysikk, blant annet fundert i Ragnar Vogts teorier. Den *anvendte metafysikken* lå i oversettelsen mellom observandens biologiske egenskaper og moralske brøst. Legene tok ikke bare stilling til observandens avvik fra normen, men bidro også til å bestemme hva normen skulle være. Deres innflytelse skal ikke overdrives, men det er grunn til å hevde at deres virkemåte, deres oversettelser mellom objekt og subjekt, var med på å befeste rett og galt i en moralsk forstand.

De psykiatriske vurderingsmåtene – og mine

I hvilken grad uttrykte den mangelfullt utviklede eller varig svekkede sjelen en politisk begrepsliggjøring *av* kroppen? Kan man forstå den som et instrument for å operere *på* den politiske kroppen? Svaret på dette har to aspekter.

På den ene siden gir ikke materialet grunnlag for å hevde at sjelsevnebegrepet skapte en avklart kategori mennesker slik Ian Hacking har utforsket dette i andre sammenhenger. Hvem de sjelssvekkede var er for spredt til å plassere i en samlet gruppe og i så måte utgjør de ikke noe enhetlig kategori. Vi kan samtidig fastslå at begrepet hovedsaklig ble anvendt om «åndssvake» i et forsøk på å forklare hva *dette* begrepet skulle bety i rettslig sammenheng.

På den andre siden har jeg vist til den juridiske kategorien 'person', hvor 'sjelsevnene' på flere måter kan forstås som et parallelt begrep. For det første var sjelsevnene et middel til å kommunisere observandens uansvarlighet overfor retten ved å benytte de samme – moralske – begrepene som retten forutsatte i sine resonneringer. For det andre skapte vitenstrekket *å plassere sjelsevnene inn under betegnelsen «konstitusjonelt svekket»* et rom for å sammenligne individets konstitusjon med folkets. Denne samproduksjonen av vitenskapelig objekt og politisk subjekt er i seg selv sentralt i «den moderne forfatningen». På den ene siden skilles det mellom kultur og natur, hvor denne grensen opprettholdes politisk og vitenskapelig. På den andre siden er det nettopp utvekslingen mellom kategoriene som tillater at vitenskap og politikk blir skapt ved å trekke på hverandre som ressurser. Psykiatrien brukte den politiske ideen om «folket» som en kontekstualisering av observanden. Straffeloven anvendte det medisinske blikket for å beramme hva og hvordan man (det vil si den borgerlige offentligheten) skulle begrepsliggjøre rett og galt i et sivil samfunn. I mitt utvalg av erklæringer kan vi se hvordan det som i STS benevnes «the framing of public meanings» finner sted.²⁹⁰

En slik forståelse kan på sin side komme til å hviske ut usikkerheten og åpenheten som ligger til grunn. 'Det andre', slik det har blitt utforsket av John Law, viser seg både i av-

²⁹⁰Se for eksempel: Brian Wynne, 'Strange Weather, Again Climate Science as Political Art', *Theory, Culture & Society*, 27 (2010), 289–305.

visningen av at de sjelssvekkede var et problem som burde få institusjonelle konsekvenser, og i den avvisende holdningen rettspsykiatrien hadde overfor hvorvidt deres ressurser i seg selv kunne bidra til å skape problemet de ønsket å løse. Rettspsykiatrien var (og er) en hermeneutisk praksis, og det er lett å falle for grepet å ta deres for-dommer som ensidig rettet mot sosial kontroll. Dette blir desto lettere når vi vet at sjelsevnebegrepet fikk en drastisk økning i sin anvendelse etter lovreformen i 1929. Normative for-dommer er samtidig ikke til å unngå, heller ikke for de sakkyndige i deres fortolkningspraksis. I hvert fall når vi legger det talehandlingsfilosofiske perspektivet til grunn, hvor språket i sitt vesen består av normative konvensjoner og påfølgende forpliktelser for aktøren, et perspektiv jeg har forutsatt i min lesemetode. Forøvrig medgikk de sakkyndige at det medisinske perspektivet bare delvis kunne underbygge erklæringen, og var relativt åpne om deres moralske for-forståelse. Et sentralt poeng å ta med seg er at kritikk av autoriteter ikke bare – eller fortrinnsvis – ligger i å påpeke at de tar feil, men å klargjøre i hvilken grad det foreligger et sprik mellom det de sier at de gjør og det de gjør. Utvalget i min oppgave viser at svaret på dette er både óg.

En nærliggende for-dom i *min* hermeneutiske metode er å legge for mye i historiene om «det moderne» formulert av STS og andre fagtradisjoner. Kanskje er det en forenkling å hevde at virkemåten til de sakkyndige var drevet av en binær kategorisering som samtidig benektet at den gjorde dette. Etter å ha drøftet erklæringene er svaret sammensatt. Til dels var det ikke slik. De sakkyndige benyttet 'sjelsevne' til andre formål. Til dels kan vi også forstå grensedragningen som et forsøk på å gi et enten-eller kriterie. Enkelte intervenerte i begrepsdefinisjonen ved å kontekstualisere den i en sammenheng hvor teoretiske kategorier var en del av å gjøre skillet mellom en *politisk forstått* innside og utside. I denne forbindelsen har jeg bestrebet meg på å ikke forutsette disse teoretiske perspektivene, men løfte dette frem når de sakkyndige selv trakk veksler på dem. I så måte har jeg hverken «avslørt» eller bakenforklart. Det samfunnshygieniske perspektivet var noe *de* produserte og brukte. La meg derfor legge til at det er forgjeves å kritisere rettspsykiatrien for hundre år siden for å ha vært uvitenskaplig eller ideologisk. På den ene siden har denne (viktige) formen for kritikk utspilt noe av sitt potensiale ved å ha blitt grundig utforsket. På den andre siden mener jeg ikke at den relevante innsikten vi kan trekke fra erklæringene var at de sakkyndige hadde et fordomsfullt perspektiv og en «ond vilje». I likhet med fortiden har vi for-dommer vi ikke lett kan anskue. Kontekstualisering *som et engasjement* finner sted også nå. Målsetningen må være å åpne denne prosessen for intellektuell, politisk og sosial innvolving.

Rettspsykiatrien er et stumt instrument. Et middel som bidro til å skjerpe den var det gammelmodige begrepet 'sjelsevner' – som en kontekstualiserende mekanisme i apparatet for grensedragninger i den moderne velferdsstaten.

Litteraturliste

- Anners, Erik, *Den europeiske rettens historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1983)
- Asdal, K., 'Contexts in Action--And the Future of the Past in STS', *Science, Technology & Human Values*, 37 (2012), 379–403 <<http://dx.doi.org/10.1177/0162243912438271>>
- Asdal, Kristin, 'Politikkens Teknologier; Produksjon Av Regjerelig Natur' (Universitetet i Oslo; Det historisk-filosofiske fakultet, 2004)
- Asdal, Kristin, and Ingunn Moser, 'Experiments in Context and Contexting', *Science, Technology & Human Values*, 37 (2012), 291–306 <<http://dx.doi.org/10.1177/0162243912449749>>
- Berg, Anne-Jorunn, 'Det Beskjedne Vitnet', in *Betatt av viten : bruksanvisninger til Donna Haraway*, ed. by Kristin Asdal and et al. (Oslo: Spartacus, 1998)
- Bøe, Jan Bjarne, *Synd, Sykdom Og Samfunn: Linjer I Sinnssykepleiens Historie* (Oslo: Ad notam Gyldendal, 1994)
- Brüne, Martin, 'On Human Self-Domestication, Psychiatry, and Eugenics', *Philosophy, Ethics, and Humanities in Medicine*, 2 (2007), 21 <<http://dx.doi.org/10.1186/1747-5341-2-21>>
- Dahl, Tove Stang, *Barnevern og samfunnsvern: om stat, vitenskap og profesjoner under barnevernets oppkomst i Norge* (Oslo: Pax Forlag A/S, 1992)
- Daston, Lorraine, and Peter Galison, *Objectivity* (New York; Cambridge, Mass.: Zone Books ; Distributed by the MIT Press, 2007)
- Dean, Mitchell, *The Signature of Power: Sovereignty, Governmentality and Biopolitics* (Los Angeles: Sage, 2013)
- Den Mangfoldige Velferden: Festskrift Til Anne-Lise Seip*, 1. udg (Oslo: Gyldendal, 2003)
- Den Rettsmedisinske Kommisjon., 'Allmindelige Journalsaker 1926-1935 – RA/S-4249/D/Dc/' (Arkivverket Riksarkivet) <<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-0100000006862&aktivArkivFane=detaljer>>
- , 'Alminnelige Rettsmedisinske Spørsmål - Herunder Obduksjoner, 1900-1924. RA/S-4249/D/Da/Daa/' (Arkivverket Riksarkivet) <<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000759291>>
- , 'Alminnelige Rettsmedisinske Spørsmål - Herunder Obduksjoner, 1925-1980. RA/S-4249/D/Da/Dab/' (Arkivverket Riksarkivet) <<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000759347>>
- , 'Årsberetninger' (Arkivverket Riksarkivet, 1900) <<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer?arkivId=no>>

- a1450-01000000759029>
- , 'Journalregister 1900 – 1981, RA/S-4249/C/Cc . Riksarkivet'
- , 'Rettspsykiatriske Erklæringer - Herunder Obduksjoner, 1901-1929. RA/S-4249/D/Db/Db' (Arkivverket Riksarkivet)
<<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000759050>>
- Ellingsen, Dag, *Kan vi Stole På Rettspsykiatrien?: Kritisk Søkelys På Rettspsykiatrien*, Institutt for Kriminologi Og Strafferetts Skriftserie, nr. 1/1987 (Oslo: Universitetsforlaget, 1987)
- Erichsen, Bodil Chr., *Kriminalitet Og Rettsvesen I Kristiania På Slutten Av 1600-Tallet*, Publiseringer Fra Tingbokprosjektet, 4 (Oslo: Universitetet i Oslo, IKS, Avdeling for historie, Tingbokprosjektet, 1993)
- Esposito, Roberto, *Third Person: Politics of Life and Philosophy of the Impersonal* (Cambridge, UK: Polity Press, 2012)
- Evensen, Hans, 'Kritik Av Degenerationslæren: Foredrag Paa Norsk Psykiatrisk Forenings Møte I Bergen Den 7de August 1909', *Norsk Magazin fro Lægevidenskaben*, 1911, 321–83
- , *Lovbestemmelserne Om Retsmedicinske Forretninger, Særlig Med Henysn Til Lægernes Pligter Og Honorarer*. (Kristiania: Særtrykk av Tidsskrift for den norske lægeforening, 1910)
- Evensen, Hans, and Francis Harbitz, *Veiledning I Retsmedicinske Undersøkelser; Utarbeidet Av Professor Dr. Francis Harbitz Og Direktør Dr. Hans Evensen. Efter Opdrag Av Den Retsmedicinske Kommission.*, Særtrykk av Den Retsmedicinske Kommissions Beretning 1923. (Kristiania: Cammermeyers Boghandel, 1924)
- Foucault, Michel, *Abnormal: lectures at the Collège de France 1974-1975* (London: Verso, 2003)
- , *Overvåkning og straff: det moderne fengsels historie* (Oslo: Gyldendal norsk forlag, 1999)
- , *Psychiatric Power: Lectures at the Collège de France, 1973-74* (Basingstoke, Hampshire [England] ; New York: Palgrave Macmillan, 2006)
- , *Security, Territory, Population* (Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan, 2009)
- , *Seksualitetens Historie I; Viljen Til Viten* (Oslo: Exil, 1999)
- , *Society must be defended* (London: Penguin, 2003)
- , 'The Subject and Power.', in *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, ed. by H. Dreyfus and Paul Rabinow, 2nd ed. (The University of Chicago Press, 1983), pp. 208–26
<<http://foucault.info/documents/foucault.power.en.html>> [accessed 27 October 2013]
- Getz, Bernhard, and Straffelovskommissionen (1885), *Udkast til almindelig borgerlig*

- straffelov for kongeriget Norge* (Det Steenske Bogtrykkeri, 1893)
- , *Udkast Til Almindelig Borgerlig Straffelov for Kongeriget Norge: Del II, Motiver / Udarbejdet Af Den Ved Kgl. Resolution Af 14de November Nedsatte Kommission* (Kristiania: Det Steenske Bogtrykkeri, 1896)
- Grøndahl, Pål, 'A Comparative and Empirical Analysis of Practices in Norwegian Forensic Psychiatry' (unpublished Phd thesis, Universitetet i Oslo.)
<<http://urn.nb.no/URN:NBN:no-26464>> [accessed 27 March 2014]
- Hacking, Ian, 'How Should We Do the History Of Statistics?', in *The Foucault Effect; Studies in governmentality*, ed. by Burchell, Gordon, & Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1991)
- , 'Making Up People'
- , *The Taming of Chance, Ideas in Context* (Cambridge [England] ; New York: Cambridge University Press, 1990)
- Hagerup, Francis, *Strafferettens Almindelige Del : Forelæsninger I 1ste Og 2det Semester 1903* (Kristiania: Kart- og litograferingskontoret, 1904)
- Hauge, Ragnar, *Straffens Begrunnelser* (Oslo: Universitetsforlaget, 1996)
- Havik, Håkon, 'Mål Og Mening; Idéhistoriske Blikk På Johan Lofthus' Intelligensmålinger I Norge 1918–1939' (unpublished Hovedoppgave i idéhistorie, Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk, Universitetet i Oslo., 2006) <Permanent link: <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-12483>>
- Hellesnes, Jon, 'Den Sosial-Hygieniske Tenkemåten' (Universitet i Oslo, Senter for teknologi og menneskelige verdier, 1992)
- Hessen, D. O., *Mennesket I et Nytt Lys: Darwinisme Og Utviklingslære I Norge* (Oslo: Cappelen, 2002)
- Indst. O. I (1901/ 1902), 'Indstilling Fra Justiskomiteen Angaaende Den Kongelige Proposition Til En Almindelig Borgerlig Straffelov, En Lov Om Den Almindelige Borgerlige Straffelovs Ikrafttræden Samt En Lov, Indeholdendeforandringer I Lov Om Rettergangsmaaden I Straffesager Af 1ste Juli 1887.', 1902, Indst. O. I (1901/ 1902) <http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1901-02&paid=9&wid=a&psid=DIVL488&pgid=a_0108> [accessed 12 August 2013]
- Indst. O. VII., 'Indstilling Fra Justiskomiteen Angaaende Den Kgl. Propsition Til En Almindelig Borgerlig Straffelov, En Lov Om Den Almindelige Borgerlige Straffelovs Ikrafttræden Samt En Lov, Indeholdende Forandringer I Lov Om Rettergangsmaaden I Straffesager Af 1ste Juli 1887. (Ot. Prp. Nr. 24 for 1898/99 Samt Dok Nr. 27 Med to Tillæg.)', 1900 <<http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1899-00&paid=6&wid=b&psid=DIVL783>> [accessed 12 August 2013]
- Jarry, Alfred, *The Ubu Plays* (London: Nick Hern Books, 1997)

- Kringlen, Einar, *Norsk Psykiatri Gjennom Tidene* (Oslo: N.W.Damm & Søn, 2007)
- Latour, Bruno, *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2013)
- , *Vi Har Aldri Vært Moderne; Essay I Symmetrisk Antropologi*, trans. by Ragnar Braastad Myklebust (Oslo: Spartacus, 1996)
- Law, John, *After Method: Mess in Social Science Research* (Routledge, 2004)
- Lingjærde, Odd, 'Biologisk Orienterede Behandlingsmetoder I Gaustad Sykehus Gjennom Tidene', in *Gaustad sykehus; 140 år*, ed. by Nils Retterstøl (Oslo: Universitetsforlaget, 1995)
- Ludvigsen, Kari, 'Kunnskap Og Politikk I Norsk Sinnssykevesen 1820-1920' (unpublished Phd thesis, Rapport nr. 63., Universitetet i Bergen: Institutt for administrasjon og organisasjonsvitenskap, 1998)
- McDonagh, Patrick, *Idiocy: A Cultural History* (Liverpool: Liverpool University Press, 2008)
- Miller, Edgar, G. E. Berrios, and Roy Porter, 'Mental Retardation: Clinical Section - Part I', in *A history of clinical psychiatry: the origin and history of psychiatric disorders* (New York: New York University Press, 1995)
- Myhre, Jan Eivind, *Norsk historie 1814 til 1905* (Det Norske Samlaget, 2011)
- Nagel, Stefan, 'Schaubuden : Geschichte Und Erscheinungsformen' <<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/opus4/frontdoor/index/index/year/2008/docId/10550>> [accessed 23 November 2013]
- Nielsen, Torben Hviid, *Livets tre og kodenens kode: fra genetikk til bioteknologi : Norge, 1900-2000* (Oslo: Gyldendal akademisk, 2000)
- Norge, *Almindelig Borgerlig Straffelov Af 22 Mai 1902 Og Lov Om Dens Ikrafttræden Af Samme Dato Udgivet Med Oplysende Anmærkninger Og Henvisninger* (Kristiania: Aschehoug, 1903) <Varig lenke: http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2008040304006>
- Oth. Prp. No. 24, 'Ang. Udfærdigelsen Af En Alimndelig Borgerlig Straffelov, En Lov Om Den Almindelige Borgerlige Straffelovs Ikrafttræden Samt En Lov, Indeholdende Forandringer I Lov Om Rettergangsmaaden I Straffesager Af 1ste Juli 1887', 1899 <http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1898-99&paid=3&wid=a&psid=DIVL1001&pgid=a_0963&s=True> [accessed 12 August 2013]
- Reconstructing Individualism: Autonomy, Individuality, and the Self in Western Thought* (Stanford, Calif: Stanford University Press, 1986)
- Rose, Nikolas, and Peter Miller, *Governing the Present: Administering Economic, Social and Personal Life* (Polity Press, 2008)
- Schaanning, Espen, *Kampen Om Den Forbryterske Sjæl: Kriminal-Filosofiske Vitenstrekk*

- (Oslo: Unipub forlag, 2002)
- Searle, John R, *Making the Social World: The Structure of Human Civilization* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2010)
- Seip, Anne-Lise, *Sosialhjelpstaten blir til: norsk sosialpolitikk 1740-1920* (Oslo: Gyldendal, 1994)
- Shackley, Simon, and Brian Wynne, 'Representing Uncertainty in Global Climate Change Science and Policy: Boundary-Ordering Devices and Authority', *Science, Technology & Human Values*, 21 (1996), 275–302
<<http://dx.doi.org/10.1177/016224399602100302>>
- Shapin, Steven, Simon Schaffer, and Thomas Hobbes, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton University Press, 1989)
- Simonsen, Eva, 'Intelligens, Moral Og Rasehygiene', in *Etikk, genetikk og spesialpedagogikk*, ed. by Eva Simonsen and Birgit Kirkebæk, Seminarrapport Kringsjå 31.10-1.11. 1996 (Oslo: Unipub forlag, 1999)
- , 'Vitenskap og profesjonskamp: opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963' (Unipub, 2000)
- Skålevåg, Svein Atle, 'Fra normalitetens historie: sinnssykdom 1870-1920' (UiB - Stein Rokkan Senter for Flerfaglige Samfunnsstudier, 2003)
- , 'The Matter of Forensic Psychiatry: A Historical Enquiry', *Medical history*, 50 (2006), 49–68
- Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax Forlag, 2001)
- , *Rettens Ironi; Studier I Juss Og Politikk*, Ny utvidet utgave (Oslo: Pax Forlag A/S, 2011)
- Søbye, Espen, *En mann fra forgangne århundrer: overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965 : en arkivstudie* (Oslo: Oktober, 2010)
- St.meld. nr. 7 (2002-2003), 'Trusopplæring I Ei Ny Tid Om Reform Av Dåpsopplæringa I Den Norske Kyrkja' <<http://www.regjeringen.no/nm/dep/kud/dokument/proposisjonar-og-meldingar/stortingsmeldingar/20022003/stmeld-nr-7-2002-2003-.html?id=196490>>
- 'Stortingstidende, Indeholdende En Og Femtiende Ordentlige Stortings Forhandlinger 1901/1902: Møde Den 5te December'
- Sundet, Olav, *Ragnar Vogt* (Oslo: Fondet for forskning og folkeopplysning (Scharffenberg-Vogt-Aarrestadfondet), 1980)
- Thomson, Mathew, *The Problem of Mental Deficiency: Eugenics, Democracy, and Social Policy in Britain c.1870-1959*, Oxford Historical Monographs (Oxford : New York: Clarendon Press ; Oxford University Press, 1998)
- Ulvund, Frode, "' Det Frygtelige Krigsskib"-Utforming, Iverksetjing Og Virkem\aaate Til Lausgjengarlova Av 31. Mai 1900', 2002 <<https://bora.uib.no/handle/1956/3201>>

[accessed 9 May 2013]

Vogt, Ragnar, *Arvelighetslære Og Racehygiene* (Kristiania: Cammermeyers Boghandel, 1914)

———, ‘Lov Om Forsömte Børn Og Psykiatriens Stilling Dertil.’, *Særtrykk av: Tidsskrift for Den norske lægeforening*, 1908:10, 1908

———, *Nogen Hovedlinjer I Medicinsk Psykologi Og Psykiatri*, 1St Edition edition (Steenske Forlag, 1923)

———, *Samfundssygdomme; Forelæsninger for Jurister. Afholdt Første Semester 1905* (Kristiania: Steen’ske Bogtrykkeri og Forlag, 1906)

Vogt, Ragnar, and Johan Prytz, *Ragnar Vogt. Vårsem 1916 Psykiatri, Forelesninger På Gaustad, J. Prytz.*, 1916, Det teologiske meningsfakultets historiske arkiv

Winge, Paul, *Den Norske Sindssygelovgivning: Forelæsninger* (Kristiania, 1901)

———, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Femstillet, Bind 2* (Kristiania: Dybwad, 1915)

———, *Den Norske Sindssygeret: Historisk Fremstillet, Bind 3* (Kristiania: Dybwad, 1917)

———, *Samfundet Og Den Sindsyge Lovovertræder* (Kristiania: Cammermeyers Boghandel, 1898)

Wynne, Brian, ‘Strange Weather, Again Climate Science as Political Art’, *Theory, Culture & Society*, 27 (2010), 289–305 <<http://dx.doi.org/10.1177/0263276410361499>>